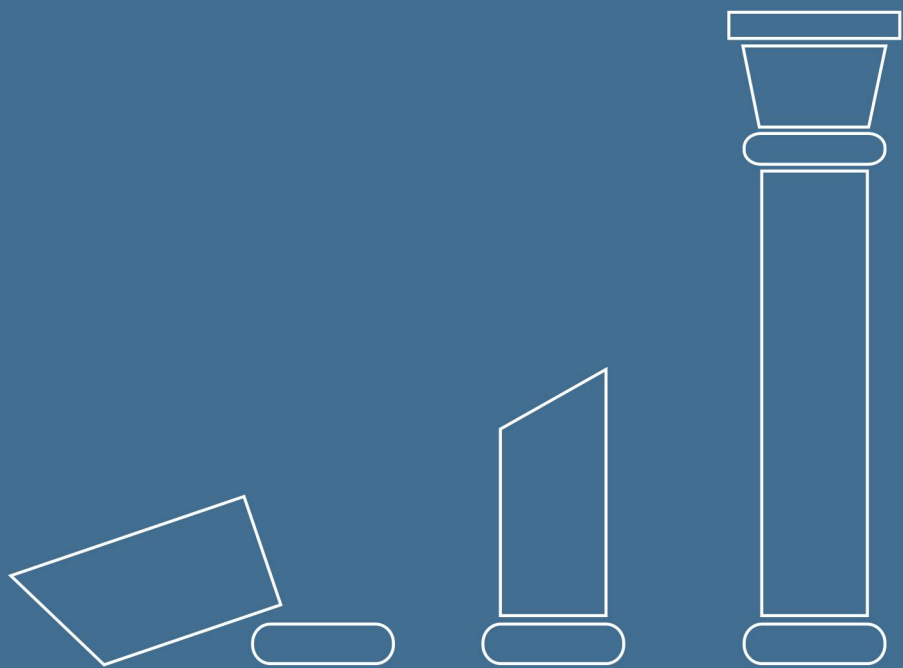

М ОДЕРНА КОНЗЕРВАЦИЈА MODERN CONSERVATION

СРБИЈА
SERBIA

НАЦИОНАЛНИ КОМИТЕТ
NATIONAL COMMITTEE

1
2013

MODERN CONSERVATION

1

Publisher National Committee ICOMOS Serbia

For the Publisher Editor Secretary
Branka Šekarić
Branka Šekarić
Sanja Kesić Ristić

Editorial Board
Branka Šekarić
Sanja Kesić Ristić
Svetlana Dimitrijević Marković
Aleksa Jelikić
Gabor Demeter
Slobodanka Babić
Emilija Pejović
Dejan Radovanović
Jelena Milosavljević

Beograd 2013.

МОДЕРНА КОНЗЕРВАЦИЈА

1

Издавач	Национални комитет ICOMOS Србија
За издавача	Бранка Шекарић
Уредник	Бранка Шекарић
Секретар	Сања Кесић Ристић
Редакција	Бранка Шекарић Сања Кесић Ристић Светлана Димитријевић Марковић Алекса Јеликић Габор Деметер Слободанка Бабић Емилија Пејовић Дејан Радовановић Јелена Милосављевић

Београд 2013.

Уводна реч

Часопис „Модерна конзервација“ покреће се у тренутку веома изражене потребе за једним савременим стручним часописом чији би концепт кореспондирао са захтевима модерне конзервације.

Назив „Модерна конзервација“ проистекао је из сазнања да је обављање конзервације, као делатности од јавног интереса, данас често праћено лутањем између конвенционалних и савремених приступа. Из различитих разлога, али можда највише због недовољног познавања савремених кретања у струци. Као део међународне асоцијације учијој традицији је присутно залагање за унапређењем знања, упознавањем са најновијим трендовима и савременим методологијама, Национални комитет ICOMOS Србија је у обавези да се залаже за поштовање принципа савремене конзервације и афирмацију вредности и различитости наслеђа. И покретање овог часописа је корак у том правцу и један од најважнијих програмских задатака који треба да омогући нашим професионалцима упознавање са токовима савремене конзервације.

Модерно схватање конзерваторско-рестаураторске дисциплине плод је дуготрајног и сложеног историјског процеса. Познавање тог процеса нужан је предуслов за разумевање савремених појава. Иако тематски оквир часописа чини мо-

дерна конзервација, њено стварно познавање није могуће остварити без увида у историју, теорију и филозофију конзервације. Отуда се концепт новог часописа види у успостављању осетљивог баланса између историје, теорије и филозофије конзервације, с једне, и конзерваторске праксе, са студијама случајева из наше средине и из света, с друге стране.

Издавањем стручног часописа под називом „Модерна конзервација“ који има специфичан приступ конзерваторским проблемима и задацима, са акцентом на знању и унапређењу материје заштите и очувања културног и природног наслеђа, Национални комитет ICOMOS Србија нуди стручној јавности сасвим аутентичан и савремен концепт часописа који се залаже за промоцију етички утемељене конзерваторске праксе и конструктиван дијалог између свих учесника у систему заштите, са основном идејом унапређења дисциплине и повећања бриге и одговорности за очување наслеђа у сопственој средини.

У очекивању да ће садржај новог годишњака значајно утицати на унапређење културе конзервације у Србији, захвални смо свим ауторима који су својим прилозима допринели обликовању првог броја.

Уредник

Contents

I History, Theory, Philosophy of Conservation

<i>Jukka Jokilehto</i>	What is Modern Conservation? Some thoughts about the evolution of modern conservation policies	20
<i>Tamás Fejérdy</i>	Characteristics of Contemporary Conservation of Historic Monuments at the End of the 20th and the Beginning of the 21st century	29
<i>Giuseppe Basile</i>	Cesare Brandi's "Theory of Restoration" – 50 Years from the Publication	35
<i>Branka Šekarić</i>	The Venice Charter – Half a Century Later	43
<i>Mirjana Roter Blagojević, Marko Nikolić</i>	The Education Improvement Trends in the Built Heritage Research and Preservation within the European Context	53

II Conservation Practice

<i>Marko Stokin</i>	Archaeological Heritage Management in Slovenia	61
<i>Dragica Premović Aleksić</i>	History of Archaeological Researches in Novi Pazar, Tutin and Sjenica	72
<i>Todor Krestev</i>	Protection and Revitalisation of Ancient Stadium in Plovdiv, Bulgaria	85
<i>Nevena Debljović Ristić</i>	Reviews of the Conservation Approaches in Interpretation of the Medieval Monasteries Architecture in Serbia	96
<i>Sanja Kesić Ristić</i>	Some Conservation Problems of Medieval Sacral Heritage in Serbia	109
<i>Aleksandra Davidov Temerinski</i>	Treatment of the Lacunae: Conservation of the Wall Paintings in the Church of the Holy Virgin of Ljeviša in Prizren	116
<i>Alkiviades Prepis</i>	Rehabilitation and Redesigning of the Historic Monuments, Issues of authenticity and cultural identity	128
<i>Gabor Demeter</i>	The Problems of Restoration and Rehabilitation of the Abandoned Synagogues on the Examples in the Carpathian Basin	142
<i>Božidar Krstanović</i>	Review of the Protection of Vernacular Built Heritage in Serbia	153

Садржај

I Историја, теорија, филозофија конзервације

<i>Јука Јокилето</i>	Шта је модерна конзервација? Нека размишљања о еволуцији модерних конзерваторских политика	13
<i>Тамаш Фејерди</i>	Карактеристике савремене конзервације историјских споменика крајем 20. и почетком 21. века	21
<i>Ђузепе Базиле</i>	„Теорија рестаурације“ Чезара Брандија – педесет година од објављивања	31
<i>Бранка Шекарић</i>	Венецијанска повеља – пола века касније	37
<i>Мирјана Ротер Благојевић, Марко Николић</i>	Правци унапређења едукације из области проучавања и очувања градитељског наслеђа у европском контекст	45

II Конзерваторска пракса

<i>Марко Стокин</i>	Управљање археолошким наслеђем у Словенији	57
<i>Драгица Премовић Алексић</i>	Преглед археолошких истраживања на подручју Новог Пазара, Тутина и Сјенице	63
<i>Тодор Крстев</i>	Заштита и ревитализација античког стадиона у Пловдиву, Бугарска	73
<i>Невена Дебљовић Ристић</i>	Преиспитивање конзерваторских приступа у интерпретацији архитектуре средњовековних манастира у Србији	87
<i>Сања Кесић Ристић</i>	Неки од проблема конзервације средњовековног сакралног наслеђа у Србији	97
<i>Александра Давидов Темерински</i>	Третирање лакуна: радови на зидном сликарству цркве Богородице Љевишке у Призрену	111
<i>Алкивијадес Препис</i>	Рехабилитација и обнова историјских споменика Питања аутентичности и културног идентитета	117
<i>Габор Деметер</i>	Проблематика ревитализације и рехабилитације напуштених синагога у светлу примера Карпатске низије	129
<i>Божидар Крстановић</i>	Преглед рада на заштити народног градитељског наслеђа у Србији – од теорије до праксе	143

<i>Marko Omčikus</i>	Preservation of Old Railway Lines as a Potential for Sustainable Development	161
<i>Svetlana Dimitrijević Marković</i>	Heritage as an Integral Part of Urban Planning Guided by the Principles of Sustainable Development - Necessary Requirements and Practices	168
<i>Aleksandra Dabižić</i>	Protection and Urban Renewal of the Spatial Cultural-Historical Units	
<i>Slobodanka Babić</i>	Problems of Preserving and Affirmation of the Historical Identity of Urban Area - Example of Novi Sad	184
<i>Nenad Lajbenšperger</i>	Some Problems in Conservation of Immovable Cultural Heritage of Memorial Character in Serbia Today	188
<i>Rohit Jigyasu</i>	Conserving a „Modern“ Historic City - Chandigarh	198
<i>Miladin Lukić</i>	Sacral Architecture Today - Between Traditional Experience and Symbolic Patterns	208
<i>Dragan Stanojević</i>	Consolidation of the Background of Wall Paintings with Hard Foams	216
<i>Aleksa Jelikić</i>	Micro Methods of Physical-Chemical Instrumental Analysis in Archaeometry	222
	III Interview	
	Jukka Jokilehto	225
	IV International Documents	
	ICOMOS Principles for the Preservation and Conservation-Restoration of Wall Paintings	237
	Vienna Memorandum	243
	Recommendation on the Historic Urban Landscape, including a glossary of definitions	247
	Florence Declaration on Landscape	255
	V Reviews	
<i>Sanja Kesić Ristić</i>	Ana Šverko, Palace of Places	261
<i>Aleksandra Davidov Temerinski</i>	The Art of Conservation: Revival of Painting, Carving and Gilding	265
	On Authors	267

Марко Омчикус	Очување старих железничких пруга као потенцијал одрживог развоја	155
Светлана Димитријевић Марковић	Историјско наслеђе као интегрална компонента урбанистичког планирања по принципима одрживог развоја – потребни предуслови и пракса	163
Александра М. Дабижић	Заштита и урбана обнова просторних културно-историјских целина	169
Слободанка Бабић	Проблеми очувања и афирмације историјског идентитета урбаног простора на примеру Новог Сада	175
Ненад Лајбеншпергер	Неки од проблема конзервације непокретних културних добара меморијалног карактера у Србији данас	185
Рохит Цигијасу	Заштита модерног историјског града – Чандигара	189
Миладин Лукић	Црквено градитељство данас – између традиционалног искуства и симболичких образаца	199
Драган Станојевић	Консолидација подлоге зидних слика тврдим пенама	209
Алекса Јеликић	Микрометоде физичко-хемијске инструменталне анализе у археометрији	217
III Интервју		
	Јука Јокилето	225
IV Међународна документа		
	ICOMOS-ови принципи за очување и конзервацију-рестаурацију зидног сликарства	237
	Бечки меморандум	243
	Препорука о историјском урбаном пејзажу, са речником и дефиницијама	247
	Фирентинска декларација о пејзажу	255
V Прикази		
Сања Кесић Ристић	Ana Šverko, Palace of Places	261
Александра Давидов Темерински	Умеће конзервације: обнова сликарства, дубореза и позлате	265
	О ауторима	267

I Историја, теорија, филозофија конзервације

UDK: 7.025.4
ID: 202481164

Шта је модерна конзервација? Нека размишљања о еволуцији модерних конзерваторских политика

Јука Јокилето

Препознавање наслеђа

Објављивање *Теорије рестаурације*¹ Чезара Брандија 1963. године претходило је Другом међународном конгресу архитеката и техничара конзерватора историјских споменика, одржаном у Венецији од 25. до 31. маја 1964. Бранди се у својој *Теорији* позива на текст Џона Дјуиа *Уметност као искуство*:² „Једно уметничко дело, без обзира на то колико је старо или класично, актуелно је, а не само потенцијално уметничко дело када живи у неком индивидуализованом искуству. Као комад пергамента, мермера, платна, оно остаје идентично самом себи током времена (иако изложено зубу времена). Али, као уметничко дело, оно се поново ствара сваки пут када се естетски доживљава.“

Бранди примећује да када је једном ово становиште прихваћено, не треба да изненади то што је оно довело до следећег закључка: „било које понашање у односу на уметничко дело, укључујући и рестаураторску интервенцију, зависи од тога да ли се догодило препознавање уметничког дела као таквог“.³ Такво препознавање чини рестаурацију уметничког дела различитом од општег схватања рестаурације других врста производа у којима нису препознати уметнички квалитети или квалитети наслеђа. Бранди почиње прво поглавље своје *Теорије*: „Обично се под рестаурацијом подразумева било која интервенција усмерена на враћање функције неком производу људске активности“.⁴ У односу на уметничко дело, међутим, Бранди закључује: „Рестаурација представља методолошки тренутак у којем је уметничко дело препознато, у својој физичкој конзистентности и свом двоструком естетском и историјском поларитету, имајући у виду његово преношење у будућност.“ Остаје, дакле, питање шта се може сматрати уметничким делом.

Године 1972, исте оне године када је усвојена Конвенција о заштити Светске културне и природне баштине, Бранди је био један од главних протагониста припреме италијанске Повеље рестаурације.⁵ У предговору ове повеље, стоји: „Сва уметничка дела, у најширем смислу речи – од урбаних целина до архитектонских споменика, сликарских и скулпторских дела, од палеолитских налаза до ликовних израза народних култура – морају да буду заштићена на свеобухватан и непристрасан начин. Свест о томе нужно доводи до израде техничко-правних норми које успостављају границе у оквиру којих би требало да се усмерава конзервација, било као заштита и превенција, било као конзерваторска интервенција у ужем смислу.“

Ако посматрамо Међународну повељу о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина, „Венецијанску повељу“, усвојену 1964, можемо приметити да се главни предмет конзервације овде углавном дефинише као „споменик“:

(Чл. 1) Концепт историјског споменика не обухвата само појединачно архитектонско дело већ и урбано или рурално окружење у којима се налази доказ одређене цивилизације, значајног развоја или историјског догађаја. Ово се не односи само на велика уметничка дела већ и на скромнија дела из прошлости која су с временом стекла културни значај.

Корак даље у схватању ових појмова доноси UNESCO-ва Препорука о очувању и савременој улози историјских подручја из 1976. године која истиче:

(Чл. 3) Сваки историјски простор и његова околина треба да се разматрају у својој укупности, као кохерентна целина чија равнотежа и специфична природа зависе од спајања делова од којих је састављена и која обухвата и људске активности колико и зграде, просторну организацију и окружење. Сви валидни елементи, укључујући људске активности, колико год скромни, тако добијају значај у односу на целину која се не сме занемарити.

У исто време, литература која се односи на културно наслеђе и даље се постепено повећавала. У новембру 1994, у контексту Конвенције о Светској баштини, одржан је стручни састанак у Нари (Јапан) и усвојен Нара документ о аутентичности. Главни исход овог састанка можда и није

била толико јаснија дефиниција „аутентичности“ (тј. истинитости), колико препознавање културне разноликости и различитости наслеђа.

(Чл. 5) Различитост култура и наслеђа у нашем свету незаменљив је извор духовног и интелектуалног богатства за цело човечанство. [...]

(Чл. 7) Све културе и друштва укоренењени су у посебним облицима и начинима материјалног и нематеријалног израза који чине њихово наслеђе, и њих треба поштовати.

Идентификација нечега као „уметничког дела“ зависи од његовог препознавања од стране појединца. Као што смо видели у италијанској Повељи из 1972, појам „уметничко дело“ може се, међутим, повезати са многим врстама ресурса, који се не морају нужно сматрати „уметничким делима“ према уобичајеном схватању. Заиста, уместо појма „уметничко дело“ могли бисмо да ажурирамо овај концепт и да говоримо о културним изразима, као што је то UNESCO дефинисао у Конвенцији о заштити и унапређењу разноликости културних израза, усвојеној у Паризу на 33. седници Генералне конференције UNESCO-а, 2005. године. У свом уводу, Конвенција наводи:

- Афирмишући да је културна разноликост карактеристика која дефинише човечанство,
- Свесни да културна разноликост обликује заједничко наслеђе човечанства и да треба да се негује и чува за добробит свих,
- Будући да културна разноликост ствара богат и разноврстан свет, што повећава опсег избора и негује људске капацитете и вредности, и због тога је главна побуда за одрживи развој заједница, народа и нација, [...]
- Узимајући у обзир да култура има различите облике у времену и простору и да је та различитост отелотворена у јединствености и плуралитету идентитета и културних израза народа и друштава које чине човечанство, [...]
- Уверени да културне активности, добра и услуге имају и економски и културни карактер, јер они преносе идентитете, вредности и значења, и стога не смеју бити третирани као да искључиво имају комерцијалну вредност, (...).

Осим тога, Конвенција из 2005. године такође садржи различите принципе који се морају узети у обзир у модерној конзервацији, као што су поштовање људских права и принцип комплементарности економских и културних аспеката развоја. Оно што представља наслеђе данас

результат је процеса препознавања, заснованог на комуникацији између локалних заједница и међународног оквира. У таквом контексту свака појединачна заједница препознаће оно што сматра својим наслеђем, културним и природним, као и материјалним и нематеријалним.

Међународна конзерваторска доктрина предлаже основне принципе које би требало применити у различитим културама. Заиста, појам „универзалности“ основни је предуслов за све међународне конзерваторске доктрине. Таква доктрина резултат је процеса низа консултација на међународном нивоу. У исто време, међутим, као што је то препознато у *Нара документу о аутентичности* из 1994. и UNESCO-вој Конвенцији из 2005. године, сваки ресурс наслеђа има свој специфичан карактер и особине. Дакле, модерна конзервација нужно је заснована на примени неких универзалних принципа, с једне, и препознавању специфичног значаја наслеђа на локалном нивоу, са друге стране. То су све питања која чине део појма модерне конзервације, као што је наведено у предговору *Венецијанске повеље*: „*Битно је да принципи којима се треба руководити у конзервацији и рестаурацији старих грађевина буду усаглашени и формулисани на међународном нивоу, с тим да свака земља буде одговорна за примену плана у оквиру сопствене културе и традиција.*“

Ове две димензије модерне конзервације само су наизглед у супротности једна са другом. Међутим, можда баш због ове привидне супротности често постоје различити, па чак и супротстављени вредносни судови у специфичним случајевима.

Вредности и значај

Модерну конзервацију је међународна заједница заправо потпуно препознала у другој половини 20. века. То се најбоље види у броју држава које су ратификовале *Конвенцију о Светској баштини* из 1972. године, којих је 23. новембра 2011. године било 190, када је Палестина ратификовала *Конвенцију*. То је велики број, с обзиром на то да UNESCO има 195 земаља чланица. Дакле, готово цео свет признаје да је наслеђе у свој својој различитости вредно и да је важно предузимати мере за његову заштиту и конзервацију.

Шта је онда вредност? Заиста, то није лако питање. Теорија вредности или аксиологија је грана филозофије која се бави природом вредности и тиме које ствари имају вредност.⁶ Можемо

приметити да се вредности могу посматрати као резултат препознавања квалитета и њиховог наднадног додељивања стварима, препознавања које је, у исто време, резултат поређења с другим стварима сличних особина. Сигурно да постоји много врста вредности, које се разликују по локалним обичајима и традицијама, као и (данас) због утицаја све веће глобализације, која тежи да контаминира аутентичне културне традиције.

Све наведено односи се на препознавање посебних квалитета у нечему што ми препознајемо као своје наслеђе – и што је због тога вредно сачувати и конзервирати. Често се вредности посматрају у две категорије, једној повезаној са самом ствари, предметом који вреди по себи, односно има „суштинску“ вредност, и другој која је у вези са предметом као средством да се добије нешто друго, односно што има „инструменталну“ вредност. На пример, древни споменик, попут Партенона у Атини, има суштинску вредност као славни историјско-уметнички објекат; он има и инструменталну вредност с обзиром на то да је способан да генерише економски повраћај средстава кроз разне врсте активности, као што је културни туризам. Вредности се такође могу идентификовати под два главна наслова:⁷

а) **Културне вредности:** вредност идентитета (на основу препознавања), релативна уметничка или техничка вредност (на основу истраживања), вредност раритета (на основу статистике) и

б) **Савремене друштвено-економске вредности:** економска вредност, функционална вредност, образовна вредност, социјална вредност, политичка вредност.

Овај однос су већ препознали економисти који тврде да културно наслеђе може бити покретач економског и друштвеног развоја.⁸ Понекад се ово тумачи у рестриктивном облику културног туризма и културних индустрија. Међутим, то се такође може посматрати у ширем смислу. У свом етимолошком значењу, реч „економија“ потиче од речи: *οικος* (кућа) и *νομω* (управљање; дистрибуирање). Дакле: *οικονομια* значи „управљање домаћинством“. То је систем који је заједница успоставила са намером да обезбеди жељени квалитет живота, систем у којем заједница организује управљање ресурсима током времена. Етимологија речи „култура“, међутим, може да се односи на латинску реч: *colere* (*colo*), што значи: култивисати, бринути, поштовати. Значења речи „култура“ крећу се у распону од узгоја и пољопривреде, до одржавања и учења, као

и богослужења и култа. Култура је суштинска покретачка снага за успостављање и унапређење квалитета живота једне заједнице. Култура генерише економски оквир у заједници и тако постаје неопходна референца за даљи културни развој током времена. Отуда постоји блиска интеракција културе и економије. Култура је генератор и производ развоја унутар еволуционог оквира економије заједнице.⁹

Када је експертски састанак за израду *Глобалне стратегије за Светску баштину* одржан у Амстердаму 1998. године, питање изузетне универзалне вредности (OUV), било је једна од тема о којима се разговарало, што је резултирало следећом дефиницијом:

*„Захтев за изузетном универзалном вредношћу, која је карактеристика културног и природног наслеђа, треба да се тумачи као изузетан одговор на питања универзалне природе, која су заједничка или којима се баве све људске културе. У односу на природно наслеђе, таква питања препознају се у биогеографским разноликостима; у односу на културу, у људској креативности и културном диверзитету као резултату.“*¹⁰

То значи да увек постоје неке теме заједничке свим људским културама и да оне дефинишу шта неко посебно културно добро значи. Ово питање је очигледно повезано са економијом која карактерише одређено добро или целину и културну специфичност која одражава људски креативни капацитет. Покренуо га је ICOMOS у оквиру анализе Листе Светске баштине.¹¹ Ова студија је за резултат имала идентификацију три општа оквира: **а) типолошки оквир, б) хронолошки оквир и в) тематски оквир.** „Тематски оквир“ био је директно повезан са амстердамском дефиницијом OUV-а, и може се узети као полазна тачка за разумевање онога што би требало да буде заштићено и конзервирано у сваком појединачном случају. Тематски оквир артикулисан је у шест главних тема, које могу да имају различите поднаслове:

- **Изрази друштва** (као што су интеракција и комуникација; културна удружења; развој знања);
- **Креативни одговори и континуитет** (артикулација различитих типова функција настајања и развоја споменика, група грађевина и локација);
- **Духовни одговори** (стари и аутохтони систе-

ми веровања и религија, као што су хиндуизам, будизам, таоизам, јудаизам, хришћанство, ислам);

- **Коришћење природних ресурса** (пољопривреда, рударство, производња);
- **Покретање народа** (миграција, колонизација, номадизам, културне руте, транспорт);
- **Развој технологија** (конвертовање и коришћење енергије; обрада информација, технологије урбаних заједница).

Отуда се намеће и следеће питање: Шта су различити елементи или питања који представљају посебну тему или значај? Ово питање се директно односи на **интегритет** добра које је препознато као наслеђе, и чији елементи сходно томе заједно доприносе његовом значају. У *Оперативним смерницама за имплементацију Конвенције о Светској баштини* дефиниција изузетне универзалне вредности (OUV) одређеног добра захтева поштовање стања интегритета, дефинисаног као „мера целовитости и интактности природног и/или културног наслеђа и његових атрибута“. Даље је забележено да:

„Испитивање стања интегритета захтева стога процену у којој мери једно добро: а) садржи све елементе који су потребни да би се изразила његова изузетна универзална вредност, б) има адекватну величину да обезбеди потпуно представљање карактеристика и процеса који преносе значај добра, в) трпи последице негативних ефеката развоја и/или небриге“.

Појам интегритета може се односити на неколико различитих аспеката наслеђа као ресурса. **Социјално-функционални интегритет** места односи се на идентификацију елемената и питања која представљају функције и процесе на којима су засновани успостављање и развој места. Поменута студија ICOMOS-а може се узети као смерница за њихову идентификацију. Просторна идентификација елемената који документују такве функције и процесе и њихово стање конзервације помажу да се дефинише **историјско-структурални интегритет** места. То може да се односи на оно што је преживело еволуцију у прошлости, као и идентификовање садашње ситуације. Ови елементи обезбеђују сведочанство креативном одговору и континуитету у изградњи структура и дају смисао просторно-амбијенталном интегритету простора. Појам **ви-**

зуелног интегритета, међутим, није само питање естетике. Пре би значајно дефинисање укупног визуелног резултата развоја, који се односи на посебну функцију и историјско понашање које даје карактер месту. На крају, у сваком случају, сви ови аспекти интегритета треба да се схвате као део укупне процене места у односу на препознати значај. Такође, противно овом ставу је да неко онда може да процени утицај промена које су у складу са одабраном темом, или у сукобу с њом.

Модерна конзервација

Шта је онда модерна конзервација? Једноставан одговор био би: модерна конзервација односи се на политике и стратегије конзервације и развоја наслеђа које карактеришу данашње ставове друштва у односу на наслеђе. У ствари, питање је комплексно и може да има више тумачења. Конзервација културног наслеђа је процес учења. У овом процесу се током друге половине 20. века може идентификовати неколико креативних тренутака. Први такав моменат свакако је у периоду непосредно после Другог светског рата, који такође означава стварни почетак међународне сарадње у заштити наслеђа. Док се *Венецијанска повеља* још бави појмовима „споменик“ и „споменичка целина“, на истом скупу у Венецији неки говорници већ су антиципирани потребу за покретањем бриге о историјским урбаним просторима.

Други моменат везује се за 1970. годину, када су ови проблеми још снажније дошли до изражаја јер су послератни урбани развојни трендови претили да униште историјске урбане центре. О овој теми је разговарано на бројним конференцијама током *Године европског архитектонског наслеђа* (1975), када је Савет Европе прво усвојио *Повељу о европском архитектонском наслеђу*, а затим *Амстердамску декларацију*, на завршној конференцији у Амстердаму. Ове препоруке предложиле су појам „**интегративне конзервације**“, имплицирајући да заштита не треба да буде ограничена само на појединачне споменике већ да такође треба да узме у обзир веће историјске просторе. На истој линији, UNESCO је следеће године усвојио *Препоруку о очувању и савременој улози историјских подручја* (1976).

Захтев интегративне конзервације историјских простора и даље је био у фокусу међународних

дебата, а број све већих историјских простора уписиваних на Листу Светске баштине се повећавао. У исто време, регионалне разлике почеле су да долазе у центар пажње. Већ 1979. године аустралијски ICOMOS усвојио је прву верзију „*Бура повеље*“, *Повеље за конзервацију места од културног значаја*, као покушај да се *Венецијанска повеља* прилагоди специфично аустралијској ситуацији.¹² Ова повеља постала је популарна нарочито изван Европе, а 2000. године кинески ICOMOS промовисао је припрему *Принципа за конзервацију наслеђа у Кини*, у сарадњи са Гети институтом за конзервацију и Државном управом за културно наслеђе Кине (SACH), који су усвојени 2002. године.¹³

У јулу 1987. први бразилски семинар о очувању и ревитализацији историјских центара усвојио је сет основних принципа у документу под називом „*Carta de Petropolis*“. Ова повеља је нагласила да су „*урбане историјске локације део шире укупности, коју чине природно и изграђено окружење, као и свакодневно животно искуство њихових становника*“, као и да такве локације „*стално пролазе кроз динамичан процес узастопних трансформација*“, због којих се нови урбани простори могу сматрати „*амбијенталним доказима у њиховим фазама формирања*“.

Године 2000. јапански Национални комитет ICOMOS-а усвојио је *Machinami повељу за очување историјских градова и насеља Јапана*. Овде се јапанска реч „*machinami*“ односи на историјске просторе у односу на њихово околно природно и културно окружење. То се примењује на зграде, као и на људе, на материјалне и нематеријалне, физичке и духовне аспекте у некој врсти духовних веза или односа.

Године 2004. индијски Национални фонд за уметност и културно наслеђе, INTACH, усвојио је *Повељу за очување незаштићеног архитектонског наслеђа и локација у Индији*. Примећено је да већина градитељског наслеђа Индије остаје незаштићена. Заиста, заштита је већином фокусирана на заштиту археолошких локалитета који су у надлежности Археолошког истраживања Индије (ASI). INTACH Повеља наглашава да је циљ конзервације да одржи значај наслеђа, као и да се тај значај представља у материјалним и нематеријалним облицима. Повеља наглашава важност система традиционалних знања, које, на пример, представљају традиционални занати, као и потребу да се узму у обзир специфичан карактер и квалитети сваког региона и културног пејзажа.

Ако упоредимо ситуацију из 2013. са оном од педесет година раније, односно 1960-им годинама, лако је приметити да је дошло до великих промена у ставовима. Расте тренд да се све већи простори идентификују као културно наслеђе. Ово је нарочито укључило препознавање културних пејзажа, концепта који је Комитет за Светску баштину усвојио 1992, а Савет Европе 1995. године. Заиста, Комитет за Светску баштину, заједно са својим саветодавним телима: ICOMOS-ом, ICCROM-ом и IUCN-ом, и Центром за Светску баштину UNESCO-а, постао је водећа снага у промовисању препознавања нових типова места као наслеђа и побољшања облика заштите и управљања. Ово је пратило приближавање културе и природе, које су некада биле прилично удаљене, и све веће интересовање за нематеријално културно наслеђе, као што је дефинисано у UNESCO-вој Конвенцији из 2003. године.¹⁴

У првој деценији 21. века скренута је пажња на многе проблеме који су у вези са планирањем и управљањем подручјима са наслеђем. Заиста, захтев за припрему и имплементацију Менаџмент плана постао је од 2005. обавеза за сва нова добра која се номинују за упис на Листу Светске баштине. Једно од питања које се разматра односи се на лимите промена на постојећим добрима, посебно у односу на њихову аутентичност и интегритет. Овај проблем се поставља због често неадекватних модерних грађевина које се подижу унутар или одмах поред подручја Светске баштине.

Друго питање је проблем лимита реконструкције. Недавни пример је случај Баграти катедрале, која је саграђена око 1000. године, потом ју је уништила војска крајем 17. века и која је под реконструкцијом од 1950. године. На Листу Светске баштине уписана је 1994. године, када је била већ у поодмаклој фази обнове. Међутим, када је држава чланица касније предложила да се настави обнова, то се није сматрало прихватљивим. Отуда постоји ризик да ово добро буде скинуто са Листе. У исто време, многе урушене грађевине су обновљене и уписане на Листу Светске баштине. На пример, катедрална црква Свете Софије у Кијеву уписана је на Листу Светске баштине након реконструкције, као и Стари мост у Мостару.

Питање значења и лимита реконструкције свакако је једно од питања која могу и треба да буду постављена, посебно у односу на појмове

аутентичности и интегритета. Ово питање већ је постављено у Кини, где су грађевински стручњаци расправљали о праву да се поново изграде временом оштећени древни храмови као и у балтичким земљама које се још баве остацима споменика оштећених ратом.¹⁵

Године 2005. на међународној конференцији у Бечу разговарало се о увођењу модерне архитектуре у историјски контекст, што је резултирало *Бечким меморандумом*. Овај документ је касније усвојио Комитет за Светску баштину и постао је полазна тачка и референца за процес израде Нацрта UNESCO-ве *Препоруке о историјским урбаним пејзажима*, који је Генерална конференција UNESCO-а усвојила новембра 2011. године. Уместо предлагања друге категорије наслеђа, овај документ има за циљ побољшање управљања у контексту где су ресурси наслеђа идентификовани. У ствари, то значи да је конзервација сада интегрисана у опште планирање и управљање изграђеним окружењем, не само у ограниченом подручју већ као један од стубова на којима модерне политике развоја територије и стратегије планирања треба да буду изграђене у будућности.

До ових напредовања није се дошло без проблема. Док је број држава чланица повећан, а Листа Светске баштине се приближава магичном броју од 1000, политички притисци су почели да имају одређени утицај, који нужно не ради у корист кредибилитета Листе.

У новембру 2012. Јапан је био домаћин „Завршне церемоније прославе 40-годишњице Конвенције о Светској баштини“. Конференција је усвојила *Кјото визију*, која бележи достигнућа *Конвенције о Светској баштини* током четири деценије њене историје.¹⁶ Посебна пажња посвећена је улози Светске баштине у доприносу одрживости земље и наглашен је фундаментални значај улоге заједнице у конзервацији. Заиста, модерна конзервација не може се више третирати у усамљеној кули од слоноваче коју чувају само стручњаци. Она је постала део свакодневног живота и свакодневне реалности. Као резултат тога, конзервација нужно мора да се суочава и са изазовима које нуди живот.

Можемо рећи да је модерна конзервација *in fieri*, односно да је у току. То значи да сви треба да будемо укључени у препознавање свога наслеђа и да заједно радимо на стварању кадрова који ће се бринути о њему. Изазов са којим се сада суоча-

ва међународна заједница је да се потврди да су доктринарни текстови и принципи заиста универзални и да их је могуће применити у локалним контекстима. У исто време, одговорност је сваког места и локалне заједнице да препознају специфичности свог наслеђа и да схвате како то

треба да чини део интегративне конзервације у оквиру културно и еколошки одрживог развоја, избегавајући симптоме обмана и илузија које нуди глобализација.

Превела Бранка Шекарић

- 1 C. Brandi, *Teoria del Restauro*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1963.
- 2 J. Dewey, *Art as Experience*, New York 1934; Бранди се позива на италијанско издање из 1951. године (стр. 130).
- 3 C. Brandi, *нав. дело*, 32.
- 4 C. Brandi, *нав. дело*, 31.
- 5 Министарство просвете је *Повељу рестаурације* (Carta del Restauro) из 1972. године циркуларним писмом бр. 117 од 6. априла 1972. упутило свим управницима и шефовима аутономних института у Италији са обавезом да код рестаураторских интервенција на уметничким делима скрупулозно следе инструкције садржане у њој.
- 6 R. Audi, *Value theory*, у: *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- 7 B. M. Feilden & J. Jokilehto, *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites*, ICCROM 1993 (ref. edition of 1998; 18ff).
- 8 Видети, на пример: X. Greffe, *The Economic Value of Heritage*; <http://www.planningstudies.org/pdf/Raphael%20Greffe-%20E%20%28formatted%29.pdf> (acc. 30.12.2012)
- 9 J. Jokilehto, *Culture as a factor of development*, у: *Territori della Cultura*, n. 8/2012, Ravello 2012, 58–67 (http://quotidianoarte.it/Territori_della_Cultura_8/territori_della_cultura_8.html, acc. 30.12.2012)
- 10 Документ са заседања Комитета за Светску баштину: WHC-98/CON F.201/INF.9
- 11 *The World Heritage List: Filling the Gaps - an Action Plan for the Future*, ICOMOS Monuments and Sites XII, ICOMOS 2005, Munich, Germany; ICOMOS-ова студија коју је приредио Јука Јокилето са сарадницима: Хенри Клир /Henry Cleere/, Сузан Денијер /Susan Denyer/ и Михаел Пеџет /Michael Petzet/.
- 12 Последња верзија *Бурга повеље* је из 1999. године; http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf
- 13 *Principles for the Conservation of Heritage Sites in China*, енглеско издање: Neville Agnew & Martha Demas, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2002; http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/china_prin_2english.pdf
- 14 *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, UNESCO 2003.
- 15 Године 2005. на конференцији одржаној у кинеском граду Куфу /Qufu/ усвојена је *Куфу декларација, Консензус о специфично кинеској теорији и пракси конзервације историјских грађевина*, која предлаже принципе за усмеравање конзервације и реконструкције. Године 2000. у Летонији, на регионалној конференцији је усвојена *Рига повеља о аутентичности и историјској реконструкцији у односу на културно наслеђе*.
- 16 http://www.mofa.go.jp/policy/culture/coop/unesco/c_heritage/40th_vision.html

Jukka Jokilehto

What is Modern Conservation?

Some thoughts about the evolution of modern conservation policies

Summary

The paper deals with some thoughts about the evolution of modern conservation policies in an attempt to answer the question – What is modern conservation. In the first part, entitled the *Recognition of heritage*, through the *Theory of Restoration* by Cesare Brandi and some of the international documents in the matter, the author indicates how the international conservation doctrine proposes to offer guiding principles that should be applicable in the different cultures. He concludes that modern conservation is necessarily based on the application of certain universal principles and on the recognition of the specific heritage significance at the local level. The second part of paper deals with issue of *Values and significances* with special emphasis on Outstanding Universal Value as the condition for the inscription on the World Heritage List. The third part of the paper provides an answer to the complex question – what is *Modern conservation* and claims that it refers to the policies and strategies of conservation and development of heritage sites that characterize the present-day heritage attitudes of the society. Some innovative moments in the process of the conservation of cultural heritage during the second half of the 20th century are pointed out and as a conclusion it is stated that modern conservation is *in fieri*, i.e. in the course of execution. The challenge, on behalf of the international community, is to make sure that the doctrinal texts and principles are truly universal and capable of being applied in the local contexts. At the same time, it is the responsibility of each place and local community to recognize the specificity of its heritage, and to understand how this should make part of the integrated conservation within the culturally and environmentally sustainable development, avoiding the symptoms and misguided illusions offered by globalization.

UDK: 725/728.025.4"19/20"

ID: 202485772

Карактеристике савремене конзервације историјских споменика крајем 20. и почетком 21. века

Тамаш Фејерди

Споменичка конзервација увек је била веома комплексна област активности која се обављала уз посебне захтеве рестаураторских радова, не само да би се споменици „конзервирани“ већ и да би им се „омогућиле будуће конзервације“. Када је реч о савременим трендовима и покушајима да се открију тенденције у активностима споменичке конзервације, треба пре свега разјаснити ову комплексност већ на нивоу дефиниција, односно шта је било значење „конзервације“. Скоро пола века после усвајања *Венецијанске повеље* као основног документа за конзервацију и рестаурацију историјских споменика, данас постоји прилично велики број доктринарних текстова који се баве овим питањем; израђени на међународном нивоу, засновани су не само на теоријским разматрањима већ – што је још важније – узимајући у обзир много практичних искустава из свих крајева света.

Овај „глобални приступ“ заиста има смисла и прави разлике у поређењу актуелне праксе са оним претходним у области конзервације споменика. Међусобни утицај може се веома лако приметити такође у овој области између различитих културних региона света, што доводи до плуралистичког приступа и схватања у конзервацији. Међутим, овде не постоји реална потреба да се направи глобална слика о конзервацији данас, стога овај рад остаје у европском оквиру и само ће упућивати на друге делове света уколико то доприноси бољем објашњењу. Вредно је да се посебно укаже на детаљно познавање и коришћење „Краковске повеље“ из 2000. године. Она није довољно препозната и коришћена као доктринарни текст заснован на принципима *Венецијанске повеље*, који узима у обзир и развој до којег је дошло после њеног усвајања. По мом мишљењу, *Краковска повеља* из 2000. године на одређени начин и у оквиру свог регионалног капацитета може да се посматра као европски еквивалент чувене *Бура*

Сл. 1 Праг, Храдчани, зграфито из социјалистичког периода

Сл. 2 Праг, Храдчани, радови на одржавању

повеље из Аустралије (која такође превазилази границе Аустралије). Наравно, обе повеље немају за циљ да дају рецепте за одређене ситуације, већ да дубље и ближе уђу у конзерваторску праксу.

У наредном делу овог рада одређен број промена – које се јављају током последњих деценија у теорији и пракси конзервације – аутор ће анали-

зирати на „личан“ и нужно субјективан начин. Отуда ова анализа не жели да буде од опште важности, већ само да истакне неке елементе као делове мозаичке слике савремене конзервације. Да би могао да се достигне овај циљ, као најкориснији метод презентације чини се онај да се прође кроз различите категорије промена које су се догодиле у теорији и пракси конзервације и покуша да се ухвате њихове најрелевантније карактеристике.

Историјски споменици *versus* (градитељско) културно наслеђе

Најзначајније промене које играју важну улогу у развоју теорије и праксе конзервације сигурно и дубоко су повезане са реалном променом парадигме (*paradigm shift*), чије последице, барем по мом мишљењу, нису још довољно проучене и објашњене. Споменици и локалитети и даље остају тема, али наслеђе постаје све више и шире препозната вредност за појединце и њихове заједнице. Проширење обима наслеђа, како по различитим типовима (нпр. индустријско наслеђе и др.), тако и по физичким димензијама (нпр. културни пејзажи), иницира додатне аспекте и захтева додатна средства и алате за очување тих вредности. Вредности наслеђа већих кластера укључују и споменике. Међутим, конзервација наслеђа уопште не мора нужно да буде иста као и конзервација споменика. У овом тренутку потребно је скренути пажњу на опасност од два екстремна конзерваторска приступа. С једне стране, постоји низ примера културног наслеђа где није могуће испунити све потребне захтеве који су обавезни за споменичку конзервацију. Када се инсистира на њиховом испуњавању, последица би могла да буде готово потпуно замрзавање живота... С друге стране, уколико се утврђени (историјски) споменици третирају као други „обични“ елементи културног наслеђа, то може да има за последицу катастрофалне губитке вредности, зато што би ниво флексибилности који се дозвољава за „нормалне“ или (користећи позитивнију квалификацију) „живе“ елементе наслеђа, био прихватљив једино у изузетним случајевима када се ради са утврђеним (заштићеним) споменицима.

Промена стављања нагласка

Конзервација – бар у нашем централно-југо-источно-европском региону – у протеклом периоду углавном је схватана као активност(и), која се спроводила без суштинских интервенција, са

Сл. 3 Историјски пејзаж Токаја уписан на Листу Светске баштине (<httpwww.stylemagazin.hu>)

намером да се добро сачува у мање или више истом стању у којем је било у тренутку званичног утврђивања за културно добро. Другим речима, „конзервирати“ значило је на неки начин предузимати активности минималних интервенција. Треба да схватимо да је паралелно са овим схватањем, увек постојао и другачији приступ, пре свега у енглеском говорном подручју, који је под „конзервацијом“ подразумевао све врсте активности које се односе на чување историјских споменика у добром стању, односно очување, рестаурацију (у неким посебним случајевима чак употпуњену и реконструктивним мерама), одговарајуће коришћење, презентацију, одржавање – укратко: управљање свим врстама промена и интервенција.

У нашем „континентално европском“ оквиру, поменуто прво, „минималистичко“ значење конзервације води нас до тога да, када говоримо о „конзервацији“, практично смо навикли да мислимо на рестаурацију: тако рестаурација, која је свакако највидљивија интервенција која се односи на очување споменика, постаје на неки начин синоним за конзервацију.

По мом мишљењу, у овој области можемо открити једну од најважнијих промена нагласка: то је видљива појава идеје континуираног одржавања уместо цикличног понављања рестаурације историјских споменика. Може бити интересантно подсетити да и *Венецијанска повеља* наглашава важност ове врсте конзервације, наводећи: „Конзервација споменика на првом месту захтева њихово стално одржавање“ (члан 4). Не улазећи превише у детаље, мислим да је довољно да се укаже на праксу Светске баштине која наглашава неопходност управљања добрима уписаним на Листу, па чак и више од тога: само да поменем добро познате активности холандске организације за бригу о споменицима, „Monumentenwacht“¹

Овај нови приступ укључио је и промене у конзерваторској стратегији, стављајући нагласак на превенцију и процес, препознајући низ економских предности као што је способност да се добра сачувају у добром стању и учине атрактивним и стално доступним за туризам – не помињући и да за одржавање увек треба много мање финансијских средстава него за захтевне рестаураторске радове који се понављају током времена (сл. 1, 2).

Промена очекивања

Историјски споменици су од посебног значаја и у многим случајевима, не само на националном већ и на регионалном или чак и универзалном нивоу. Због тога је њихова конзервација од интереса за заједницу која треба да је подржи и идеолошки, и финансијски. Ово је наслеђе „највишег нивоа“ које изражава идентитет заједница и углавном се посматра као нешто веома важно, чије постојање мора да буде осигурано и одржавано чак и када нема неку прагматичну функцију или неки економски интерес. Протеклих деценија нови концепт „културног наслеђа“ (који обухвата много шире поље постојећег изграђеног окружења) био је веома утицајан и усмеравао је очекивања ка бољој „употреби“ наслеђа – укључујући историјске споменике. Концепт „интегративне конзервације“ почео је да се развија почетком, односно средином деведесетих година прошлог века.² Нешто касније *Фаро конвенција*³ јасно каже да наслеђе (европско) служи за добробит друштва, али не само због свог нематеријалног значаја (естетског, идеолошког или историјског идентитета).

Међутим, овај „интегративни“ приступ појављује се већ у *Венецијанској повељи*, на следећи начин: „*Конзервација споменика увек је олакшана уколико они добију намену која ће бити друштвено корисна.*“

Повеља такође наводи лимите промена намене: „*Таква намена је, свакако, пожељна, али она не сме да промени просторни распоред или декорацију зграде. Само у оквиру ових ограничења измене које захтева промена функције могу се предвидети и одобрити*“ (члан 5).

Очекивања од данашње конзервације споменика имају још једну, али не мање важну компоненту, тачније постојање (понекад чак и доминацију) напора цивилног друштва да се спасе или сачува њихово наслеђе. Ова нова карактеристика такође утиче на споменичку конзервацију и, у многим случајевима, на рестаурацију споменика, када локално становништво или веће грађанске заједнице изразе своја очекивања, или чак захтеве у вези са рестаурацијом. Овај феномен се свакако може уочити у прилично великом броју делимичних или у неким случајевима и тоталних реконструкција претходно изгубљених споменика, који су некада имали важну улогу у одређивању идентитета појединих заједница. Није случајно да питања „аутентичности“ и „интегритета“ историјских споменика и, исто тако, „аутентичности“ интервенција

Сл. 4 Историјски пејзаж Токаја уписан на Листу Светске баштине (<httpwww.vilagorokseg.hu>)

са циљем конзервације-рестаурације, постају све важнија за оне који су укључени у текућу, савремену конзервацију.

Обим промена...

Док је конзервација споменика увек била повезана с њиховим окружењем, или, користећи комплекснији израз: с њиховим положајем, овај концепт значајно је еволуирао протеклих деценија. Вратимо се још једном на *Венецијанску повељу*: „*Конзервација споменика подразумева и очување његовог положаја у одређеној размери. Где год постоји традиционални положај, он мора да се сачува. Не сме да се дозволи изградња нових објеката, рушење или модификација који би променили односе волумена и боја*“ (члан 6). Споменици не могу бити сачувани без њиховог положаја, и то не само због њихове блиске међусобне повезаности већ и због многих других разлога које одређује савремени живот. Урбанизација је један од најважнијих разлога међу њима, онај који ствара директне или индиректне утицаје на споменике и локалитете. Стварна ограничења и могућности

Сл. 5 Печуј, Ранохришћанско гробље

Сл. 6 Печуј, Ранохришћанско гробље (Pécs_Early Christain cemetery_controll_window.JPG)

споменичке конзервације веома често су суштински одређена градским грађевинским прописима: поменута интегративна конзервација једино је могућа ако су усвојени урбанистичко-плански документи донети у сагласности са конзерваторским потребама. Конзервација споменика *са* и у њиховом положају – као што је истакнуто у *Ксиан декларацији* ICOMOS-а,⁴ постаје кључни предуслов за постизање стварно успешне конзерваторске активности. „Споменик је неодвојив део историје о којој сведочи и положаја у којем је смештен. Према томе, премештање споменика или неког његовог дела не може се дозволити, осим у случају када то захтева конзервација тог споменика или када то оправдавају разлози од великог националног или међународног интереса“ (Венецијанска повеља, члан 7).

... И нови изазови

Обим промена огледа се не само узимајући у обзир све веће и веће просторе за конзервацију (нпр. културни пејзажи или историјски урбани пејзажи) већ и кроз остале глобалне карактеристике, као што су климатске промене, односно покретање све бројнијих и нових изазова за конзервацију (сл. 3, 4).

Унапређење „приручника“ за конзервацију...

У налажењу одговора на изазове, вероватно најразвијенија и најпроширенија активност је *менаџмент* у конзервацији наслеђа. Као што је већ поменуто у уводном делу овог рада, обављање конзерваторског задатка све више подразумева континуирани и комплексан посао, као и свакодневну активност управљања. Добра уписана на Листу Светске баштине имају улогу неке врсте „лабораторија“, с обзиром на чињеницу да је почетком 2000. године управљање њима постало обавезан захтев. Ова пракса се мора проширити такође и на све друге врсте и делове споменика, као ефикасно средство за њихово очување. Само организације које обављају менаџмент, предвођене „менаџерима културних добара“ /*site-managers*/, коришћењем/праћењем одговарајућих менаџмент-планова, могу осигурати континуитет у конзервацији. Овај „алат“ менаџмента садржи елементе који су били повремено у употреби у конзервацији неких посебних споменика. Један од најважнијих алата је *мониторинг* (као у случају остатака ранохришћанске некрополе *Sopianae* у Печују, Мађарска),⁵ активност која је незаменљива основа за менаџмент у конзервацији (сл. 5, 6). За мониторинг треба да буду идентификовани различити индикатори: регистровање промена физичког окружења и многих других важних информација о трендовима и тенденцијама који утичу на стање конзервације добра и одређивање потребних интервенција за конзервацију. Такође су утврђени репери како би се постигли и/или задржали оптимални услови за заштиту споменика и локалитета. Овај комплексни „приручник“, мора да се широко прилагоди и учини оперативним у одрживој конзервацији историјских споменика.

....И рестаурација

„Процес рестаурације је високоспецијализована

Сл. 7 Берлин, Neues Museum после рестаурације

Сл. 8 Берлин, Neues Museum после рестаурације, унутрашње двориште

операција. Њен циљ је да сачува и открије естетске и историјске вредности споменика, а заједно се на поштовању оригиналног материјала и аутентичних докумената“, наводи се у члану 9 Венецијанске повеље. Конзервација постојећих историјских вредности подразумева детаљно и дубоко познавање традиционалне архитектуре, историјских објеката и материјала, као и ажурирање свести која се односи на акумулирана међународна искуства на овом пољу активности. То такође значи континуирани развој техника и често веома иновативних решења. „Када се покаже да су традиционалне технике неодговарајуће, консолидација споменика може се постићи применом неке друге модерне технике конзервације и изградње, чија је ефикасност научно доказана и искуством проверена“ (Венецијанска повеља, члан 10).

У том контексту, не улазећи у детаље, било би прикладно да се помене нови, на неки начин револуционарни алат: ИТ⁶ подршка за конзервацију. Она се такође увелико користи у припреми рестаурација и, још више, реконструкција. ИТ подршка отвара нове трендове у јачању научних истраживања, не само у техничким или природним наукама већ и као помоћ историјским аналитичким процесима. Једнако базичну важност има и за конзервацију, на пример за посебан мониторинг и управљање. С друге стране, овај моћни алат може, такође, да постане претња наслеђу, што се већ дешава ако се осврнемо на недавни талас реконструкција. Као што сви знамо, постоје очекивања заједница да имају споменик у његовом „првобитном облику“. Није увек лако супроставити се лажним и опасним осећањима или убеђењима јер „ми смо већ у стању да поново направимо или репродукујемо све, још боље од оригинала“. Као у компјутерским играма, наслеђе почиње да има више од једног живота, који, наравно, нема никакве везе са стварношћу. Нажалост, ово самоубеђење у неким случајевима може чак довести до рушења и реконструкције старих грађевина како би се боље прилагодило савременој употреби, задржавајући у многим случајевима само илузију да „личне“ на стару грађевину или „изгледају“ као она – што може бити лакше „сачувати“, али, наравно, онда то више није историјски споменик. Још једно слично „искушење“ као изазов захтева за „довршавањем“ је прилагођавање историјских споменика или уметничких дела „савременим наменама“ „адаптацијом“ великог обима. Ово „искушење“ могло би да буде подржано многим „разлозима“, од оних врло прагматичних, за стварањем нових и спектакуларних туристичких атракција, до одговора на чисто „духовне“ или нематеријалне захтеве – као пресликани или поново створени ентеријери верских објеката.

Квалитетна реконструкција захтева знање рестауратора, али њен „производ“ више није посебно сачуван и презентован елемент наслеђа или уметничког дела, већ ново дело које „личи“ на историјско или „изгледа“ као оно.⁷ Ако неко заиста намерава да делује као конзерватор, „... мора да се заустави на месту где почиње претпоставка: по питању проблематичних реконструкција, сваки додатни рад који се покаже неопходним из естетских или техничких разлога треба да произилази из архитектонске композиције и мора да носи печат савременог времена. Рестаурацији увек треба да претходи и да је прати археолошко и историјско истраживање споменика“ (Венецијанска повеља, члан 9).

Међутим, не треба да заборавимо смернице *Краковске повеље* из 2000. године које се односе на реконструкцију као проширено тумачење теорије конзервације постављене у *Венецијанској повељи*.⁸ „Реконструкција читавих делова „у стилу грађевине“ треба да се избегава. Реконструкција веома малих делова који имају архитектонски значај може бити прихватљива као изузетак под условом да се заснива на прецизној и неспорној документацији. Ако је потребно, за правилну употребу грађевине, комплетирање већих просторних и функционалних делова треба да одражава савремену архитектуру. Реконструкција целе грађевине, уништене услед оружаног сукоба или природне катастрофе, прихватљива је само уколико постоје изузетни социјални или културни мотиви који се односе на идентитет читаве заједнице“ (*Краковска повеља*, члан 4).

После промена политичког система у централно-југоисточном европском региону, одређени број реконструкција споменика – који су нестали или намерно срушени у ранијим временима – реализован је у духу *Краковске повеље*. Ову активност треба посматрати критички, али сама искуства допринела су разумевању традиционалне праксе и знања о историјским материјалима и њиховом коришћењу, техникама и технологијама, што је за резултат имало и корисне информације за конзерваторе уопште.

Што се тиче мађарских искустава у конзерваторској делатности данас, у поређењу са претходним периодом, могуће је идентификовати неке карактеристике које показују или испуњавају нова очекивања. Иако и даље важи да је главна конзерваторска активност скоро увек повезана са активностима рестаурације, обично у служби нове намене одређеног споменика, све више се води рачуна о дугорочној „одрживости“ таквих споменика. У пракси, овај приступ се огледа у сложености пројеката који обично треба да повећају атрактивност споменика за туризам (обично се финансирају из фондова ЕУ). Овај захтев утиче на ниво интервенција, а у већини случајева резултат је рестаурација „од главе до пете“ која циља такође на „леп изглед“ споменика и настоји да осигура највиши могући ниво комфора, за кориснике, као и за посетиоце.

Када се ради о комплетирању грађевина, чувени принцип који каже да „...*сваки додатни рад који је неопходан треба да се разликује од архитектонске композиције и мора да носи печат савременог времена*“, користи се на сасвим другачији начин него

Сл. 9 Берлин, Neues Museum после рестаурације, ентеријер

Сл. 10 Берлин, Neues Museum после рестаурације, ентеријер

раније: диференцијација (уколико је изведена) намерно остаје готово невидљива. Наравно, квалитет решења увек је одређен квалитетом пројекта и сензибилитетом архитектке-конзерватора.⁹

Пример недавног европског пројекта

Очување преосталих елемената Новог музеја /„Neues Museum“/ у Берлину дефинитивно је захтевало велику рестаурацију рушевина и, за његову поновну употребу (која је на срећу мање или више идентична оригиналној употреби), била је такође неопходна рехабилитација великог обима са додатним савременим конструкцијама (сл. 7, 8, 9, 10). „Главни циљ пројекта било је довршавање оригиналног волумена делова преосталих након уништења у Другом светском рату. Оригинални распоред просторија рестау-

Сл. 11 Њирбатор, реконструкција ренесансне палате

риран је с новим грађевинским деловима који стварају континуитет са постојећом структуром. Археолошка рестаурација следила је смернице Венецијанске повеље, поштујући историјску структуру у њеним различитим слојевима. Све празнине у постојећој структури попуњене су без надметања са постојећом структуром по питању осветљености и површина.¹⁰ „Елементи који замењују делове који недостају морају складно да се интегришу у целину, али се у исто време морају разликовати од оригинала, тако да рестаурација не фалсификује уметничке или историјске доказе“; „Додаци се могу дозволити само када се не умањују вредности битних делова грађевине, њеног традиционалног положаја, равнотеже њене композиције и њених односа са окружењем“ (Венецијанска повеља, чланови 12 и 13).

Анализирајући питања рестаурације и реконструкције у светлу Венецијанске повеље, бавили смо се углавном „тестом аутентичности“, али питања „интегритета“ нису мање релевантна. Главни изазови могу се препознати на различитим нивоима, као интегритет оригинала у односу на интегритет различитих периода; или чување интегритета постојећег стања са минималним додацима насупрот његовом довршавању; и коначно, физичко довршавање споменика до тачке на-

учно засноване рестаурације, насупрот тоталној реконструкцији у потрази за интегритетом оригиналне „поруке“.

Закључак

Постојање историјских споменика у различитим околностима захтева конзервацију и/или рестаурацију. Нивои и методи интервенција у вези су са материјалним и нематеријалним стањем и одређењима. Док конзервација има за циљ да спасе и (кроз рестаурацију) ојача историјске, естетске вредности, много пута суочени смо са широко схваћеним „функционалним“ очекивањима материјалног и нематеријалног карактера.

Са новим развојем релевантних наука и праксе и уз подршку нових информационих технологија рестаурације се све више и чешће суочавају са различитим нивоима додатних реконструкција. Оваква очекивања треба користити за даљи развој истраживања и рестаураторских техника, али се могу реализовати само у изузетним случајевима и никада се не смеју дозволити уколико ће негативно утицати на постојеће вредности наслеђа или уметничких дела. Производ рестаурације је конзервација, односно очување наслеђа – док реализоване реконструкције нису делови „истинског наслеђа“, већ отелотворење савременог израза „илузије наслеђа“ (сл. 11).

Интегративна конзервација историјских споменика и локалитета има за циљ њихово поновно увођење у живот друштва и, преко њихових обновљених или нових функција, обезбеђивање свих неопходних услова за одрживу конзервацију. Конзервација споменика не треба да буде схваћена као засебна активност, већ као активност тесно повезана са комплексношћу свих других активности које одржавају живот друштва и такође учествују у подизању животног стандарда, како у материјалном, тако и нематеријалном систему вредности.

Превела Бранка Шекарић

- 1 Организација „Monumentenwacht“, основана 1973. године у Холандији, прва је организација таквог карактера која као квалитетан професионални сервис комбинује власничку намеру усмерену на сталну бригу са стручним знањем неопходним за имплементацију, заједно са непосредним и стварним извођењем радова на одржавању.
- 2 Уп. са документима Савета Европе у овој материји.
- 3 Усвојио ју је Савет Европе, 2005, Фаро, Португалија, под насловом „Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво“.
- 4 Ксиан декларација о очувању положаја градитељског наслеђа, локација и подручја /*Xian Declaration on the conservation of the setting of heritage structures, sites and areas*/ усвојена у Ксиану, Кина, на 15. заседању Генералне скупштине ICOMOS-а, 21. октобра 2005; <http://www.international.icomos.org/charters/xian-declaration.pdf>
- 5 Уписана на Листу Светске баштине 2000, али је систем мониторинга климатизације уведен много раније како би се пратило стање конзервације зидног сликарства из 4. века.
- 6 Информационе технике, схваћене у најширем смислу њихове употребе и имплементације у многим различитим областима конзервације и рестаурације.
- 7 Уп. са претходним радом истог аутора: „*Restoration and/or reconstruction*” у: International conference on conservation-restoration – ICOR (Ludbreg 2006 – published 2010); Roundtable discussion on reconstructions, Venice 2006.
- 8 [http://www.fcpcrv.com/images/pdf2011/english/10%20The%20Charter%20of%20Krakow%20\(2000\).pdf](http://www.fcpcrv.com/images/pdf2011/english/10%20The%20Charter%20of%20Krakow%20(2000).pdf)
- 9 Пример: 1. Трансформација зграде такозване Њујорк палате (Будимпешта, Мађарска) у Boscolo-Hotel са 5 звездица. Арх. Judit Kaló и др. 2. Трансформација зграде Gresham (Будимпешта, Мађарска) у Хотел Four Season са 5 звездица. Арх. Kruppa Gábor и др. 3. Актуелна рехабилитација пројекта „Pesti Vigadó” (Будимпешта, Мађарска) који добија традиционалну функцију као Центар за музичке и друге културне догађаје. Архитекти: Fehérváry Építész Stúdió
- 10 “Neues Museum / David Chipperfield Architects in collaboration with Julian Harrap” <<http://www.archdaily.com/127936>>

Tamás Fejérdy

Characteristics of Contemporary Conservation of Historic Monuments at the End of the 20th and the Beginning of the 21st century

Summary

Historic monuments existing under different circumstances require conservation and/or restoration. Conservation in the Central/South-East Europe has been understood mostly as an action realized with no substantial interventions. In parallel with this understanding a different approach was always present. Here “conservation” implied all kinds of activities related to keeping Historic Monuments in good shape: preservation, restoration (some cases reconstruction), good use, presentation, maintenance: managing all kind of changes and interventions. Levels and methods of intervention are in connection with material and intangible conditions and determinations. While aimed to save and strengthen, through restoration, historic, aesthetic values, conservation faced largely understood “functional” expectations of both tangible and intangible nature. With new development of relevant sciences and practices and with the support of new IT, restoration could often be challenged by different levels of additional reconstruction works. This kind of expectation should be used for further development of research and restoration techniques, but should be realized in exceptional cases only and never allowed if there was to be a negative impact on the existing heritage values or works of art. The product of restoration is heritage conservation – while the realized reconstructions are not parts of ‘genuine heritage’ but embodiments of contemporary expressions of a “heritage illusion”. The Integrated Conservation of historic monuments and sites targets to reintroduce them into the social life and through their renewed or new functions and assuring all necessary conditions for a sustainable conservation. Conservation of monuments is not to be understood as a separate activity, but an activity closely connected with a complexity of all other activities sustaining social life and which has a share in raising the living standards, both in tangible and intangible sets of values.

UDK: 7.025.4

ID: 202486540

„Теорија рестаурације“ Чезара Брандија – педесет година од објављивања

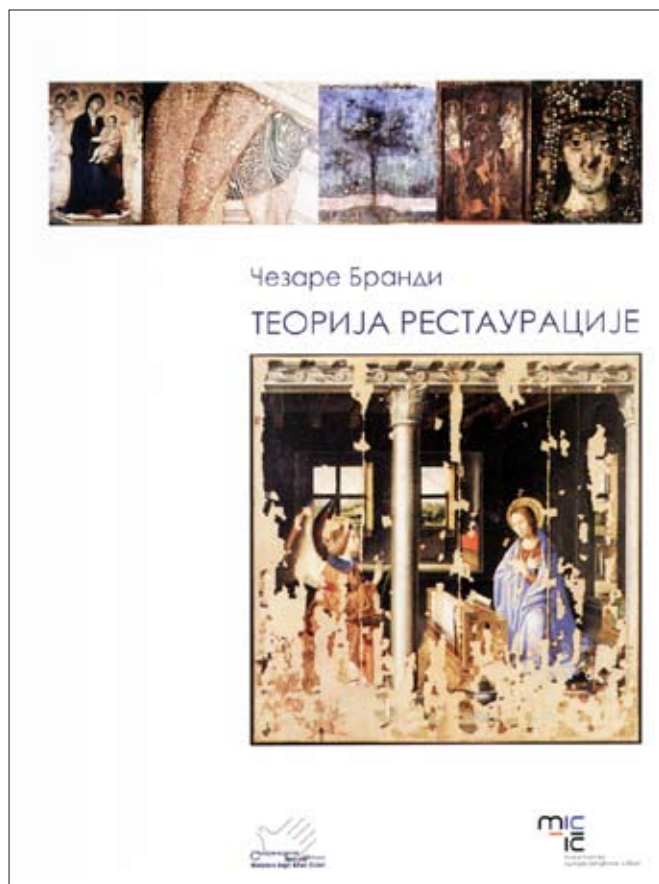
Ћузепе Базиле

Прво издање *Теорије рестаурације* на италијанском језику објављено је 1963. године. Нека поглавља објављена су раније, још 50-их година прошлог века, у *Билтену Централног института за рестаурацију* или у другим часописима,¹ али је важно подсетити да је првобитна намера аутора била да само првих осам поглавља треба да чини саставни део *Теорије*. Бранди је, међутим, морао да узме у обзир и потребе издавача који је био заинтересован за штампање књиге а не неке брошуре, па је због тога додато седам поглавља „Апендикса“, који представљају репрезентативне примере (осим првог, другог и последњег) специфичних случајева или ситуација у рестаурацији.

Међутим, то је изазвало извесну конфузију, с обзиром на то да се сваки специфичан случај односи на одређену ситуацију у одређеном тренутку, па због тога није увек очигледно да се може примењивати уколико се мењају ситуације јер прави принципи рестаурације остају валидни и у ситуацијама и временима који се потпуно међусобно разликују.²

Дакле, поставља се питање да ли су, с обзиром на дистанцу од педесет година, још валидни принципи садржани у првих осам поглавља *Теорије*: у теоријском контексту, али и у свакодневной пракси.

Што се тиче теоријског аспекта, до сада једини покушај да се оспори Брандијева теоријска мисао о рестаурацији је онај који је недавно учинио Салвадор Муњоз Вињас /Salvador Munoz Vinas/.³ У осврту на овај покушај навео бих реакцију управника OPD-а /*Opificio delle Pietre Dure*/ Марка Чатија /Marco Ciatti/, који пише да та књига „показује суштинску неспособност неиталијанског света рестаурације да разуме Брандијеву „Теорију“, коју и даље сматрају непотребно нејасном и у својој суштини естетичком, у односу на оне

Сл. 1 Корице српског издања Брандијеве *Теорије реставрације*

које су научног карактера“. Муњоз, штавише, показује непознавање *Теорије реставрације*, можда и због значења који је термин *restoration*, из историјских разлога, добио у англосаксонској терминологији. Према њему, разлика између *реставрације* и *конзервације* још није разјашњена услед немогућности конзервације да захтева објективност, пошто су сами научници морали да признају да они, као и њихове дисциплине, нису објективни и да се стога могу оспоравати.

Још више збуњује то што Муњоз, касније, напушта предлог инспирације „радикалним субјективизмом“, као противотровом болестима сваке теорије конзервације и реставрације јер уопште није јасно шта је тиме желео да каже: осим ако није реч о познатом принципу спорадичног решавања случајева, који су одбацили чак и најупорнији традиционалисти.

Што се тиче практичне активности, међутим, познато је да је Бранди од 1941. до 1960. године руководио *Централним институтом за реставрацију* у Риму и да је, у тих двадесет година, имао прилику да тестира принципе које је теоријски развијао током својих филозофских рефлексија.

Централни институт за реставрацију створен је, у ствари, управо са намером да за све институције које се баве заштитом, конзервацијом и реставрацијом уметничких дела (у данашњем значењу наслеђа културних добара) развије и обезбеди методолошки исправне и најажурније норме, са техничког и научног становишта.⁴

Бранди је, уосталом, убрзо схватио да теоријски принципи које је формулисао, ма колико дубоки и иновативни били, неће бити у стању да превазиђу, сами, занатску праксу која се вековима успостављала и консолидовала и да би због тога било неопходно обезбедити конкретне примере за решавање одређених проблема.

Овде ћу навести само два, али, надам се, довољно индикативна примера.

Први се односи на реинтеграцију лакуна, нарочито (али не и искључиво) на сликарству, што је један од најважнијих доприноса које је *Маестро*⁵ дао модерној култури реставрације.

Бранди се веома рано суочио с овим проблемом. У ствари, фебруара 1942. године тадашњи министар културе наредио је да се у лабораторије новоотвореног Института⁶ донесу *Благовести* Антонела да Месине. Разлог је био тај што *мудраци* на слици, реинтегрисани поступком који је извео познати реставратор Фермерен /Vermehren/ у Кабинету за реставрацију галерије Уфици у Фиренци нису задовољили захтеве међународне комисије задужене за праћење радова.

Била је то једна од слика са највећим бројем лакуна у историји италијанског сликарства. Бранди је, у ствари, почео интензивно да експериментирате на копији сликаној новим техникама, где је могао у пракси да примени оно што ће касније назвати *враћање потенцијалног јединства дела*. То је решење које може да превазиђе како традиционално (и сада неприхватљиво) миметичко комплетирање или завршавање сликарског ткива, тако и такозвану неутралну реинтеграцију (како је Бранди говорио „поштено“ или „часно“ решење, јер није ризиковало да икога доведе у заблуду, али не и у довољној мери).

Међу решењима која су тестирана, оно које је изгледало да највише обећава (као што је то наведено у трећем поглављу *Теорије*), али и даље не задовољава, састојало се од такозваног ефекта замагљеног стакла. Ратно време, међутим, није дозволило да се наставе истраживања, па је чак на-

метнуло и обавезу да се дела одлажу у склоништа због ваздушних напада. У том тренутку зауставило се на „тонирању“ лакуна у оригиналним зонама у видокругу како се не би превише пореметило „читање“ дела, па је тако коначан третман одложен за нека боља времена.

У ствари, због других и различитих разлога, проћи ће више од пола века пре него што ће Институт поново моћи да се врати на ову слику. Али, у међувремену су развијене и у целом свету проширене две добро познате технике: „*тратеђо*“ и „*оптичко-тонско снижавање лакуна*“, и то одмах после рата када је Бранди морао да се суочи са зидним сликама сведеним на фрагменте, што је била последица бомбардовања (циклус Андреа Мантење у капели Оветари Цркве Св. Пустињака /Cappella Ovetari della Chiesa degli Eremitani/ у Падови и циклус Лоренца из Витерба у Капели Мацатоста /Cappella Mazzatosta/ у Витербу).

Други пример односи се на слике на платну и посебно на подешавање затегнутости платна на оквиру/раму. Већ почетком педесетих година прошлог века радни тим Института, који се састојао од физичара, једног инжењера и рестауратора, заменио је традиционални, крути (и потпуно емпиријски) систем, који је предвиђао закивање платна на оквир, препуштајући дрвеним клиновима регулисање тензије/напетости платна – новим еластичним „научним“ системом.

Велики део своје енергије Бранди је посветио реструктурирању активности Института у смислу најмодерније организације рада (по тејлористичком моделу),⁷ тако да је већ у почетној деценији свог руковођења заслужио да буде укључен у 13 „креативних група“ које су деловале у Европи између половине 19. и половине 20. века, заједно са Баухаусом, Пастеровим институтом, Институтом у Кембриџу, Пројектом Аламос.⁸

Уосталом, стратешки значај овог аспекта Института одмах је приметио Пол Филипо /Paul Philippot/ и није случајно да већ у самом наслову његове дисертације (1951) тај аспект претходи оном теоријско-методолошком.⁹

Врхунац овог аспекта представља конституисање школе, и то је било први пут у историји рестаурације (а тако ће дуго остати) да се једна рестаураторска радионица, поред тога од великог значаја и ауторитета, органски, изнутра претвара у праву школу за рестаураторе, као и да обезбеђује обуку и ажурирање знања за руководећи кадар,

опредељен да се бави рестаурацијом у њеним различитим видовима (руковођење радовима, научна и технолошка подршка итд.) у територијално надлежним институцијама заштите и очувања историјско-уметничког наслеђа.

Присуство неке школе одувек је представљало, на свим пољима људске активности, најефикаснији инструмент за ширење одређених идеја и одговарајућих начина деловања. Такав је био случај и са Централним институтом за рестаурацију, како због унутрашње иницијативе, тако и због спољне институционалне подршке, коју је, пре свега, спроводио ICCROM.¹⁰

Подразумева се, нарочито у области културе, да ће се било која врста ширења знања усвајати; немогуће је, међутим, да ће оно што се преноси остати непромењено. У случају Брандија и оперативног деловања Централног института за рестаурацију најзначајније промене и прилагођавања (мање-више добровољна, али, по мишљењу *Маестра* и целог политичког и културног врха Италије, суштинска и неизбежна) догодила су се у односу на неиталијанске и великим делом неевропске културне традиције. Наравно, највећу препреку представљао је језик: није случајно што је први превод *Теорије* на страном језику, шпанском, угледао светлост дана тек 25 година након првог италијанског издања. И не ради се само о техничко-лингвистичкој тешкоћи, у преводилачком смислу, већ и о проблему тумачења сасвим специфичних појмова Брандијеве естетике (што такође важи за италофоне).

Бранди је желео да *Теорији рестаурације* да суштински дидактички смисао и циљ, посвећујући је садржајно (и идејно) својим ученицима у Школи за специјализацију из историје уметности на Универзитету у Риму (где је од 1948. предавао *Теорију и историју рестаурације уметничких дела*), као и ученицима-рестаураторима Института, који за разлику од ових првих нису поседовали филозофску и књижевну културу, али су имали ту предност што су били у сталном контакту са предавачима. Нажалост, њихове колеге из иностранства, углавном занатског образовања, нису имали ту предност, а често нису били ни довољно образовани.

Заправо, док није изашао основни приручник Пола Филипоа и Лауре и Паола Мора, *Конзервација зидних слика /La conservation des peintures murales, 1979/*, једини текст који је био на располагању странцима – када би се вратили у своје земље, пошто су похађали курс који је сваке године и

ICCROM организовао на исту тему – направљен је у једноставној форми из *Теорије рестаурације*, који је Бранди припремио за објављивање у *Универзалној енциклопедији уметности*, преведен на неформалан начин (и углавном лоше) на француски, шпански, енглески.

Као што је познато, што се *Теорије рестаурације* тиче, прави преокрет догодио се пред крај прошлог и у првој деценији овог века, тако да данас можемо рећи да не постоји значајнији језик у свету на који *Теорија рестаурације* није преведена, између осталог и на српски 2007. године. Њој су сада додати и преводи на француски, шпански и енглески језик и других Брандијевих рукописа о рестаурацији, сакупљених и објављених у књизи *Рестаурација: теорија и пракса*, објављеној 1994. Али, још значајније је да се последњих двадесет

година све више интензивира методолошки дијалог, чак и у културним традицијама радикално удаљеним од европско-хуманистичке, или, у напреднијим случајевима, видови размене и сарадње на оперативном и професионалном образовном нивоу (између осталог у Кини, Египту, Мароку, Ираку, Индији, Авганистану, као и у неким европским државама, Србији, на пример).

Чини ми се да ови знаци представљају несумњиву виталност Брандијеве *Теорије рестаурације* и да су много важнији од евентуалних интерпретативних разлика или неслагања са појединим аспектима *Теорије* или специфичним оперативним и организационим карактеристикама које је развијао Централни институт за рестаурацију.¹¹

Превела Бранка Шекарић

- 1 У BICR “*Il restauro secondo l’istanza estetica*” (n. 13, 1953, 1–8), “*Il restauro della pittura antica*” (n. 33, 1958, 3–8), “*Some factual observations about varnishes and glazes*” (nn. 3–4, 1950, 9–29), “*Togliere o conservare le cornici come problema di restauro*” (n. 36, 1958, 143–148). Текст “*Postilla teorica al trattamento delle lacune*” објављен је у *Atti del XX Congresso di storia dell’arte* (New York, 1961), а “*La pulitura dei dipinti in relazione alla patina, alle vernici e alle velature*”, на енглеском, у *Burlington Magazine* (јули 1950).
- 2 То се, на пример, догодило поводом италијанске *Повеље рестаурације* (1972), када су основном тексту додата „Упутства“, тј. „Оперативне смернице“ о томе шта треба радити у зависности од различитих врста културних добара која се разматрају.
- 3 S. Muñoz Viñas, *Contemporary Theory of Conservation*, 2005, Elsevier Ltd.
- 4 Институт је од почетка био снабдевен техничком опремом и најмодернијим научним апаратима, укључујући и такав рендген-апарат какав је постојао само на три места у свету (друга два у Берлину и Њујорку).
- 5 Ученици и следбеници Чезара Брандија често су га називали *Маестро* (прим. прев).

- 6 Октобар 1941.
- 7 Између осталог, имао је прилику да крајем тридесетих година отпутује у САД да би се упознао са организацијом рада великих рестаураторских лабораторија у Сан Франциску, Чикагу, Бостону и Њујорку.
- 8 “*L’Istituto centrale del restauro di Roma*” in “*L’emozione e la regola. I gruppi creativi in Europa dal 1850 al 1950*”, a cura di Domenico De Masi, Bari, Laterza, 1989, 281–314.
- 9 “*L’Istituto centrale del restauro, la sua organizzazione e le sue posizioni riguardo ai principali problemi del restauro dei dipinti*”, превео са француског и приредио Ђ. Базиле, издање Provenzani Editore из Палерма поводом промоције AISAR (Archivio internazionale per la storia e l’attualità del restauro – per Cesare Brandi) у Палерму.
- 10 Централни институт за рестаурацију је ширио знања преко ученика Школе (чији Правилник је прописивао да од укупно 15 ученика 5 треба да буду странци), али и преко „стипендиста“, односно студената позиваних из различитих земаља са стипендијом на краћи период стажа.
- 11 Да наведем само један пример „варијанти“ које су извођење у Опифичо Пиетре Дуре у Фиренци (са намером да упутим на хроматски избор и апстракцију у односу на тратеђо).

Giuseppe Basile Cesare Brandi`s “Theory of Restoration” – 50 Years from the Publication

Summary

The paper refers to the 50th anniversary of Cesare Brandi's *Theory of Restoration*, the fundamental volume in the theory of modern conservation. The author discusses the actuality of Brandi's theoretical thought with the emphasis on the vitality of his theory after five decades from the first issue that has been published in Italian language in 1963. In fact, given the distance of fifty years, one might ask whether the principles contained in the first eight chapters of the *Theory* are still valid in theoretical framework, but also in daily practice. In the theoretical aspect the author notes just one attempt to dispute Brandi's theoretical thought and expresses the attitudes opposite to this individual opinion. Concerning the practice, Cesare Brandi, as founder and director of *Istituto Centrale per il restauro* in the period from 1941 to 1960, had the opportunity to test his theoretical principles in practice. The author mentions several key examples, such as reintegration of lacunae, especially (but not exclusively) in the paintings, which is the one of the most important contributions of *Maestro* in modern culture of restoration. Another example refers to the experience of the ICR team by introducing the new elastic “scientific” system of the regulation of the tension of canvas on the frames of paintings.

Regarding the *Theory of Restoration*, the author believes it is not a coincidence that the first translation into a foreign language, Spanish, appeared even 25 years after the first, Italian edition. Besides the technical and linguistic difficulties, the main reason is the quite specific terminological glossary created by Brandi. The real turning point took place at the end of the last century and the first decade of the 21st, so that today the *Theory* has been translated in a significant number of languages, including Serbian. This is another relevant proof of the vitality of the *Theory* and its relevance to the present and future development of the discipline.

UDK: 7.025.4(450.341)"1964"

ID: 202487052

Бранка Шекарић

Венецијанска повеља – пола века касније

Наредне, 2014. године навршава се пет деценија од усвајања *Међународне повеље о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина*, познатије под називом *Венецијанска повеља*.¹ Будући да је то један од најзначајнијих, сада већ историјских, докумената у материји заштите и очувања културног наслеђа, постигнута је општа сагласност међународне конзерваторске заједнице да се 2014. година посвети обележавању овог јубилеја. То ће, наравно, бити прилика да се подсети на историју и настанак овог документа, али и могућност да се, сада са дистанце од пола века, разматрају захтеви за његовом ревизијом који су га од настанка пратили, као и евидентни доприноси развоју и унапређењу теорије и праксе савремене конзервације.

Историја документа

Венецијанска повеља формулисана је на *Другом међународном конгресу архитеката и техничара конзерватора*,² одржаном у Венецији од 25. до 31. маја 1964. године. Међутим, организацији овог скупа претходио је *Први међународни конгрес архитеката и специјалиста који раде на историјским споменицима*,³ који је организовао UNESCO у сарадњи са француским властима, још 1957. године у Паризу. Учествовало је 25 земаља, разговарало се о потреби мултидисциплинарне сарадње и обуци специјалиста. Било је и критичких тонова у односу на савремене елементе код неких интервенција, који су, према мишљењу француских конзерватора, изведени у превише једноставним облицима који се драстично разликују од оригиналног споменика.

Конгрес у Венецији организован је као наставак претходног скупа. Окупио је велики број учесника, преко 600 архитеката и техничара конзервато-

ра из 61 земље, као и представнике међународних организација, UNESCO-а, ICCROM-а, ICOM-а и Савета Европе. Усвојено је 13 резолуција, прва се односи на *Међународну повељу о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина*. Осим због *Повеље*, Конгрес је значајан и по томе што је на њему донета и резолуција о оснивању *Међународног савета за споменике и споменичке целине (ICOMOS)*,⁴ чија је оснивачка скупштина одржана годину дана касније у Кракову.

У уводном тексту публикације у којој су објављени конгресни радови Пјеро Гацола, председавајући Конгреса и први председник ICOMOS-а, наводи блиску повезаност нове организације и *Венецијанске повеље*: „Резултат овог састанка је значајан. Треба само да се сетимо стварања *Међународног савета за споменике и споменичке целине – ICOMOS-а* – институције која представља највиши суд у области рестаурације споменика и конзервације старих историјских центара, пејзажа и места од уметничког и историјског значаја. Ова организација мора да надзире стварање специјализованог особља, његово регрутовање и усавршавање. Она треба да надгледа примену међународне размене и поред тога брине о стварању локалних међународних комитета који су способни да саветују међународне организације (UNESCO, Савет Европе итд...). Са стварањем ICOMOS-а јаз на који су се жалиле све земље је затворен и потреба коју је осећала свака локална организација у вези са конзервацијом може да буде задовољена. Али изнад свега, треба да буде признато да је убедљиво најважнији позитивни резултат овог скупа формулисање међународног кодекса за рестаурацију: не ради се само о културној епизоди већ о тексту од историјског значаја. У ствари, он представља обавезу коју нико неће моћи да игнорише, чији ће дух сви експерти морати да чувају уколико не желе да буду културни отпадници. Брига, тако кодификована, представља данас за сваког непобитан документ чија ће валидност бити све више афирмисана како време пролази и тиме спајати име Венеције са овим историјским догађајем. У ствари, од сада надаље, Венецијанска повеља биће у целом свету званични кодекс у области конзервације културних добара...“⁵

У Другом светском рату, у читавом свету, уништен је знатан део историјског културног наслеђа, посебно архитектонског. Интервенције које су следиле по окончању рата извођене су у специфичној послератној атмосфери обнове и конзерваторској пракси која је често пребавала обнови разрушеног и екстензивној

реконструкцији „верног“ оригиналног изгледа, уз ризик стварања историјских фалсификата. Када је завршена послератна фаза обнове, поново је почело да се размишља о другачије постављеној конзерваторској пракси и методологијама које би се залагале за „исправну“ рестаурацију. У клими таквог размишљања припреман је и Конгрес у Венецији, а његов завршни документ *Међународна повеља о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина* конципиран је као нека врста ревизије *Атинске повеље* из 1931. године. Међу потписницима био је велики број угледних имена из света конзервације, из различитих земаља, између осталих и Ђурђе Бошковић, који је представљао Југославију. Међутим, у литератури и на међународним конференцијама увек се наглашава допринос италијанске конзерваторске мисли у стварању *Повеље*, у првом реду због тога што се везује за личности таквог формата као што су Роберто Пана, Чезаре Бранди и Пјеро Гацола. Поред непосредног учешћа у стварању документа, италијанско конзерваторско искуство присутно је у *Повељи* и на посредан начин, кроз тада актуелну полемику – конзервација vs рестаурација – која је настала под утицајем Брандијеве *Теорије рестаурације*, објављене претходне, 1963. године. Такође се сматра да је *Венецијанска повеља* добрим делом заснована на италијанским нормативним ставовима, посебно оним формулисаним у *Повељи* Густава Ђованонија.⁶

У време одржавања Конгреса организована је у Палати Граси *Међународна изложба споменичке рестаурације*, коју је припремио Пјеро Санпаолези, члан Организационог одбора Конгреса, још једно значајно, али у јавности мање познато име италијанске конзервације.⁷

Конгрес је посебно указао пажњу архитектонском интегритету, али је у исто време нагласио поштовање историјске аутентичности и интегритета – сматрајући да је у послератном времену несразмерно била пренаглашена „стилска реконструкција“. Неколико говорника наглашавало је специфичност сваког споменика културе и споменичког места, као и чињеницу да свака повеља може само да обезбеди смернице, али не сме да постане правило које ће се примењивати без критицизма. *Повеља* је усвојена као главни доктринарни документ ICOMOS-а, који је основан наредне, 1965. године. Оригинална верзија *Повеље* објављена је на енглеском и француском. Касније је преведена на велики број језика и била је полазиште за стварање бројних других повеља, препорука и смерница које се односе на различи-

те аспекте очувања културног наслеђа, као што је постала главна референца за оцену културног наслеђа на Листи Светске баштине. Чињеница је, међутим, да је *Венецијанска повеља* у главним својим аспектима историјски документ који треба да се разуме у контексту времена у коме је настао, као и да је поред свих накнадних и савремених тумачења још незаменљив инструмент у обављању конзерваторског посла, на интернационалном и националном нивоу.

Критике и преиспитивања

Иако је у конзерваторским круговима најчешће третирана као изузетно значајан и историјски документ, свака значајнија годишњица од усвајања *Венецијанске повеље* била је повод за њено ново „читање“ и тумачење.

Један од најкритичнијих текстова објавио је још 1977. године чувени турски археолог и конзерватор, некадашњи директор ICCROM-а Џеват Ердер: „Недавне реакције... указују да *Венецијанска повеља* не испуњава у потпуности захтеве савременог друштва. Предлагачи и критичари *Повеље* могу се углавном груписати у три одвојене групе. Једни бране *Венецијанску повељу* такву каква је. У овој групи су и они који бране *Повељу* под условом да регионалне повеље чине додатак овом документу. Други предлажу промену оних чланова који не испуњавају текуће захтеве и увођење додатних чланова како би допунили документ. Трећи инсистирају да се припреми нова повеља која би заменила *Венецијанску повељу* у целости.“⁸

У време одржавања 9. Генералне скупштине ICOMOS-а у Лозани, 1990. године, формирана је радна група која је имала задатак да се бави актуелношћу *Венецијанске повеље*. Њихов извештај, објављен у *Scientific Journal 4*, закључује: „Тврдимо да је *Венецијанска повеља* историјски споменик/документ који треба да буде заштићен и сачуван. Њој не треба ни рестаурација, ни обнова, ни реконструкција. Што се тиче будућности, сугерисано је да треба да буду сачињени коментари или паралелан текст како би се представили интердисциплинарни регионални и национални погледи, са циљем проналажења бољег решења за потребе нових генерација у веку који долази. *Повељу* треба посматрати више са филозофског и отвореног становишта него са уско техничког.“⁹

Године 1995. у закључним разматрањима дводневне конференције под називом „*Венецијанска*

повеља, Тридесет година касније“, одржане у Напуљу 6–7. новембра, Рејмон Лемер, један од састављача и потписника *Повеље*, изненадио је све присутне доводећи у питање њену валидност у будућности. Он, наравно, није изразио сумњу у постојећи документ, али је апеловао на размишљање о хитном ажурирању самих основа тог документа. Том приликом је рекао: „*Повеље* су у моди. Оне су замишљене да допринесу усмеравању активности. Међутим, оне никада не садрже више од минимума на коме је већина постигла сагласност. Само изузетно оне покривају целину питања која третирају. То је случај са *Венецијанском повељом*. Њу је саставило неколико стручњака који деле исте доктринарне погледе. Свако од њих је веровао да ће филозофија и етика које су подлога текста постати универзална вредност, иако су западног порекла. Времена су се променила. Друге културе стекле су поштовање и различитости које оне представљају у односу на западне, обогатиле су визију коју човечанство има о себи и својој култури.

Венецијанска повеља је тридесет година стара... став наших савременика у односу на споменичко наслеђе природно се променио. Сам концепт „споменика“ није више исти. Број савремених интервенција на старим споменицима се увећао, користећи референце *Повеље*, али колико је грешака направљено у то име?

Разлози за преиспитивање принципа и етичких вредности заштите бројни су. Због различитих и потпуно веродостојних разлога постоји још оклевање у оквиру ICOMOS-а за ангажовањем на изради новог доктринарног документа или чак једноставног прилагођавања оригиналног текста, као што је то показано на разним генералним скупштинама – Москва 1978, Рим 1981, Лозана 1990. Ипак, упркос деликатности задатка, њему треба приступити са опрезом и мудрошћу, уз поштовање свих култура и изнад свега са етичком и интелектуалном дисциплином.“¹⁰

Поводом 40-годишњице *Венецијанске повеље* мађарски Национални комитет ICOMOS-а организовао је међународну конференцију под називом „*Венецијанска повеља 1964–2004*“, која је одржана 22–27. маја 2004. године у Будимпешти и Печују.¹¹ Идеја Конференције била је да се ода почаст претходницима и њиховом раду на *Повељи* и да се направи „ревалуација“ или ревизија *Повеље* у светлу изазова с којима се суочавају конзервација и рестаурација на почетку 21. века. Прихваћено је да је у протеклих четрдесет година дисциплина

веома напредовала и да су отворена многа питања у савременој конзервацији. Ипак, високи стандарди које је Повеља поставила у тренутку њеног формулисања били су исправни и многи документи, повеље и принципи које је касније усвајала Скупштина ICOMOS-а налазили су полазиште у овом документу. То најбоље говори да је реч о историјском документу типичном за време у коме је настао и који повремено треба да се наново интерпретира. Међутим, нема потребе за ревизијом *Повеље* јер она и даље представља основни документ који ни данас не може да се заобиђе „јер сви стручњаци раде на основу тог међународног кодекса за споменичку рестаурацију“.¹²

Данас, пола века после настајања *Венецијанске повеље*, више се не чују критични тонови нити помињу очекивања која документ није испунио. Опште је прихваћено да се ради о историјском документу који је у тренутку настајања означавао прекретницу у области конзервације, који је преведен на многе језике и који је испунио и даље испуњава своју функцију у материји. Више се не говори о потреби кориговања, јер је веома важно имати на уму да оваква једна међународна повеља треба да буде добро схваћена у својој намери и да се не користи тако да оправда и испуни све захтеве.

Садржај Повеље

Венецијанска повеља састоји се од 7 наслова и 16 чланова, у ствари принципа који се могу сматрати непроменљивим стандардима за добру архитектонску конзервацију, која наглашава историјски аспект грађевине. Иако се још највећа пажња ставља на појединачну грађевину, први пут се концепт историјског споменика шири на историјски урбани и рурални простор, на амбијент у коме је смештен споменик. Претходна разматрања наслеђа у оквиру поделе на „мртве“ и „живе“ споменике нису више сматрана релевантним.

Иако се данашње схватање појма *културно наслеђе* померило далеко од идеје наслеђа пре пола века, *Повеља* је донела ширу дефиницију појма *историјски споменик* и на тај начин омогућила њено интегрисање у савремену конзерваторску теорију и праксу. Штавише, циљеви и могућности у комбинацији са појмовима аутентичност и интегритет, обнова, рехабилитација, реконструкција или реверзибилност – отварају нове перспективе за очување споменика и споменичких целина, као и нове области обавеза за конзервацију различитих категорија споменика које *Венецијанска повеља*

уопште не помиње или их помиње само узгред.

Што се тиче данас веома наглашеног научног аспекта у конзерваторском приступу, *Венецијанска повеља* већ тада наглашава неопходност научног и техничког приступа у задацима заштите и очувања наслеђа: „*Конзервација и рестаурација споменика представљају дисциплину која захтева сарадњу са свим наукама и техникама које могу да допринесу проучавању и очувању споменичког наслеђа.*“¹³ Такође, чланом 4 указује се на значај *сталног одржавања историјског споменика*, сегмент конзерваторског процеса који се у многим срединама запоставља, уз најчешће правдање недостатком средстава. Међутим, редовне инспекције или увиди у стање споменика, као и примена програма планираног одржавања чине фундаментални захтев савременог приступа очувању културног наслеђа. Програми одржавања треба да представљају континуирани процес и имају за циљ да спрече оштећења, одложе интервенције и дугорочно сачувају ресурсе културног наслеђа. *Повеља* наглашава значај одговарајуће *намене или коришћења* споменика јер уколико један историјски споменик задржи првобитну намену, та намена на одређени начин гарантује његово одржавање, заштиту и очување. Иако се данас дефинисањем намене баве посебни конзерваторски менаџмент-планови, увек треба водити рачуна о лимитима промена историјских објеката, како се исправно наводи у чл. 5 *Повеље*.

Положај или контекст историјског споменика и данас је веома осетљиво место свих конзерваторских пројеката. Посебно у историјским урбаним просторима, где се велике грешке праве због развојних пројеката који историјске грађевине виде као потенцијал профита и у такав простор уводе масивне комерцијалне садржаје, нарушавајући историјски карактер места. Нарочито треба да се води рачуна о историјским градовима јер такви простори увек треба да се посматрају као део ширег контекста. Стога су неопходне довољно екстензивне бафер-зоне како би прелаз из историјског простора у простор са новом градњом био мање драматичан. Наравно, услов је да нова градња води рачуна о квалитету, габаритима и типологији постојећих историјских грађевина.

Члан 7 који говори о задржавању споменика *in situ* данас је део свих закона о културним добрима, широм света. „*Споменик је неодвојив део историје о којој сведочи и положаја у којем је смештен.*“ Другим речима, историјске грађевине и скулпту-

ре имају сасвим специфичан однос, међусобан, али и са историјом места у коме се налазе. Само у том контексту имају специфично значење и не могу се правилно разумети уколико се преместе на друго место. Отуда „*премештање споменика или неког његовог дела не може се дозволити*“ и може се предузети само као екстремна мера уколико је озбиљно угрожено његово постојање и када нема других алтернатива. „*Вајарски, сликарски и други декоративни елементи који чине саставни део споменика смеју се одвојити од њега само ако је то једина мера којом се може осигурати њихова заштита.*“¹⁴ Иако је модерна технологија данас олакшала овај поступак, и даље се сматра да непотребно одвајање оригиналних делова осиромашује интегритет оригиналног историјског споменика и често те делове излаже убрзаном даљем пропадању. Мада се уклањање у неким случајевима може сматрати оправданим, као у случају изузетно увећаног загађења или киселе кише, оно се увек види као екстремна мера и предузима се само када не постоји други начин да се сачува угрожено наслеђе.

Члан 9 *Повеље* говори о рестаурацији као специфичном поступку, ограниченом на одговарајући третман споменика, који има двоструки циљ: да конзервира постојећу оригиналну историјску структуру споменика и да повећа читљивост његовог историјског облика. Она може да укључи различите радње, као што су чишћење, обнова и консолидација оригиналног ткива, анастилоза, евентуална реинтеграција делова (лакуна). Најважније је, међутим, да рестаурација буде заснована на потпуно документованим истраживањима и познавању историјске структуре у свим њеним фазама и да се „*заустави тамо где почиње претпоставка*“.

Полазећи од одговорности сваке генерације да обезбеди очување историјског наслеђа које је застекла, члан 10 бави се компатибилношћу третмана и наводи да уколико се „*покаже да традиционалне технике не одговарају, консолидација споменика се може обезбедити применом савремених метода конзервације и конструкције чија је ефикасност претходно била потврђена научним подацима и проверена искуством*“. Општи принцип је да се интервенције изводе коришћењем технологија компатибилних са историјским структурама и материјалима, уз мере које обезбеђују довољну реверзибилност у циљу будућих корекција и третмана. Дефиниција члана 11, која се односи на поштовање доприноса свих епоха, говори о актуелности ове дефиниције историјске

стратиграфије и у данашњем контексту модерне конзервације. Културно-историјска вредност једне историјске грађевине или насеља садржана је управо у доприносу различитих временских периода. Заједно, ти доприноси представљају актуелну вредност историјског споменика, његов историјски интегритет и његову аутентичност. Отуда свака интервенција треба да буде заснована на критичкој процени и валоризацији вредности које су резултат историјске стратиграфије: облика, функције, структуре, материјала и занатског извођења, као и њихових односа у друштвеном и културном контексту. Имајући у виду плуралитет вредности једног историјског споменика, целине или места, свака одлука о интервенцији треба да буде донета у сагласности мултидисциплинарног тима, како би се гарантовала избалансирана процена вредности. Како сваки историјски споменик има своје сопствено „историјско време“ и специфичан идентитет, одлука о интервенцији нужно ће варирати од случаја до случаја и „рецепт“ за рестаурацију не може се толико тражити у решењима прошлости, колико у критичком процесу процене вредности који ће за резултат дати оправданост третмана.

Члан 12 односи се на „*елементе који замењују оне који недостају*“ и њихову реинтеграцију. Полазећи од Брандијевог „потенцијалног јединства“ споменика или уметничког дела, ови недостајући простори (лакуне) могу се реинтегрисати тако „*да се складно уклапају у целину, али да се ипак разликују од оригиналних делова како се рестаурацијом не би фалсификовао документ уметности или историје*“. Ипак, реинтеграција мора да буде заснована на детаљном познавању података и документацији, јер није циљ репродуковање облика који нису постојали или о чијем постојању нема тачних података. У начелу, модерна реинтеграција треба да се разликује од оригиналног материјала споменика, али не толико упадљиво да ремети његов естетски или архитектонски карактер. О техничким решењима, облицима и степену реинтеграције одлучује се у сваком случају посебно, у зависности од стања и вредности културног добра које је у питању.

„*Нови додаци могу се дозволити само ако поштују све битне делове грађевине, њен традиционални оквир, равнотежу њене композиције и њене односе са непосредном околином.*“¹⁵ Промена услова и нове намене често доводе до градње савремених објеката и додатних функција у историјским објектима и целинама. Таква градња захтева пажљиво разматрање квалитета и оби-

ма историјског контекста, али и веште и сензибилне пројектанте који познају и модерни архитектонски језик, као и историјску архитектуру. Иако се каже да нова архитектура увек треба да рефлектује време у коме настаје, она ипак мора да буде у хармонији са историјским контекстом, што није увек једноставно постићи, имајући у виду данашње изазове у погледу техничких решења, нових материјала и архитектонских форми.

Данас, када се посебна пажња указује презентацији историјских простора, урбаних и руралних, као и културном туризму, значајно је вратити се на *Венецијанску повељу* која први пут бригу о очувању наслеђа усмерава на споменичке целине и залаже се да оне „*треба да буду предмет посебне бриге да би се сачувао њихов интегритет, осигурала њихова асанација и њихово уређење, те истакле њихове вредности. Конзерваторски и рестаураторски радови на њима треба да се врше у складу са принципима изнесеним у претходним члановима.*“¹⁶ Уколико је правилно организован, туризам може да постане један од највећих извора финансирања одржавања и бриге о историјским просторима који садрже историјске споменике, грађевине и знаменита места и често су разлог туристичких посета. Наравно, велики број посета подразумева и одређене мере опреза у односу на очување наслеђа. Отуда, добар менаџмент-план треба да избегне ризике и усмери развој који ће обезбедити очување и унапређење наслеђа.

Члан 15 бави се археолошким просторима, уже ископавањима, која треба да се планирају у односу на могућности заштите и очувања ископаних остатака. Археолози веома често, ношени ентузијазмом, приступају ископавањима не водећи рачуна о конзервацији, што ствара изузетно велике конзерваторске проблеме. И овде, брижљиви „сајт менаџмент“ треба да обезбеди дугорочни план ископавања и на тај начин гарантује разуман обим ископавања који ће бити конзерваторски третиран и интерпретиран. „*Треба међутим а priori искључити сваки рад на реконструкцији; једино се може размотрити могућност анастилозе, тј. рекомпозиције постојећих али растурених делова. Допунски елементи треба да се увек распознају и треба да се сведу на минимум неопходан за осигуравање чувања споменика и за*

успостављање континуитета његових облика.“

С обзиром на то да је документација једина материјална основа за посматрање понашања историјских споменика у односу на проток времена, конзерваторске третмане, промене и развој, логично је што је захтев за документацијом и публиковањем нашао место у *Повељи*: „*Радове на конзервацији, рестаурацији и ископавањима треба увек да прати прецизна документација у облику аналитичких и критичких извештаја илустрованих цртежима и фотографијама. Документација треба да обухвати све фазе радова на откривању, консолидацији, рекомпозицији и интеграцији, као и све техничке и формалне елементе идентификоване у току тих радова. Ову документацију треба депоновати у архиви неке јавне институције тако да буде доступна истраживачима; препоручује се публиковање ове документације.*“¹⁷

Закључак

Ако данас, са дистанце од пола века, анализирамо *Венецијанску повељу*, видећемо да су њени чланови поставили стандарде за конзервацију и рестаурацију и дефинисали принципе очувања историјских споменика на међународном плану, препуштајући другим земљама да обезбеде услове за њихову примену на националном нивоу, што је негде и био основни циљ документа. Еволуција концепта модерне конзервације протеклих пет деценија битно је померила и унапредила схватања о неким од кључних питања дисциплине. Ипак, бројни међународни документи, повеље и препоруке даље су развијали и усавршавали теме и садржај *Венецијанске повеље*. То, с једне стране, говори о широком утицају овог међународног документа, што повећава његов значај али, с друге, и о ширини његовог оквира који је антиципирао нека питања која ће касније актуелизовати савремени конзерваторски покрет. Изгледа да залагање професионалаца широм света за заштиту и очување споменика и споменичких целина „у пуном богатству њихове аутентичности“, како се каже у *Венецијанској повељи*, гарантује да ће *Венецијанска повеља* и у будућности остати један од најрелевантнијих међународних докумената у теорији и пракси конзервације.

- 1 *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites* (The Venice Charter) – 1964.
- 2 The Second International Congress of Architects and Specialists of Historic Buildings, Venice 1964.
- 3 The First International Congress of Architects and Specialists of Historic Buildings, Paris 1957.
- 4 International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), 1965.
- 5 *Omaggio ai protagonisti di Venezia 1964, Piero Gazzola (1908-1979)* in: Terza Mostra Internazionale del Restauro Monumentale, Dal Restauro alla Conservazione, Ferrara 22–25 Marzo 2007, 3.
- 6 *Carta Italiana del Restauro* (1932).
- 7 Piero Sanpaolesi (1904–1980), Mostra Internazionale del Restauro Monumentale, Palazzo Grassi, Venezia 1964.
- 8 C. Erder, *The Venice Charter under review*, Ankara 1977, in: The Venice Charter/La Charte de Venise 1964-1994, ICOMOS Scientific Journal No 4, ICOMOS, Paris 1994, 24-31.
- 9 The Venice Charter/La Charte de Venise 1964-1994, ICOMOS Scientific Journal No 4, ICOMOS, Paris 1994.
- 10 R. Lemaire, *Faut-il revoir la Charte de Venise?* *Restauro* No. 133/134, Naples 1995, 191–194.
- 11 ICOMOS Hungary: International Conference “*The Venice Charter, 1964-2004-2044?*”, Budapest – Pecs, 22-27 May 2004.
- 12 The Pecs Declaration on the Venice Charter (Pecs, Hungary, May 27, 2004).
- 13 *Međunarodna povelja o konzervaciji i restauraciji spomenika i spomeničkih celina*, Zbornik zaštite spomenika kulture, Knjiga XVII, Beograd 1966, 6 (чл. 2).
- 14 *Исто*, чл. 8, 7.
- 15 *Исто*, чл. 13, 7.
- 16 *Исто*, чл. 14, 8.
- 17 *Исто*, чл. 16, 8.

Branka Šekarić

The Venice Charter – Half a Century Later

Summary

The fiftieth anniversary of the adoption of the *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, known as the *Venice Charter* will be celebrated next year, in 2014. Since it is one of the most important - and already historic - documents in the realm of the protection and preservation of cultural heritage, the international conservation community has achieved a general agreement to dedicate the year 2014 to the celebration of this anniversary.

If we analyze the *Venice Charter* today, half a century later, we will see that its provisions set the standards of conservation and restoration and define the principles for the preservation of historical monuments at the international level, allowing the countries to develop the conditions for their implementation at the national level, which in a way was the main objective of the document. The evolution of the concept of modern conservation over the past five decades has shifted significantly, improving the understanding of some key issues of the discipline. However, numerous international documents, charters and recommendations developed and further improved the topics and content of the *Venice Charter*. This, on the one hand, indicates the broad impact of this international document and increases its importance, but on the other hand, demonstrates the breadth of its frame which anticipated some of the questions that would be actualized later by the modern conservation movement. It seems that the current efforts of the professionals worldwide to protect and preserve historic monuments and sites “in the full richness of their authenticity”, as it is said in the *Venice Charter*, could guarantee that the *Venice Charter* will remain one of the most relevant international instruments in the theory and practice of conservation in the future too.

UDK: 378.6:72]:7.025.3/.4(4+497.11) ; 72.025.3/.4
ID: 202488332

Мирјана
Ротер Благојевић
Марко Николић

Правци унапређења едукације из области проучавања и очувања градитељског наслеђа у европском контексту

Увод

Концепти и програми образовања стручњака за рад у бројним областима заштите културне и градитељске баштине почели су да се развијају педесетих и шездесетих година 20. века када је, након изузетно великих разарања у Другом светском рату, било неопходно приступити обнови, заштити и ревитализацији бројних значајних историјских грађевина и целина, у обиму који до тада није забележен у историји. То је захтевало ангажовање бројних стручњака различитих профила, нарочито архитеката-конзерватора, којих није било довољно. На основу базичних докумената, *Венецијанске повеље* (UNESCO, 1964)¹ и *Препоруке о заштити на националном плану културног и природног наслеђа* (UNESCO, Париз 1972),² установљени су различити системи образовања, посебно архитеката-конзерватора. Универзитетима и школама свих нивоа препоручено је да организују редовну наставу, предавања и семинаре о историји уметности, архитектури, урбанизму и окружењу. Циљ је био да се подстиче дух становништва и развија његово поштовање према наслеђу. Едукација, образовање архитеката и техничара конзерватора, значајно је унапређена и утемељена на заједничким основама, терминологији и структури, у зависности од нивоа образовања и специјалности (архитекте, урбанисти, археолози, грађевинци, техничари, занатлије и сл.).³ Настава за будуће архитекте-конзерваторе, па и за историчаре уметности и археологе, била је заснована на теорији и историји конзервације, историји архитектуре и урбанизма, историјским конструкцијама и материјалима, развијању нових система документације, метода анализа, мера заштите и сл.⁴ У међународним размерама посебно је значајно било формирање ICCROM-а, *Међународног студијског центра за конзервацију и рестаурацију културних добара*

у Риму, који је почео да ради 1959. године и до данашњих дана представља најзначајнију едукативну установу на пољу заштите, на теоријском и практичном нивоу.⁵

Уколико данас посматрамо програме и системе образовања конзерватора, закључујемо да је и даље основна пажња усмерена ка техничким мерама заштите, конзервацији и рестаурацији грађевина и просторних целина, усмерених ка њиховим архитектонским, урбанистичким и природним квалитетима, а недовољно ка културном идентитету, специфичном карактеру и вредностима нематеријалног наслеђа. У том смислу, највећи изазов данашњих програма образовања конзерватора је повезивање концепата културне релације између материјалне и нематеријалне баштине, као и идентификација подручја сопствених мултинационалних, мултидисциплинарних и мултислојевитих веза. Мада је конзервација глобално подручје, она има анти-глобалну суштину. Заштита културне баштине треба да уважава различитости културног идентитета различитих земаља, а то треба да дође до изражаја и у програмима образовања. Други изазов је интеграција различитих дисциплина и струка у програме образовања конзерватора.⁶ Заштита у пракси захтева сарадњу различитих струка, на различитим нивоима, преко архитеката, археолога, инжењера, историчара и занатлија. Може се рећи да они данас не сарађују довољно кроз праксу. Поставља се питање како у процес заштите интегрисати различите струке, од којих је свака високо специјализована, а пре свега укључити их у програме образовања конзерватора.⁷ Сматра се да сваки приступ обнови треба превасходно да садржи способност посматрања, анализе и синтезе.⁸

Да би се у пракси превазишли наведени проблеми, донете су *Смернице за образовање и обуку за конзервацију споменика, ансамбала и подручја /Guidelines on Education and Training in the Conservation of Monuments, Ensembles and Sites/*, које је ICOMOS усвојио 1993. године на заседању у Коломбу (Шри Ланка), и које утврђују низ питања које треба укључити у процесе едукације за конзервацију, као и концепте за дефинисање одговарајућих програма образовања.⁹ У документу се истиче да је културној баштини нужно приступати холистички, дакле системски, на основама културног плурализма и различитости, што треба да обезбеде професионалци, стручњаци и администратори. Конзерватори треба да имају флексибилнији, али и прагматични приступ, заснован на културној свести која треба да продире

у све практичне активности, у системе образовања и усавршавања, у процесе доношења одлука, уз разумевање потреба друштва. У члану 5 *Смерница* дефинишу се захтеви који се постављају пред конзерваторе и друге стручњаке који ће се бавити обновом градитељског наслеђа, односно знања која су им неопходна: да познају споменик, ансамбл или подручје и да идентификују њихов културни и употребни значај; да схвате историју и технологију споменика, ансамбла или подручја у смислу дефинисања њиховог идентитета, планова за њихову заштиту и резултате досадашњих истраживања; да схвате поставку споменика, ансамбла или подручја, њиховог контекста и околине у односу на друге грађевине и околину; да нађу и прихвате расположиве изворе информација релевантне за споменике, ансамбле или подручја која се анализирају; да схвате и анализирају понашање споменика, ансамбла или подручја као дела сложеног система; да идентификују унутрашње и спољашње узроке пропадања, као и могућности за потребне активности; да прегледају и поднесу извештај прихватљив и за посматраче споменика, ансамбла или подручја који нису специјализовани за овај посао, помоћу скица и фотографија; да познају, схвате и примењују конвенције и препоруке UNESCO-а и ICOMOS-а и друге опште прихваћене повеље, прописе и упутства; да ураде уравнотежене оцене засноване на етичким принципима и да преузму одговорност за дугорочну одрживост културног наслеђа; да схвате када је потребно да се траже савети и консултације с другим стручњацима; да дају савете у вези са стратегијама одржавања, политикама управљања и оквирима политике заштите споменика, очувања њиховог контекста и подручја; да документују обављене радове и омогуће њихову доступност; да раде у мултидисциплинарним тимовима; као и да могу да сарађују са становницима, администраторима и планерима, тако да решавају могуће конфликте и дефинишу стратегије одржавања у складу са локалним потребама, могућностима и ресурсима.¹⁰

Едукација из области проучавања и заштите градитељског наслеђа у европским земљама

У *Смерницама за образовање и обуку за конзервацију споменика, ансамбала и подручја* наводи се да је у систему образовања и усавршавања за конзервацију нужно пренети сва потребна знања онима који директно или индиректно утичу на културно наслеђе. Ови курсеви морају бити интердисциплинарни. Професионалци, укључујући

академски образоване, али и специјализоване стручњаке, који већ имају одређене основне квалификације, треба да се даље усавршавају како би постали конзерватори, нарочито они који се баве историјским споменицима. Традиционални занати су веома значајни културни извори. Стручњаци из ових области, чак и они са врло развијеним вештинама и способностима, треба да се даље усавршавају за конзервацију, упознавајући и историју својих заната, историјске детаље и праксу, као и теорију конзервације и систем документовања. Многе историјске вештине треба да се упознају и оживе.¹¹ Основне препоруке дефинисане *Смерницама* уграђене су на различите начине у системе образовања и усавршавања за конзервацију у појединим европским земљама.

У систему образовања и усавршавања за обнову културног наслеђа у **Великој Британији** подвлаче се најважнији захтеви и знања која се постављају пред различите професије. *Нацрт оквирних профила главних професија* које могу учествовати у конзерваторским пројектима у Великој Британији наводи 16 струка које треба да задовоље знања дата у *Смерницама*. Тако, на пример, *архитекта* треба да схвати друштвени значај историјских грађевина, развој њихових стилова и технологије градње и треба да је образован да унапређује њихове просторе, конструкцију и обликовање. Он треба да схвати природу примењених материјала и њихово коришћење, као и узроке њиховог пропадања, одржавања и климатске услове. Треба да координира рад стручњака и консултаната, као и да на основу тендера одабере најбоље извођаче и осигура одржавање споменика за време пројектовања и даљих радова. За конзервацију су потребна и додатна знања, проналажење најбољих решења за сложене проблеме тако да се грађевина и историјски споменик поново користе уз најмање промене, уз очување историјских вредности. Он треба да схвати ограничења за увођење нових функција и да добро зна какве мере треба да се предузимају у погледу заштите од пожара, безбедности и обезбеђења сигурносних излаза. *Администратор конзервације историјских грађевина* ради у локалној или државној администрацији и у потпуности је посвећен овим пословима. Његов посао повезује знања и вештине начелно потребне за посао заштите (закони и теорија конзервације) и специфична знања (архитектонско пројектовање, традиција градње, локални услови заштите, извори података и сл.). Дужи радни стаж на овим пословима је такође значајан. Он треба да брине и о великим и о мањим локалним грађевинама и треба да схвати специфични карактер сваке појединачне

грађевине и предложене радове на њеној обнови, уз уважавање локалне традиције и расположивих информација, експертиза и сл., као и других закона (закон о заштити од пожара, о санитарно-медицинским условима, правилник о прилазу инвалида и сл.). Он треба да буде и добар менаџер и да омогући сагласност међусобно супротстављених мишљења и интереса, до којих долази у појединим ситуацијама. *Конзерватор* је стручњак у потпуности посвећен овим пословима. Ова професија, односно занимање, дефинисана је посебним документом ICOM-а. Конзерватор ради у тиму са историчарима архитектуре, археолозима, архитектама и кустосима, као и са другим стручњацима. Он мора да уважава значај објекта и вредности грађевине у тој мери да може да је схвати у целини и да успостави односе са појединцем, клијентом или друштвеним телом. Приликом презентације једне грађевине или комплекса архитекта-конзерватор треба да води рачуна и о културној сензибилности која окружује простор, религиозног, историјског или традиционалног карактера, тако да свој предлог заснива на здравим етичким принципима конзервације, уз уважавање, ако је потребно, и утицаја на флору и фауну. Он треба да схвати узроке пропадања објекта, укључујући климатске утицаје, и треба да буде у стању да свој предлог заштите и обнове презентује јавности. Конзерватор треба да води тим стручњака и занатлија и мора да има основна знања о пословима које они обављају. *Архитекта-конзерватор историјских паркова* има задатак да се бави планирањем, координацијом, пројектовањем и управљањем спољашњег простора, малих или великих димензија, у градским или руралним срединама. Традиционални елементи са којима он ради су облик простора и земљиште, биљке и природна вегетација, вода, панораме, визуре, поплочавање и једноставније конструкције, као што су ограде и зидови. Он мора да буде у стању да формулише и јасно изложи предлоге или савете у облику цртежа и писаног или усмено саопштеног текста и да контролише њихову реализацију. За ово му је потребно знање о историји парка и окружења, његовог историјског и уметничког значаја, али и сарадња са архитектама и историчарима. Он треба да познаје теорију и процесе конзервације паркова и да знања примени на конкретне случајеве, уважавајући и конзервацију грађевина, споменика, орнамената, скулптура, археолошких налазишта и природне флоре и фауне. *Надзорни орган* је посебна професија која има више веома важних функција у процесу заштите. Ово је посебно изражено у Великој Британији, у којој постоји више врста овлашћених надзорних органа /Chartered

Сл. 1 Зграда Техничког факултета Универзитета у Београду (изграђена према пројекту архитеката Николе Несторовића и Бранка Таназевића 1925-1931)

Surveyor/: опште праксе, квантитативних прегледа, грађевина, планирања и развоја, руралних послова, земљишта и хидрографије, материјала и управљања морским ресурсима. Већина ових функција је директно или индиректно повезана са конзервацијом грађевина, посебно надзорни органи опште праксе, квантитета и за планирање и развој. Надзорни орган опште праксе је стручњак за оцену и управљање свим врстама земљишта и имовине, што може бити у вези са куповином, продајом, изнајмљивањем, инвестирањем, хипотекама, осигурањем, опорезивањем и другим пословима. У односу на конзервацију, надзорни орган опште праксе ради на развоју техника за побољшање стања историјских грађевина и подручја, као и на организовању стратегија одржавања у сарадњи са другим релевантним професијама. Надзорни орган за грађевине треба добро да познаје конструкције грађевина и примењених материјала, како историјских, тако

и модерних, као и одговарајуће законе. Веома је важно да може да препозна како традиционалне грађевине функционишу у модерним временима, како треба да се одржавају, рестауришу и ревитализују. Надзорни орган за планирање и развој је стручњак за све врсте урбаног и руралног планирања, а у том контексту и за заштиту ових подручја. *Кустоси*, односно стручњаци за музеје (музеолози), треба да имају широка подручја знања и морају стално да се усавршавају. Треба да буду посебно образовани и усавршени за превентивну конзервацију, као и за управљање повереним колекцијама експоната. Повремено, у одређеним временским интервалима, треба да са конзерваторима прегледају стање експоната, а у сарадњи са архитектама и стање изложбених простора, како би обезбедили најбоље услове за чување и презентацију експоната.¹²

У Италији је настава из архитектуре и конзервације

недавно реформисана и изучава се на факултетима у Риму, Милану, Венецији, Напуљу и другим градовима. Уведена су два паралелна програма, један за *архитектуру грађевинских конструкција* /*Architecture of Civil Constructions*/ и други за *архитектуру зграда* /*Architecture of Buildings*/. Усавршавање за конзервацију и рестаурацију уведено је још на редовним студијама, у трећој години (од укупно пет година студија) кроз обавезан предмет *Конзервација и рестаурација споменика* /*Conservation and Restoration of Monuments*/. Ова област се изучава и на последипломским студијама у оквиру предмета *Историја конзервације* /*History of Conservation*/ на првој години мастер-студија. Искуство из реализације ових програма показује да је потребно улагати напоре да се реше контрадикције између приступа конзервације и рестаурације и културе и традиције савременог пројектовања, односно комплексности интеграције савремене архитектуре у историјске и споменичке целине.¹³

Едукација из области заштите је последњих година усавршена и у **Грчкој**. Уместо континуираног образовања уведене су последипломске студије у трајању од једне године или три семестра. Овај курс је намењен усавршавању студената архитектуре, археологије и хемијског инжењерства. Осим тога, у оквиру дипломских мастер-студија постоје три предмета у оквиру којих се обрађују специфичне теме везане за заштиту градитељског наслеђа: развој историјских грађевина; принципи конзервације, заштите и рестаурације; и пројектовање нових зграда на традиционалним основама. Постоји и интердисциплинарни програм *Заштита споменика*, који има два смера: *Конзервација и рестаурација грађевина и подручја* и *Конзервација материјала за градњу споменика*, са више ужих подумерања. Досадашњи резултати овог новог система показали су да је унапређена могућност добре сарадње релевантних професија, посебно архитеката и инжењера хемије.¹⁴

На Техничком универзитету у Лисабону, у **Португалији**, веома је развијен систем едукације у области проучавања и заштите градитељског наслеђа. Постоји курс који даје звање *мастер за архитектонску и урбану конзервацију и ревитализацију* /*Masters degree Architectural and Urban Conservation and Rehabilitation*/. Наставни план овог курса траје две академске године. У првој години, кроз три семестра, систематизирана су потребна знања из свих области релевантних за заштиту (у сваком семестру по четири предмета, као и израда семинара за сваки предмет), а у

другој години се пише дипломски рад. У оквиру наставе се изучавају теме везане за: принципе заштите и ревитализације; историју конзервације, рестаурације и ревитализације; методологију заштите и ревитализације; конструкционе системе, технике грађења и материјале; методе заштите са акцентом на савременим компјутерским методима и др. Судајући по овом наставном плану, систем образовања за конзервацију у Португалији је добро простудирани и осмишљен, али можда и најразвијенији у односу на друге европске земље.¹⁵

У **Холандији** се програми едукације у области заштите културног наслеђа спроводе на Техничком универзитету у Антверпену. Усавршавање се одвија на академском, научном и стручном нивоу. Постоје звања *дипломирани стручњак за конзервацију покретног наслеђа* /*Bachelor in conservation of movable heritage*/, за рестаурацију слика, скулптура и сл, *Мастер за конзервацију* /*Master in conservation*/, као и *Мастер за архитектонску и урбану конзервацију* /*Master in architectural and urban conservation*/.¹⁶

У **Финској** се конзервација не изучава посебно, већ у оквиру смера *Историја архитектуре*, како на Архитектонском факултету Универзитета технологије у Хелсинкију, тако и на факултетима у градовима Тампере и Оулу. У оквиру ових студија има, међутим, више посебних предмета који се односе на едукацију из области заштите и обнове културног наслеђа, али постоји и посебна радионица која се бави индустријским наслеђем.¹⁷

На редовним студијама Архитектонског факултета у Братислави, у **Словачкој**, постоји предмет *Архитектонска конзервација*, који се предаје у петом и шестом семестру треће године, са релативно малим бројем часова, али који је обавезан за све студенте. Даље усавршавање обезбеђено је на последипломским студијама у оквиру предмета који се баве заштитом и пројектовањем у оквиру историјских грађевина (кроз студио-пројекте), историјом и теоријом архитектонске конзервације, као и темама везаним за историјске и савремене конструкције, технике грађења и материјале. Постоји и курс на докторским студијама који је једним делом усмерен на историју архитектуре и конзервације.¹⁸

Процес едукације у области културног наслеђа у **Немачкој** одвија се на више факултета (Штутгарт, Келн, Минхен и др.), али претежно на последипломским и докторским студијама. Остварен је

одређен ниво мултидисциплинарности, али оцена је да већина наставника није компетентна за ову област.¹⁹

Слична, али знатно повољнија ситуација је у **Белгији**. У овој земљи постоји посебан *Центар за последипломске студије и истраживања у области конзервације и рестаурације урбане и руралне архитектонске баштине* (*The Raymond Lamaire International Center for Conservation*), који организује двогодишње последипломске студије. Студенти се у првој години упућују на општа знања из области конзервације и рестаурације историјских градова и грађевина, кроз интердисциплинарни приступ. У другој години се ради на индивидуалним истраживањима подручја конзервације, рестаурације и ревитализације историјског, архитектонског и урбаног наслеђа. Програм има шест модула: *Конзервација архитектонског наслеђа: теорија, историја и пракса* (*Conservation of the Architectural Heritage: Theory, History and Practice*), *Конзервација урбаних подручја и околине* (*Conservation of Urban Sites and Landscapes*), *Технике анализе и регистрације* (*Analysing and registration Techniques*), *Материјали за градњу и технике конзервације* (*Building Materials and Conservation Techniques*), *Политика конзервације* (*Conservation Policies*) и *Интегративни пројекат* (*Integrated project Work*), а обухвата и посете одговарајућим локацијама, радионицама и институцијама, као и завршну студијску екскурзију. На настави је ангажована већа група истакнутих професора из Белгије и бројни гостујући професори из више земаља (Шпаније, Француске, Немачке, Велике Британије и Италије). Наставни планови су детаљно разрађени и доступни на интернет сајтовима факултета.²⁰

Такође су интересантна и поучна искуства из система образовања за конзервацију и других европских земаља. Посебну пажњу привлачи систем у Пољској, који је веома разрађен кроз сва три нивоа студија, затим у Мађарској, у Бугарској, као и у Румунији.²¹ Значајно је истаћи да је, у целини посматрано, систем образовања за конзервацију у већини земаља Европе у великој мери развијен и да, према расположивим информацијама, уважава захтев мултидисциплинарности програма. Запостављено је, или бар сасвим недовољно обрађено, образовање за конзервацију са становишта нематеријалне баштине, на чему се данас веома инсистира. То очигледно представља изазов за даљи развој у овој области.

Настава у области проучавања и заштите градитељског наслеђа на Архитектонском факултету Универзитета у Београду

Архитектонски факултет Универзитета у Београду низ година веома успешно развија наставу из области проучавања и заштите градитељског наслеђа, кроз обавезне и изборне предмете.²² У оквиру наставног процеса, нарочито од 1990. године, радило се на бројним темама везаним за пројекте ревитализације заштићених просторних културно-историјских целина како би се студенти едуковали за рад на осетљивом и веома захтевном пољу савременог архитектонског пројектовања у заштићеним срединама. Кроз идејне пројекте ревитализације Старог језгра Земунa, Топчидерског и Ташмајданског парка у Београду, као и кроз пројекте заштите и презентације археолошког локалитета Медијана код Ниша и хришћанске базилике и мартирејума у Јагодин мали у Нишу студенти су се бавили проблематиком оживљавања и уређења историјских простора са изузетним историјским, културним и природним вредностима.²³

Након реформе наставе 2005. године Факултет је усвојио нови наставни план и програм студија према Болоњској декларацији и увео три степена студија: основне академске студије, у трајању од три године, дипломске академске (мастер) студије, у трајању од две године, и докторске студије, у трајању од три године. У оквиру основних студија материја из области проучавања и заштите градитељског наслеђа у Србији сведена је на један семестар на трећој години, у оквиру студијског подручја модула 15 – *Проучавање и обнова градитељског наслеђа*.²⁴ На овом студијском подручју студенти се, кроз предавања у оквиру предмета *Историја архитектуре и насељавања у Србији* и *Интегративна заштита градитељског наслеђа*, упознају са градитељским наслеђем у Србији, кроз истраживање развоја праисторијског, античког, средњовековног, постсредњовековног и народног градитељства, као и са савременим међународним повељама и препорукама, основним принципима и методима заштите градитељског наслеђа и могућностима његове презентације и ревитализације.²⁵ Повезивањем ове две теме у једно студијско подручје указано је на њихову логичну и неопходну узајамну повезаност, јер без одговарајућег предзнања о општим историјским токовима развоја и главним карактеристикама насеља у Србији у прошлости, није могуће осмишљавање и реализовање одговарајућег савременог приступа заштити и

презентацији градитељског наслеђа. На дипломским студијама (мастер), које су по новом наставном плану и програму почеле школске 2006/2007. године, студентима је пружена могућност да кроз обавезни предмет *Историја и теорија архитектуре* продубе своја знања о теоријским питањима везаним за историју архитектуре и уметности, савремену архитектуру и уметничко стваралаштво, као и о актуелним теоријским питањима из области савремене конзервације. Такође је пружена могућност да мање групе студената (15-20), у великој мери сажету материју из области проучавања и заштите градитељског наслеђа на основним студијама даље развијају и практично обогаћују кроз изборне предмете на којима се обрађују специфичне теме везане за истраживање, валоризацију, заштиту и ревитализацију археолошких налазишта, средњовековних утврђених градова, као и архитектуре 19. и 20. века у Србији. У новије време се посебна пажња посвећује и другим облицима наслеђа, као што је индустријско наслеђе, које данас у читавом свету представља веома важно подручје истраживања, заштите и ревитализације.²⁶

Архитектонски факултет у Београду има дугу традицију и на пољу магистарских студија из области проучавања и заштите градитељског наслеђа, које су похађали бројни полазници из Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине и Македоније, од којих су поједини одбранили и докторске дисертације.²⁷ Новим Законом о универзитету, 2005. године створене су могућности да се на Факултету уведу докторске студије научног карактера из области архитектуре и да се студенти могу усмеравати ка појединим ужим областима, међу којима је и *Проучавање и заштита градитељског наслеђа*. У оквиру ове области предвиђена су три обавезна предмета: *Теоријске поставке проучавања и заштите градитељског наслеђа*, *Савремени методи проучавања, заштите и презентације градитељског наслеђа* и *Градитељско наслеђе на тлу Србије*. Од бројних изборних предмета, као што су: *Архитектура и урбанизам 20. века у Србији*, *Обнова и санација зграда*, *Херменеутика сакралне и профане архитектуре*, *Проучавање и заштита уметничког наслеђа у Србији*, *Историјске конструкције, материјали и технике грађења* и сл., студенти бирају три која похађају.

Закључна разматрања

У складу са препорукама о едукацији у области заштите градитељског наслеђа, као и искуствима

из европских земаља, реформа наставе на Архитектонском факултету Универзитета у Београду прати општи смер и обим који постоји и у другим европским земљама и њиховим системом образовања. Мада је у великој мери умањена настава коју слушају сви студенти на предметима везаним за историју архитектуре и уметности, општу и националну, на основним академским студијама, реформа је ипак омогућила да се у оквиру изборне наставе на основним и мастер-студијама она значајно продуби и обогати појединим темама које до тада нису биле заступљене у настави. Кроз рад на специфичним темама везаним за истраживање, валоризацију, заштиту и ревитализацију градитељског наслеђа, као и пројектовање у заштићеним просторима, показало се да је ангажовање студената на овим пројектима обогатило њихово образовање и омогућило њихово укључивање у решавање бројних савремених проблема заштите и ревитализације историјских места и амбијената. Свеобухватни приступ укључивања ових простора у савремени живот, кроз маштовито обликоване форме, али и поштовање карактера историјских простора, презентован је стручњацима из области заштите и широј јавности кроз бројне изложбе. У раду на овим пројектима веома успешно је развијана сарадња са стручњацима Завода за заштиту споменика културе града Београда и Археолошког института САНУ, као и са наставницима и сарадницима других факултета Универзитета у Београду.

Својим посебним значајем издваја се и почетак докторских студија из области проучавања и заштите градитељског наслеђа на Архитектонском факултету у Београду, чиме су створени услови да дипломиране архитекте, а посебно стручњаци завода за заштиту споменика културе и других установа из целе Србије и земаља региона који се баве заштитом културне баштине даље развијају и обогаћују своја теоријска и научна знања и на тај начин унапреде своје деловање у пракси. Планира се и покретање специјалистичких студија, у трајању од једне године, из области пројектовања и заштите, које би продубиле знања архитеката везана за специфичне проблеме пројектовања у заштићеним срединама. Међутим, поред овог специјалистичког курса, свакако би требало покренути и специфичне специјалистичке курсеве које би похађали различити профили стручњака (дипломирани мастер архитекти, историчари уметности, археолози, етнологзи и др.), и које би у већој мери биле усмерене на продубљеније повезивање теорије и праксе из области конзервације, а чији

би крајњи циљ било полагање конзерваторских испита и добијање лиценце за рад у области заштите и ревитализације градитељског наслеђа. Ова настава требало би да буде усмеренија на успостављање критичког односа према наслеђу, идентификацију карактера, значења и вредности историјских грађевина и места, и интердисциплинарност, односно обучавање различитих профила стручњака за тимски рад. Тежиште би требало

да буде не само на анализама историјских места, техникама заштите и менаџменту већ и на већем укључивању конзерваторске филозофије.²⁸ Осим тога, поред стручњака професионалаца, едукација би требало да буде усмерена и на становништво свих узраста, које треба да упозна вредности властите баштине како би је поштовало, чувало и унапређивало.²⁹

- 1 Већ је *Атинска конференција* 1931. године указала на важност образовања у заштити културног наслеђа. Обука и образовање уско су повезани са дефиницијом наслеђа, тј. са оним што се штити и конзервира. Даље је овај аспект развијан у *Венецијанској повељи*, која је проширила мерила и распоне заштите. Видети: Ј. Јокилето, *Текући захтеви конзерваторског обучавања*, Гласник ДКС 25 (Београд 2001), 14-15.
- 2 Видети: С. Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација*, том 1: Свет-Европа, Београд 2004, 24-26.
- 3 *Исто*, 27-35.
- 4 *Исто*, 34-35.
- 5 *Исто*, 37-39.
- 6 Видети: Ј. Јокилето, *Текући захтеви конзерваторског обучавања*, Гласник ДКС 25 (Београд 2001) 15-16.
- 7 J. Jokilehto, *Keynote speech*, in: Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven 2004, 1-2.
- 8 *Исто*, 2.
- 9 Видети: *Guidelines on Education and Training in the Conservation of Monuments, Ensembles and Sites*, <http://www.icomos.org/charters/education-e.pdf>.
- 10 *Исто*.
- 11 *Исто*.
- 12 *Multi-Disciplinary Collaboration in Conservation Projects in the UK: Based on ICOMOS Guidelines for Education and Training in the Conservation of Monuments, Ensembles and Sites*, Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven 2004, 6-7, 10-11, 12, 16-17, 21-22, 24.
- 13 M. Dezzi Bardeschi, *Milano campus BOVISA*, in: Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven, 2004.
- 14 N. Kalogeras, *The teaching of conservation in Greece*, in: Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven, 2004.
- 15 M. Moreira, S. Infante, *Masters degree – Architectural and Urban Conservation and Rehabilitation*, in: Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven, 2004.
- 16 A. De Naeyer, *CVO and Hogeschool Antwerpen - Education in conservation*, in: Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven, 2004.
- 17 A. Niskanen, *Helsinki University of Technology*, in: Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven, 2004.
- 18 P. Gregor, *Education in Conservation – state of the art and perspectives – Faculty of Architecture Slovak University of Technology Bratislava, Slovakia*, in: Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven, 2004.
- 19 W. Wolters, *T. U. Berlin*, in: Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven, 2004.
- 20 H. Neuckermans, K. De Jonge, *RLICC – Education in conservation – KU Leuven – Belgium*, in: Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven, 2004.
- 21 J. Sokolowska-Moskwiak, *The protection and conservation of architectural heritage in programs of education Silesian University of technology in Gliwice, Poland*; in: Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven, 2004; T. Mezos, *Budapest University for Technology and Economics*, in: Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven, 2004; E. Jordanov, *UACEG Sofia - Education in conservation in Bulgaria*, in: Proceedings of the workshop on Education in Conservation in Europe (Herman Neuckermans, ed.), ENHSA, Leuven, 2004.
- 22 Видети: М. Ротер Благојевић, Г. Милошевић и М. Николић, *Едукација из области проучавања и заштите градитељског наслеђа на Архитектонском факултету у Београду*, Гласник ДКС 32 (Београд 2008) 39-43.
- 23 Видети: Н. Куртовић Фолић, М. Ротер Благојевић и Р. Јадрешин Милић, *Развој и теорија архитектуре и уметности – приказ посебног програма 2 на Архитектонском факултету у Београду*, Гласник ДКС 27 (Београд 2003) 191-193; М. Ротер Благојевић и П. Јошић, *Старо језгро Земуна – истраживање, валоризација, заштита и ревитализација*, Гласник ДКС 21 (Београд 1997) 161-164; Н. Куртовић Фолић, М. Ротер Благојевић и Р. Јадрешин Милић, *Приказ пројекта ревитализације просторне културно-историјске целине Топчидер*, Наслеђе VI (Београд 2005) 251-257; Н. Куртовић Фолић, М. Ротер Благојевић, А. Никезић, Р. Јадрешин Милић, Д. Ћоровић и М. Николић, *Пројекат ревитализације Ташмајдана*, Наслеђе VIII (Београд 2007) 241-251; Н. Куртовић Фолић, Г. Милошевић, М. Ротер Благојевић и А. Никезић, *Археолошки парк Медијана – могућности обнове и презентације*, Гласник ДКС 30 (Београд 2006) 54-59; Н.

- Куртовић Фолић, Г. Милошевић, М. Ротер Благојевић, А. Никезић, Р. Јадрешин Милић, Д. Ђоровић и М. Николић, *Мартиријум и базилика у Јагодин Мали у Нишу – могућности обнове и презентације*, Гласник ДКС 31 (Београд 2007) 71-78.
- 24 Настава се одвија под руководством проф. др Мирјане Ротер Благојевић. Видети: N. Kurtović Folić, M. Roter Blagojević and R. Jadrešin Milić, *Teaching of Conservation in New Millennia – Built Heritage Potential*, in: Proceedings International Conference VSU, vol. I (Sofia 2006) 52-57.
- 25 Настава из предмета *Историја архитектуре и насељавања у Србији* одвија се кроз два часа недељно, а из предмета *Интегративна заштита градитељског наслеђа* кроз један час.
- 26 Видети: М. Ротер Благојевић, Г. Милошевић и М. Николић, *Истраживање могућности обнове и презентације археолошког локалитета TIMACUM MINUS у контексту специфичног културног пејзажа*, у: Гласник ДКС 33 (Београд 2009) 101-108; Г. Милошевић, М. Ротер Благојевић, Р. Јадрешин Милић и М. Николић, *Обнова и презентација утврђења Рам на Дунаву и његове околине у функцији културног туризма*, у: Гласник ДКС 34 (Београд 2010) 89-94; М. Ротер Благојевић и М. Николић, *Од класицизма до сецесије – стилске трансформације архитектуре у Београду током 19. и почетком 20. века*, у: Наслеђе XI (Београд 2010) 209-216; М. Ротер Благојевић, А. Игњатовић, И. Кулетин Ђулафић, М. Николић и С. Димитријевић Марковић, *Градитељи – Приказ изложбе радова студената Архитектонског факултета Универзитета у Београду и серије предавања о градитељима новијег доба*, у: Наслеђе XII (Београд 2011) 305-309; М. Ротер Благојевић и М. Николић, *Предлог ревитализације Уметничке ливнице „Скулптура“*, у: Наслеђе XIII (Београд 2012) 221-234.
- 27 Овим магистарским студијама су руководили: проф. др Слободан Ненадовић и проф. др Јован Нешковић.
- 28 Видети: T. Danzl, *The „Bauhaus Experiment“ 1998-2006: Paint Research and Conservation Strategies Critically Revisited*, in: Journal of Docomomo International 47 (2012/2) 20-27.
- 29 J. Јокилето, *Текући захтеви конзерваторског обучавања*, Гласник ДКС 25 (Београд 2001) 21.

Mirjana Roter Blagojević, Marko Nikolić The Education Improvement Trends in the Built Heritage Research and Preservation within the European Context

Summary

This paper deals with different contemporary approaches to the improvement of education in the area of research and preservation of built heritage, according to the international charters and recommendations and different education traditions in the European countries. Its aim is to point out the similarities and differences in this field, with particular emphasis on the contemporary curriculum at the Faculty of Architecture, University of Belgrade. The intention is to underline the new directions at different levels of the education process.

The education of future architects and conservators at European schools in the past was directed primarily to the history of conservation and technical aspects of the protection of historic buildings and areas, rather than to cultural identity, specific characters and values of built and intangible heritage. The greatest challenge of the contemporary curricula for conservation experts is how to teach them to identify national, international and multicultural connections and how to link tangible and intangible cultural heritage. Such an integrated protection of the cultural, natural and built heritage needs to recognize the identity and traditional values of historical sites and preserve them as a part of modern renewal projects. The integration of various disciplines and skills in the educations curricula is another challenge in conservation experts' education improvement.

II Конзерваторска пракса

UDK: 902.03:7.025.3/.4(497.4)

ID: 202492684

Марко Стокин

Управљање археолошким наслеђем у Словенији

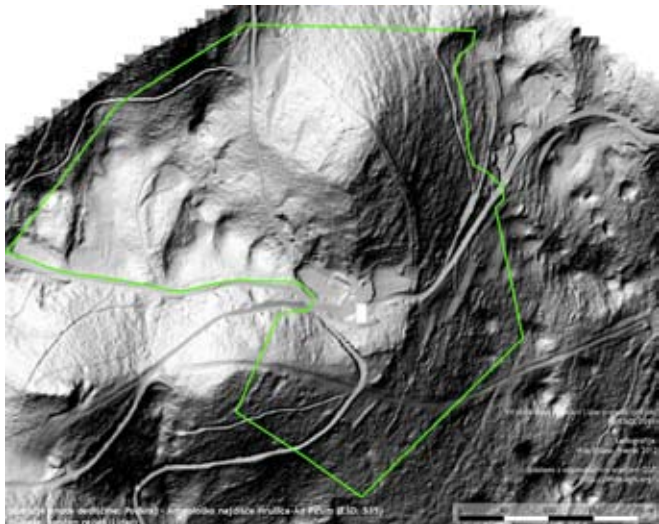
Увод

Последњих двадесет година у Словенији су се развиле и реализовале нове стратегије за управљање ресурсом археолошког наслеђа.

Промене у инфраструктури, законодавству и политици заштите животне средине утичу на управљање и конзервацију археолошких споменика, локација и културних пејзажа широм света. У периоду рецесије, археолошком наслеђу прети опасност од развоја, крађе и деградације окружења, а истовремено трпи и последице политичких, економских и административних одлука. Ове одлуке имају улогу у обликовању археолошке праксе и понекад могу одредити методе истраживања, као и методе којима се ово наслеђе презентује јавности. Циљ овог текста је да представи садашњу праксу управљања археолошким наслеђем у Словенији и нове изазове с којима се суочава у 21. веку.

Археолози не могу више да размишљају о археолошком наслеђу на нивоу појединачних локалитета. Локалитети се све више посматрају као саставни део културног пејзажа, али још увек постоји јаз између истраживања појединачног или групе археолошких локалитета и проблемски оријентисаног истраживања промена окружења и културног аспекта пејзажа као целине.¹ Пошто се словеначко археолошко наслеђе углавном налази ван градова, већина археолошких ресурса није видљива и многа археолошка налазишта не могу се прецизно дефинисати, без основног рада на терену. Проблем се може посматрати и из другог угла, и то у смислу одговорности археолога у вези с међународним напорима да се заштите археолошки споменици и локалитети, као и да се обезбеди очување знања о археолошком наслеђу.

Иако је археолошко наслеђе, без икакве сумње, под сталном претњом и очигледно је да се оно

Сл. 1 LiDAR истраживање код Хрушице, пројекат Парсјад 2007-2013, ZVKDS, CPA 2012.

Сл. 2 3D виртуелни модел археолошког локалитета Сермин, ZVKDS 2004.

не може одвојити од последица политичких, економских и административних одлука, све већи притисак ставља се на сеоске и градске ресурсе, због њихових економских и других вредности, а потреба за добрим управљањем археолошким пејзажом и урбаним налазиштима од суштинског је значаја. Суштина конзервације археологије у Словенији лежи у планирању најбољег дугорочног коришћења културних ресурса.

У том смислу, Словенија је 1999. ратификовала *Европску конвенцију о заштити археолошког наслеђа* (Валета конвенција) и 2008. године усвојила нов закон који се односи на културно наслеђе.²

Ревидирана *Валета конвенција* (Валета, 1992) наводи да „археолошко наслеђе обухвата грађевине,

конструкције, групе грађевина, уређене локалитете, покретне налазе, споменике друге врсте, као и контекст у ком се они налазе, било да су на земљи или под водом“. Неке државе су такође прошириле своју дефиницију да би обухватиле „доказе који сведоче о животу људи, животиња и биљака из прошлости“ и „промене или ишчезавање природних карактеристика изазваних тиме што ни археолошки остаци нису више видљиви“.³

Новији развој међународне конзервације, везан за археолошку процену и валоризацију читавих предела, сада постаје рутинска пракса под Законодавством Европске заједнице о процени утицаја на животну средину /EIA/,⁴ што се обавезно примењује и у Словенији, према новом закону о културном наслеђу.⁵

Археолошко наслеђе је само један од многих фактора које треба размотрити током израде развојних планова у контексту процене утицаја на животну средину, а археологија представља део овог мултидисциплинарног приступа. Наша централна археолошка служба CPA (Центар за превентивну археологију), као део Завода за заштиту културног наслеђа Словеније, усвојила је заједничку методологију на различитим нивоима за очување археолошког наслеђа.

Управљање археолошким наслеђем у Словенији

Данас широко прихваћена филозофија конзервације и основни принцип заштите јесу да споменици и споменичке целине имају право да буду заштићени по себи и у свој њиховој разноврсности, колико год је то могуће, као и да их никада не треба процењивати на основу појединачних интереса или политичких предуслова;⁶ у стварности, међутим, културно наслеђе је и даље у домену економских, политичких и верских одлука. Ипак, проблеми у конзерваторској политици су такви да је археолошко наслеђе под сталном претњом и очигледно је да не може бити одвојено од последица наведених одлука.

Како равнотежа интереса у руралним местима постаје све сложенија, и како се све већи притисак ставља на руралне ресурсе због њихових економских и других вредности, потреба за позитивним управљањем пејзажом, као целином, постаје све значајнија.⁷ Треба имати у виду да, шире посматрано, данас има више споменика и споменичких целина у сеоским регијама него што је то било, рецимо, пре 50 година. Међутим, то није зато што се стварни ресурс повећао, већ је то резултат увећаног археолошког рада, као и побољшања техника сада

Сл. 3 Радарско истраживање и интерпретација, Римска вила поред Изоле, ZRS, Б. Мушић 2006.

доступних за идентификацију и евидентирање споменика и локалитета у унутрашњости.⁸ Упркос чињеници да су археолози престали да размишљају само у оквирима појединачних локација, све више их посматрајући у односу на развој пејзажа као целине, и даље постоји јаз у разумевању веза истраживања археолошких локалитета и мултидисциплинарног, проблемски оријентисаног истраживања еколошких промена пејзажа.⁹

Словеначко археолошко наслеђе, како изгледа, налази се углавном ван градова; иако су археолошки споменици званично под заштитом, систем заштите и даље не задовољава, и то из следећих разлога. Већина археолошких ресурса није видљива, а археолошки депозити не могу се прецизно дефинисати; такође није изведена дугорочна систематска валоризација археолошких локалитета.

Општа методологија је данас заснована на недеструктивним техникама, као што су рекогносцирање терена, аеро-фото проспекција, геофизичка испитивања, LiDAR (Light Detection And Ranging) технологија итд., док су деструктивне технике ограничене само на пројекте спасавања. Пре двадесет година тадашња Канцеларија за културно наслеђе Републике Словеније, државни орган, именовала је групу стручњака-археолога да сачине системски модел за заштиту археолошког

наслеђа у контексту пројекта изградње ауто-пута и да га, такође, примене у пракси. Вредно је поменути да је пројекат био централно организован, за разлику од тадашње децентрализоване структуре словеначке државне службе за културно наслеђе и њених седам регионалних завода, до 2000. године.

Словеначки Пројекат ауто-пута из прошле деценије, и без сумње највећи археолошки пројекат у Словенији икад начињен, донео је не само велику количину потпуно нових података већ и неке дубоке промене у разумевању и схватању области управљања археолошким наслеђем у Словенији.¹⁰

Од самог почетка су прихваћена два принципа везана за очување археолошког наслеђа.

Читаво познато археолошко наслеђе је заштићено без изузетка и у својој целовитости, тако да планери морају да га заобилазе.

Сва новооткривена археолошка налазишта која се не могу заобићи морају се заштитити кроз археолошко спасилачко ископавање, што резултира стварањем најкомплетније могуће документације о локалитету, која ће се чувати у одговарајућем регионалном музеју. Очување *in situ*, а тиме и промена грађевинских планова треба да се предузимају само у изузетним ситуацијама, када то захте-

ва значај пронађених остатака; ово је од посебног значаја пошто је било опште мишљење да је територија Словеније добро истражена и да се не очекује велики број значајних нових открића.¹¹

Важан аспект словеначког Пројекта ауто-пута био је, и још је, да је пројекат био централно организован и подељен у три фазе: процедура претходног ископавања ради дефинисања новооткривених локација (фаза процене), валоризација обима њиховог оштећења изазваних интервенцијама у пејзажу, и контрола квалитета ископавања и, после ископавања, стварање документације током учешћа на изради планског пројекта.¹² Други, веома значајан приступ везан за словеначки Пројекат ауто-пута на крају је био стандардизација већине недеструктивних техника у контексту процене и, у истој мери, у фази валоризације археолошких ресурса.¹³

Интеграција интензивног и обимног теренског истраживања, планиране аеро-фото проспекције, различитих геофизичких техника, GIS-а, анализе дигиталних података и снимања, све то постаје стандард, упркос чињеници да се ниједна појединачна техника не може сматрати универзално идеалном и да треба да се изаберу различите технике да би одговориле на конкретно питање, поготово када је посредни тако велики пројекат.

Резултат прве фазе пројекта, фазе претходног ископавања, већ је био изненађујући у погледу броја препознатих и потврђених нових локалитета. На деоницама ауто-пута у дужини од 250 km откривен је 81 нови локалитет, углавном насеља, од периода палеолита, до позног средњег века. Ископавало се на 45 локација, што показује да то нису само мање или више познате врсте археолошких локалитета, већ да су то и они који су били добро познати или чак непознати у типолошком смислу, често из периода или култура које су претходно биле непознате у том делу Европе.¹⁴

Брз развој информационих технологија крајем прошлог века омогућио је закључак да примену савремених техника у археологији или конзервацији није могуће држати у корак са захтевним процесима документовања, који су директно повезани са све захтевнијом методологијом истраживања и самог тумачења. Нове дигиталне технологије данас омогућавају прецизно, брзо и рационално документовање културног наслеђа. За разлику од осталих врста културног наслеђа, код археолошких ископавања хитне и интервентне акције су чињеница и зна се да то значи стални губитак неповратних информација, упркос очувању *in situ*, због чега је и првокласна документација од суштинског значаја.¹⁵

Из тог разлога, ако не постоји моћна политичка

и економска подршка да се уради нешто више са археолошким налазиштима (археолошки паркови, презентација *in situ*), могла би се успоставити бар добра база података (дигитална и аналогна) и објавити публикације о локалитету за будућност.

Закључак

Све веће потребе и ажурирано знање о културном наслеђу захтевају напредну методологију истраживања, документовања и коришћење свеобухватног информационог система, као подршку археолошким пројектима, конзерваторском менаџменту, интерпретацији и презентацији археолошких ресурса.

Главни циљ истраживања у 21. веку треба да буду технике валоризације локалитета и предвиђања слојева. Данас је очигледно да су претходна ископавања чак драгоценија од каснијих ископавања.¹⁶

Упркос чињеници да је археолошки пројекат веома важан корак ка бољем менаџменту археолошког наслеђа, јасно је да је, у контексту успешне заштите или очувања археолошког ресурса, потребан напредан археолошки надзор заснован на GIS-у како би се обезбедило потпуно познавање његовог обима и природе.

Уз правилно и систематско коришћење процене и валоризације могло би да се елиминише бацање новца, да се сачувају археолошки ресурси, обнове предложени развоји споменичке целине или простора да би се смањила и ублажила штета, правилно финансираним ископавањем, и да се избегне садашња ситуација када је презентација археолошког налазишта само визуелна реалност. Из тог разлога, нова легислатива корисно прихвата већину принципа *Валета конвенције* о животној средини, са изузетком стварања археолошких резервата.

Археолошки ресурс треба да буде заштићен на дуге стазе, и зато је неопходно да се стварају археолошки резервати тамо где су остаци, било видљиви, било скривени у земљи, несметано остављени за будућност. Резервати ће морати да се формирају и да се њима пажљиво управља како би се остаци сачували у свом одговарајућем контексту. Држава или друге јавне институције могу да стварају и да управљају археолошким резерватима, што ће захтевати посебне одредбе у легислативи ради експропријације земљишта у те сврхе.¹⁷

Превела Сања Кесић Ристић

- ¹ M. Stokin, *Recommendations and Procedures for assessment and evaluation of non-urban archaeological resources in the Republic of Slovenia*, Unpublished dissertation of the degree of MA (1993) University of York, U. K, 9.
- ² *Zakon o varstvu kulturne dediščine R Sloveniji*, Official Gazette, Ur. l. št. 16/2008 (15. 02. 2008).
- ³ R. Pickard, *Guidance on the development of legislation and administration systems in the field of cultural heritage*, Council of Europe 2011 (second edition), 64.
- ⁴ Директива Савета 97/11/EC, 2003/35/EC
- ⁵ *Zakon o varstvu kulturne dediščine R Sloveniji*, Official Gazette, Ur. l. št. 16/2008 (15. 02. 2008).
- ⁶ K. Kristiansen, *Prospectives on the archaeological heritage: history and future*, y: *Archaeological Heritage Management in the Modern World* (1989), Cleere H.F. (ed.), 23/29. Unwin Hyman London, 27.
- ⁷ T. Darvill, *Ancient monuments in the countryside archaeological management review*, English Heritage, report 5. London 1987, 25.
- ⁸ T. Darvill, *England's archaeological Heritage the state of the resource project design*, English Heritage. London 1989, 4.
- ⁹ M. Stokin, *Recommendations and Procedures for assessment and evaluation of non-urban archaeological resources in the Republic of Slovenia*, Unpublished dissertation of the degree of MA (1993), University of York, U.K, 9.
- ¹⁰ B. Djurić, *Motorway project in Slovenia. Changing the Archaeological Heritage Management*, EAC Berlin 2003.
- ¹¹ *Исцо.*
- ¹² *Исцо.*
- ¹³ M. Stokin, M. Novšak, A. Plestenjak, *Archaeological heritage management in countries of transition: case study Slovenia*, V: MC-MANAMON (2998), P. Francis, A. Stout, 162.
- ¹⁴ B. Djurić, *Motorway project in Slovenia. Changing the Archaeological Heritage Management*, EAC Berlin 2003.
- ¹⁵ M. Stokin, *Photogrammetry and rescue archaeology: feasibility and the needs*, ISPRS, Vol. XXXII, part 6W8/2, Ljubljana 2000, 263.
- ¹⁶ M.O.H. Carver, *Digging for ideas*, *Antiquity* 631 (1989) 671.
- ¹⁷ R. Pickard, *Guidance on the development of legislation and administration systems in the field of cultural heritage*, Council of Europe 2011 (second edition), 69.

Marko Stokin

Archaeological Heritage Management in Slovenia

Summary

In Slovenia, over the past twenty years, new strategies for management of archaeological resource were developed and accomplished. The Valletta Convention was adopted in 1999, and the new legislation system regarding the cultural heritage in 2008.

The Slovenian Motorway Project of the past decade, and without doubt the largest archaeological project ever, has generated not only a large amount of completely new data but also some profound changes in understanding and conceiving the field of archaeological heritage management.

Two principles were immediately accepted, with regard to the preservation of archaeological heritage:

1. All the existing archaeological heritage is protected without exception and in its entirety in such a way that the planners must avoid it.
2. All newly discovered archaeological sites that cannot be avoided must be protected through archaeological rescue excavation, resulting in the production of the most complete possible site archive. Preservation in situ and consequent change of building plans should take place only exceptionally, when the significance of the remains demands it.

The integration of intensive and extensive field survey, planned aerial archaeological photography, different geophysical techniques, GIS, digital data analysis and recording is becoming a standard, in spite of the fact that no single technique can be regarded as universally ideal and different techniques should be selected to answer the particular question.

UDK: 902.2(497.11)"1952/..." ; 351.853(497.11)"196/..."
ID: 202493964

Драгица
Премовић Алексић

Преглед археолошких истраживања на подручју Новог Пазара, Тутина и Сјенице

Историјат

Регистровање, истраживање, конзервација и презентација културне баштине подручја Новог Пазара, Тутина и Сјенице почели су шездесетих година 20. века. На локалитету Напреље, 2 km источно од Новог Пазара, године 1952.. изведени су први археолошки радови. То су била сондажна истраживања на траси пројектоване пруге, којима су откривени остаци неолитског насеља, винчанске културне групе.¹

Након тога, 1957. године, предузета су истраживања Цркве Св. апостола Петра и Павла, познатије као Петрова црква, у непосредној близини Новог Пазара. Тада је испод темеља Петрове цркве истражен тумул у ком је сахрањивање вршено од бронзаног до млађег гвозденог доба, када је откривен и „новопазарски налаз“, тј. лични предмети представника домаће аристократије из 6. века пре н. е.² Установљено је и да најстарији, средишњи део цркве има правилну кружну основу у комбинацији са крстом четворолистом и да је настао у рановизантијском периоду.³ Истражени су и цела унутрашњост цркве и део некрополе у порти.⁴

Прва систематска истраживања била су истраживања манастирског комплекса Ђурђеви Ступови, која су почела 1960. године и са мањим прекидима трајала до средине осамдесетих година. Упоредо са археолошким истраживањима рађено је и на конзервацији објеката у комплексу, првенствено на Цркви Св. Ђорђа, задужбини Стефана Немање из 1171. године.⁵ Крајем 20. и почетком 21. века обновљена је трпезарија на источној страни, коју је подигао краљ Драгутин, као и део конака, а обновом је обухваћена и Црква Св. Ђорђа, на којој се управо реконструишу куле на западној страни.

Сл. 1 Рељина градина – остаци конака на источној страни

Од 1971. године брига о споменичком наслеђу новопазарског краја потпуно се променила. Тада је Секретаријат за образовање, науку и културу Републике Србије образовао Комисију за истраживање комплекса средњовековног Раса. Исте године су почела систематска археолошка истраживања на локалитетима Градина, Пећина, Трговиште – насеље и Трговиште – црква са некрополом. Сви локалитети се налазе на ушћу Сабачевске реке у Рашку.

Главна и најобимнија систематска археолошка истраживања вршена су у комплексу Рас-Трговиште на Пазаришту и на Градини у Постењу. Систематским археолошким истраживањима обухваћени су манастирски комплекси Петрове цркве, Ђурђевић Ступова и Сопоћана.

После уписа Старог Раса са Сопоћанима на Листу Светске културне и природне баштине UNESCO-а, 1979. године, третман и поступци заштите и уређења ове споменичке целине пот-

пуно су промењени, и то набоље. Обавезе преузете Конвенцијом о заштити Светске културне и природне баштине иницирале су израду Програма истраживања, заштите, уређења простора и коришћења Старог Раса са Сопоћанима за период 1984–1990. године. Програмом су обухваћене све врсте истраживања: историјска, историјско-уметничка, етнографска и археолошка, затим радови на конзервацији, рестаурацији и презентацији појединачних споменика унутар овог подручја, радови на унапређењу природне средине, мере у области правне заштите, радови на изградњи прилазних путева и саобраћајница и других објеката инфраструктуре и планови издавачке и информативно-пропагандне делатности. Закључен је и посебан Самоуправни споразум који су потписале бројне институције Републике, региона и општине Нови Пазар. Као носиоци извршења појединих радова из Програма ангажоване су републичке институције и научни радници из њих, као и Завод за заштиту споменика културе из Краљева и Музеј „Рас“ из Новог Пазара.⁶

У оквиру *Програма* завршена су истраживања на утврђењу Рас–Градина, Пећинском манастиру са Црквом Св. Михаила,⁷ на цркви са некрополом на левој обали Рашке и на локалитету Табачина.⁸ Истраживање средњовековног насеља на Трговишту прекинуто је 1990. године и до данас није настављено и највероватније неће ни бити.⁹ Завршена су и археолошка истраживања манастирских комплекса Сопоћани, Ђурђеви Ступови и Петрова црква.

Од 1987. године у оквиру *Програма за истраживање Старог Раса са Сопоћанима* почела су и систематска археолошка истраживања на локалитету Градина у селу Постењу. Овај изванредан локалитет још више је добио на значају након изнете претпоставке да се ту налазе остаци средњовековног града Раса. После тога се развила оштра полемика где се налазио средњовековни град Рас, како у научним круговима, тако и у средствима јавног информисања.¹⁰ Ова истраживања су још у току и једина која се последњих година одвијају на подручју општине Нови Пазар.

Две-три године су вршена истраживања на локалитету Игралиште у Новопазарској бањи. Ту су откривени праисторијски тумули, антички храмови, рановизантијска базилика.¹¹ Нажалост, истраживања на овом локалитету нису завршена, а нису ни почела на остацима римских терми у непосредној близини.

На низу значајнијих локалитета обављена су прелиминарна археолошка сондирања или заштитна ископавања, која су имала за циљ да утврде културну стратиграфију, очуване остатке и величину локалитета. У два наврата, 1989–90. и 2004–05. године откривени су и остаци манастирског комплекса на Рељиној градини у Лукоцреву, са црквом посвећеној Св. Варвари (сл. 1).¹² Од значајнијих са-

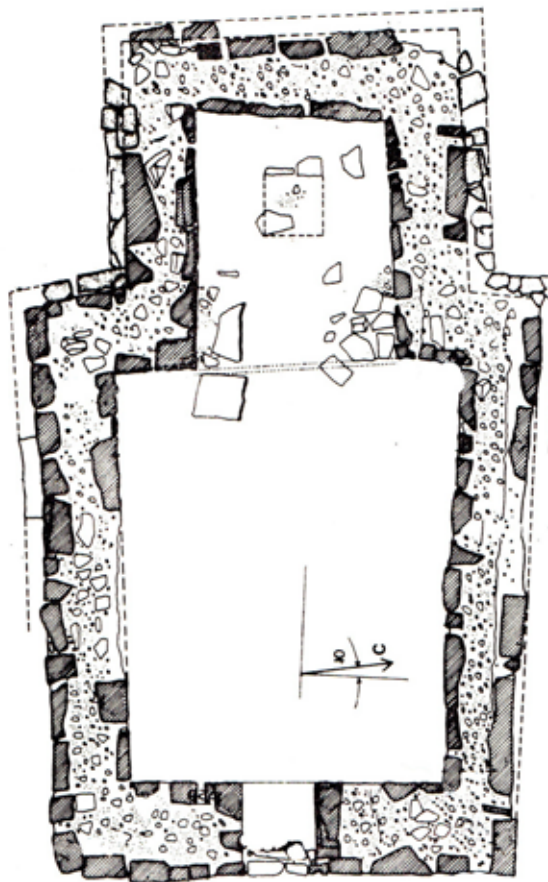

Сл. 2 Дворска црква у Дежеви

кралних здања откривена је и истражена дворска црква у Дежеву (сл. 2),¹³ као и остаци мањих цркава у Пожеги (сл. 3), Петрови, Постењу и Напрељу.¹⁴ Истражена је и конзервирана Црква Св. Петра и Павла у Попама,¹⁵ а конзервиране су бројне цркве из 17. века распоређене у подголијским селима и у долини Људске реке.¹⁶

Овим *Програмом* били су обухваћени локалитети са остацима утврђења, затим неке од праисторијских градина, као и остаци цркава и насеља, типа Црквина и Дуварина. На више некропола обављено је површинско чишћење ради утврђивања броја и облика надгробних споменика.

Последње две деценије 20. века на новопазарској територији одвијало се археолошко рекогносцирање, уз сондирање појединих локалитета. Тада су сондирани остаци тврђава у: Калудри,¹⁷ Радаљици,¹⁸ Рогатцу,¹⁹ Бабрежу.²⁰ Уз допунско рекогносцирање крајем прве деценије 21. века, на

Сл. 3 Остаци цркве у Пожеги

Сл. 4 Градина у Шароњама

Сл. 5 Тројан на Пештери

овом подручју забележено је преко 630 локалитета. Они ће се, заједно са још око 800 локалитета са територије Тутина и Сјенице, наћи у књизи „Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице“, која је припремљена за штампу. Међу евидентираним локалитетима највећи број чине некрополе, затим остаци цркава, а потом насеља и утврђења.

Осамдесетих година 20. века почела је реализација пројеката „Археолошко рекогносцирање са сондирањем локалитета на подручју општине Тутин“, коме је 1987. године прикључено и подручје општине Сјеница. Подручје општине Тутин готово је у целости рекогносцирано, а бројни локалитети су сондажно истражени. Археолошким истраживањем тутинског подручја откривено је и људско станиште из млађег палеолита. То је Смолућка пећина, лоцирана у непосредној близини друмског насеља Црквине.²¹ Истражени су остаци манастирског комплекса на локалитету

Црквина, надамак самог Тутина,²² и манастира у селу Митрови.²³ У највећем броју случајева сондирани су остаци утврђења која, углавном, припадају рановизантијском периоду. То су утврђења у селима Островица, Шароње (сл. 4), Ђерекари, Избег,²⁴ Рамошева, Хум, Тројан (сл. 5).²⁵ Поједине од наведених тврђава су коришћене и током праисторије, а једина само праисторијска градина сондирана је на локалитету Градац поред Тутина.²⁶ Поред наведених локалитета, у Новопазарским зборницима објављивани су и резултати рекогносцирања и других истраживања наведеног подручја.²⁷

И подручје општине Сјеница детаљно је рекогносцирано, а сондирана су утврђења: Шарски крш (сл. 6),²⁸ Градина у Грацу,²⁹ Велика градина у Врсеницама, Градина у Тузињу, Самоград у Грјајама, Јеринин град у Дружинићу.³⁰ На Великој градини, после вишегодишњих сондажних истраживања мањег обима, неколико година вршена су и систематска истраживања. Ту су откривени остаци утврђења подигнутог почетком 4. века, које је обнављано и живело до 6, а затим коришћено и током 9–10. века.³¹ Истражени су и остаци црква брвнара у селима Вапи и Врсеницама,³² као и црква на Радишића брду, са делом некрополе.³³

Од 1997. године на подручју општине Сјеница врше се и археолошка истраживања средњовековних хумки. На локалитету Кобиљка (сл. 7) до сада је истражено 13 хумки, једна на локалитету Влашки гроб (у непосредној близини Кобиљке), две хумке на Мравин-пољу код села Вапе и три хумке на локалитету Крајиште, 2 km јужно од Сјенице, по једна у Тријебинама и Жарима и четири у Сугубинама (сл. 8).³⁴

Претпоставка да се ради о гробним хумкама није потврђена јер је откривен само један скелетни гроб у Сугубинама. Највероватније је реч о културним местима где су се приносиле жртве богу мртвих. На основу типолошких карактеристика керамичког материјала и појединих предмета, формирање хумки се може одредити у временски распон од 9. до краја 11. или почетка 12. века.³⁵

Поред Програма за истраживање Старог Раса са Сопоћанима, територија коју покрива Музеј „Рас“ истраживана је и кроз друге пројекте. Тако су праисторијски локалитети истраживани у оквиру пројекта „Етно-културни односи током бронзаног и гвозденог доба у средњем Подунављу и на централнобалканском подручју“. Овим радовима је обухваћено 11 локалитета који се временски могу одредити од раног бронзаног до млађег гвозде-

ног доба.³⁶ Њима треба додати и две праисторијске хумке истражене у селу Пружњу.³⁷

Када је реч о истражености самог Новог Пазара, мора се рећи да он, као и највећи број градова у Србији, није археолошки истражен. У оквиру конзерваторских радова на Алтун-алем џамији урађена су и мања сондажна истраживања, као и на западном бастioniу и око Куле мотриље на Градској тврђави.³⁸ Једина нешто озбиљнија истраживања почета су у оквиру зграде Музеја, која лежи на остацима хамама изграђеног средином 17. века. Истражен је незнатан део овог хамама, а стратиграфска ситуација у сондама отвореним унутар зграде Музеја указује да ту постоје остаци неког објекта над којим је касније подигнут хамам.³⁹ Ова истраживања би било пожељно наставити у догледно време, чиме би се евентуално дошло до сазнања о каквом објекту се ради и да ли је, како се претпоставља, подигнут у 14. веку.

За археолошка истраживања на територији коју покрива Музеј „Рас“ у Новом Пазару важно је нагласити и да су резултати увек благовремено презентовани, првенствено у „Новопазарском зборнику“, али и у „Старинару“, „Саопштењима“, „Гласнику српског археолошког друштва“, „Сјеничком зборнику“ и другим публикацијама.

Садашње стање

На основу свега реченог може се извести закључак да је током друге половине 20. века с археолошког аспекта подручје Новог Пазара, Тутина и Сјенице било најзанимљивије подручје у Србији. Мултидисциплинарна истраживања су се одвијала захваљујући ангажовању републичких, регионалних и локалних органа и институција, што је дало и одговарајуће резултате. Онога тренутка када су почели проблеми у држави, почели су и проблеми са археолошким истраживањима, као и са заштитом споменика културе уопште. Престала је и међуинституционална сарадња каква је била до тада. У том смислу, од деведесетих година до данас Музеј „Рас“ нема заједничких пројеката, како оних у чијој реализацији учествују и друге институције, тако ни самосталних. Изузетак су била истраживања мањег обима на Великој градини у Врсеницама, која нису приведена крају, тако да су откривени бедеми, објекти и отворене површине препуштене уништавању (сл. 9). Светла тачка су истраживања средњовековних хумки, али се и она завршавају ове, 2013. године иако проблем њиховог настанка и коришћења није разрешен.

Сл. 6 Остаци цркве на Шарском кршу

Сл. 7 Кобиљка – остаци жртвеника

Рекогносцирањем терена запажен је знатан број средњовековних некропола које су потпуно урасле и споменици се тешко уочавају. То је, као и већ изведени радови на некрополи у Балетићу,⁴⁰ навело да Музеј „Рас“ у Новом Пазару уради пројекат за обраду средњовековних некропола, што је подразумевало чишћење од дивље вегетације и познијих наслага земље и израду техничке и фото документације. Пројекат је финансирало Министарство културе и радови су почели на некрополи у подголијском селу Љуљац (сл. 10), где је очишћена, практично откривена, некропола чији је број и разноврсност споменика превазишао сва очекивања, а да притом некропола није у целини очишћена и документована. Планирано је да пројекат траје више година и да се њиме обухвате све значајније средњовековне некрополе. Пројекат је подржан још једне сезоне и тада су делимично очишћене некрополе у селима Штитари,

Сл. 8 Сугубине, налази керамике из хумке

Јанча, Тврдошево и Златари (сл. 11) и ту је био крај јер средства више нису одобрена.⁴¹ Овако сређене некрополе било би могуће презентовати, што би у зависности од локације могао бити један од елемената просторног уређења подручја.

Последњих двадесетак година на плану заштите готово да се ништа не ради. Археолошка истраживања су потпуно замрла, конзерваторски радови се одвијају само на појединим сакралним објектима: Сопоћанима, Ђурђевим Ступовима, Петровој цркви. У самом граду све џамије су реновиране и у највећој мери потпуно изгубиле аутентичне елементе, хамам и хан су у веома лошем

Сл. 9 Врсенице – остаци објеката уз источни бедем

стању, а северна и западна табија и део бедема Тврђаве су конзервиране у акцији Банке Интеза „Место које волим“. Нешто, али недовољно, рађено је на истраживању и конзервацији локалитета Рас–Постење. О споменицима културе који немају директног корисника не брине нико.

Најугроженији је Комплекс средњовековног Раса, односно подручје на ушћу Себечевске реке у Рашку, са градом Расом, пећинским манастиром и Трговиштем – насељем са кућама, црквама и некрополама. Остаци утврђења су конзервирани, али се објекти полако девастирају. До Градине, Подграђа или манастира Св. Михаила посетиоци могу доћи само козјим стазама. Пuteви које су користили истраживачи у међувремену су потпуно пропали и зарасли у густу шикару. Међу посетиоцима најчешћи су „трагачи за златом“.

Остаци базилике су константно под водом и угрожени проширивањем паркинга истоименог угоститељског објекта лоцираног 50 m западно од ње. Истражени објекти на Трговишту су конзервирани, али су сада запуштени и више од две деценије није уложен ни један једини динар у њихово одржавање. На овом локалитету се из реке Рашке бесправно ваде песак и шљунак, чиме се нарушава природни и културни амбијент. Несавесни суграђани у реци перу возила, а током летњих месеци на овом локалитету свој „камп“ формирају Роми, иза којих остаје право сметлиште. На Трговишту је рађена санација Мотела „Рас“ и том приликом су неки слојеви уништени, а други затрпани дебелим нивелационим слојем, што се нарочито односи на простор леве обале Рашке, на делу између два моста. Посебна прича је дивља градња која сваким даном све више узима маха. На десној обали реке Рашке, практично у оквиру средњовековног насеља, бесправно је подгнут велики приватни објекат, подзидано корито реке, подигнут бетонски мост непримереног изгледа и величине. Јужне падине брда Градине – града Раса, нападнуте су дивљим позајмиштима каменних материјала, чиме је угрожен Пећински манастир, као и пећине испоснице које га окружују.

Над остацима цркве из 14. века, на источној страни Трговишта, на локалитету Табачина, формирана је депонија смећа. Око цркве се налази пространа некропола са троделним споменицима: поред главе антропоморфни крст, поред ногу „српски нишан“, а између њих хоризонтално постављена плоча са стилизованом људском представом. Сви споменици, осим оних облика нишана, поломљени су.

Сл. 10 Некропола у Љуљцу

Сл. 11 Некропола у Златарима

Тврђава Рас са Подграђем, Црквом Св. Михаила и Трговиштем представља археолошки локалитет атрактиван за туристичке и стручне обиласке. Куће на средњовековном Трговишту могле би у највећој мери да се реконструишу и користе као туристички објекти (сл. 12).

Дивљом градњом нападнути су сви споменици културе и археолошки локалитети, како у околини, тако и у самом Новом Пазару. Винчанско насеље на локалитету Напреље потпуно је уништено изградњом стамбених објеката, а иста судбина ће да задеси и новооткривено винчанско насеље на Дојевићу. Римски храмови и рановизантијска базилика у Новопазарској бањи, уређењем фудбалског игралишта, највећим делом су уништени.

Петрова црква је са свих страна окружена новоподигнутим објектима, а на самом комплексу је обновљен обимни зид који штити цркву и објекте у порти. Урађене су и прилазне стазе, а у подножју и паркинг за посетиоце. Викенд-насеља се шире посебно око Ђурђевић Ступова, али и Старог Раса и Сопоћана.

Није занемарљива ни делатност малих привредника који подижу објекте у непосредној близини споменика. Стара чаршија у Новом Пазару потпуно је изменила свој лик, хамам из 15. века се полако урушава, а иста ситуација је и са Амирагиним ханом, док је хан Граната почетком августа 2013. изгорео у пожару. Над остацима некадашњег безистана у центру града подигнути су објекти чији власници уништавају и последње остатке укопавајући подрумске просторије.

Небрига за непокретну културну баштину проу-

Сл. 12 Једна од кућа на Трговишту

зрокована је најпре ситуацијом у целој земљи, недостатком материјалних средстава, мањкавошћу законске регулативе, али и небригом локалне самоуправе, установа заштите надлежних за ово подручје, а делимично и Министарства културе. Донети су, и доносе се, разни планови заштите, генерални и просторни урбанистички планови, а питање је да ли постоји спремност да се планирано спроведе и стручност испоштује. Није познато да је икада неко кажњен за оштећење или уништење културног добра. Ово се посебно односи на особе које поседују детекторе за метал, чија су мета сви археолошки локалитети, посебно остаци утврђења. Обиласком терена свуда су евидентирани трагови њихове „активности“, а нису ретки налази гвоздених предмета које су они одбацили.

Овом приликом морају се истаћи и оштећења локалитета које је проузроковао Телеком, посебно

на територији општина Сјеница и Тутин. У циљу спровођења програма бежичне телефоније, на јако доминантним местима су постављени предајници са помоћним објектима, на истим местима на којима су подизана утврђења, а која су наведеним радовима доста оштећена. Није познато да ли је за ове радове тражена сагласност службе заштите.

Многи локалитети, од преко 1500 евидентираних, на подручју Новог Пазара, Тутина и Сјенице, заслужују да буду археолошки истражени и на адекватан начин презентовани. На првом месту треба разрешити дилему где се налазио средњовековни град Рас, јер две претпостављене локације не збуњују само лаике већ и струку и науку. Како је утврђење на Градини на Пазаришту истражено, требало би да се настави истраживање Градине у Постењу. Недопустиво је да струка и наука не могу да дају одговоре на бројна питања из најраније историје Србије, како оне из преднемањихког, тако и из Немањиног времена. Постоје историјски подаци, али они још

нису потврђени на терену.

Требало би наставити и мултидисциплинарна истраживања овог подручја тамо где су она прекинута почетком деведесетих година. Само знатан број еминентних стручњака из сродних области и знатна финансијска средства могу дати и праве резултате. Акцент је намерно стављен на истраживање средњег века, због богатства наслеђа из тог периода највеће активности српске средњовековне државе. Како је средњи век наставак предходних епоха, то је нормално да се у исто време истраже и праисторијски, антички и рановизантијски остаци.

Мултудисциплинарним истраживањима треба додати и добро осмишљен и урађен менаџмент-план који би ово подручје приближио посетиоцима, чиме би се обезбедио један део средстава за даља истраживања.

- 1 Б. Сталио, Р. Галовић, *Напреље, неолитско насеље код Новог Пазара* (са каталогом), Праисторија – Монографије, Народни музеј Београд, Београд 1956.
- 2 Ђ. Мано-Zisi, Lj. В. Роровић, *Novi Pazar, ilirsko-grčki nalaz*, Narodni muzej Beograd, Beograd 1969; А. Јуришић, *Праисторијски слој Петрове цркве код Новог Пазара*, Саопштења VIII (Београд 1969) 35–50; М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, Зборник радова Народног музеја VI (Београд 1970) 169–277.
- 3 Ј. Нешковић, Р. Николић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Београд 1987, 17–18.
- 4 М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, Зборник радова Народног музеја VI (Београд 1970) 169–277.
- 5 Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Краљево 1984.
- 6 Ј. Секулић, *Путеви савремене заштите Старог Раса са Сопоћанима*, Саопштења XVII (Београд 1985) 251–270; Документација Музеја „Рас“ у Новом Пазару.
- 7 М. Роровић, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.
- 8 В. Јовановић, Д. Минић, С. Ерцеговић-Павловић, *Некрополе средњовековног Трговишта*, Новопазарски зборник 14 (1990) 19–44.
- 9 Ј. Ковачевић, *Најновији резултати на истраживању Старог Раса*, Зборник Историјског музеја Србије 13–14 (Београд 1977) 8–10 (5–30); Д. Минић, *Нека запажања о градњи кућа у средњовековном Трговишту*, Гласник Српског археолошког друштва 5 (Београд 1989) 94–99.
- 10 Д. Мркобрад, *Рас – Постење: фазе развоја утврђења*, Зборник радова Византолошког института, књ. XXXVI (Београд 1997) 203–207.
- 11 А. Јовановић, *Археолошка истраживања у Новопазарској бањи*, Новопазарски зборник 19 (1995) 31–67.
- 12 М. Поповић, *Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара*, Саопштења XXVII–XXVIII (Београд 1995/96) 95–121; М. Брмболић – Д. Премовић-Алексић, *Манастирски комплекс на Рељиној градини*, Новопазарски зборник 28 (2004) 263–268.
- 13 Ј. Калић, М. Поповић, *Црква у Дежеву*, Старица XXXVI (Београд 1986) 115–147.
- 14 Д. Премовић-Алексић, *Црквина у Пожеги*, Новопазарски зборник 11 (1987) 37–45; Г. Милошевић, *Остаци касносредњовековне цркве и профане грађевине у селу Петрови код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 11 (1987) 47–62; Д. Премовић-Алексић, *Латинска црква у Постењу*, Новопазарски зборник 9 (1985) 55–65; Д. Премовић-Алексић, *Напреље – остаци средњовековне цркве и некрополе*, Новопазарски зборник 12 (1988) 23–62.
- 15 О. Вукадин, *Истраживање средњовековног комплекса у селу Попе код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 1 (1977) 157–167.
- 16 Р. Станић, *Прилог познавању градитељског и сликарског наслеђа XVII века на подручју између Новог Пазара и Сјенице*, Новопазарски зборник 1 (1977) 169–188.
- 17 М. Поповић, *Утврђење на кули у Калудри*, Новопазарски зборник 8 (1984) 11–18.
- 18 Ј. Калић, Д. Мркобрад, *Градина у Радалици*, Новопазарски зборник 9 (1985) 39–46.

- 19 З. Симић, *Утврђење на Кулини у Рогатицу*, Новопазарски зборник 11 (1987) 13–20.
- 20 Д. Премовић-Алексић, *Касноантичко утврђење у Бабрежу*, Новопазарски зборник 13 (1989) 17–29.
- 21 З. Калуђеровић, *Истраживања Солућке пећине 1984–1985. године*, Новопазарски зборник 9 (1985) 5–18.
- 22 М. Поповић, *Остаци манастира на локалитету Црквина у Тутину*, Рашка баштина 3 (Краљево 1988) 119–136.
- 23 М. Поповић, *Остаци манастирског комплекса у Митрови код Тутина*, Новопазарски зборник 6 (1982) 23–29.
- 24 М. Милинковић, *Касноантичка утврђења у Островици и Шароњама код Тутина*, Новопазарски зборник 6 (1982) 131–140; Исти, *Рановизантијско утврђење на Ђурђевици у Ђерекарима*, Новопазарски зборник 7 (1983) 29–37; Исти, *Рановизантијско утврђење на Тупом кршу и околна утврђења у тутинској области*, Новопазарски зборник 9 (1985) 47–54.
- 25 В. Иванишевић, *Касноантичко утврђење у Рамошеву*, Новопазарски зборник 11 (1987) 5–12; Исти, *Рановизантијско утврђење на Хуму код Тутина*, Новопазарски зборник 12 (1988) 5–12; Исти, *Античко утврђење на Тројану*, Новопазарски зборник 13 (1989) 7–15.
- 26 Д. Премовић-Алексић, *Праисторијска градина на локалитету Градац код Тутина*, Новопазарски зборник 8 (1984) 5–9.
- 27 М. Поповић, *Подручје средњовековне Глухавице*, Новопазарски зборник 19 (1995) 69–88.
- 28 М. Поповић, *Античко утврђење на Шарском кршу код Дуге Пољане*, Новопазарски зборник 7 (1983) 5–14; М. Јевтић, *Праисторијска градина на Шарском кршу код Дуге Пољане*, Новопазарски зборник 7 (1983) 15–20; Г. Тошић, Д. Премовић-Алексић, *Извештај са археолошких истраживања лок. Шарски крш код Дуге Пољане*, Новопазарски зборник 31 (2008) 231–229.
- 29 Д. Премовић-Алексић, *Сондажно испитивање локалитета на подручју општине Сјеница у 1987. години*, Новопазарски зборник 11 (1987) 227–225.
- 30 Д. Премовић-Алексић, *Извештај о археолошком истраживању Кобиљке и других локалитета у околини Сјенице у 2006. години*, Новопазарски зборник 30 (2007) 288–292.
- 31 Д. Премовић-Алексић, *Извештаји у Новопазарским зборницима*: 11/1987: 227–229; 12/1988: 161–163; 13/1989: 221–223; 14/1990: 173–174; 15/1991: 195–197; 18/1994: 243–244; М. Поповић, Д. Премовић-Алексић 19/1995: 307–309; 20/1996: 179–181; 24/2000: 317–321; 25/2001: 389–392.
- 32 Д. Поповић, *Старо гробље у Вапи код Сјенице*, Новопазарски зборник 20 (1996) 33–50; Д. Премовић-Алексић, *Латинско гробље у Врсеницама*, Новопазарски зборник 21 (1997) 27–35.
- 33 О. Вукадин, Д. Минић, *Црквица на Радишића брду код Сјенице*, Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 302–303; Д. Премовић-Алексић, *Некропола цркве на Радишића брду код Сјенице*, Новопазарски зборник 18 (1994) 13–21.
- 34 Д. Премовић-Алексић, *Извештаји у Новопазарским зборницима*: 21/1997: 279–280; 22/1998: 305–306; 23/1999: 353–355; 24/2000: 323–325; 25/2001: 393–395; 26/2002: 355–358; 29/2006: 269–275; 30/2007: 285–292; 31/2008: 235–240; 32/2009: 291–293; 33/2010: 414–416; 35/2012: 189–198.
- 35 Д. Премовић-Алексић, *Хумка на локалитету Кобиљка код Сјенице*, Споменица Јована Ковачевића, Београд 2003, 337–350.
- 36 Д. Срејовић, *Праисторијска некропола у Дојевићима и њен значај за оцену етничке припадности становника долине Раике у предримско доба*, Новопазарски зборник 1 (1977) 74 (73–81); 3. Летица, *Пејтер у бронзано и гвоздено доба*, Старијар XXXII (Београд 1982) 9–16.
- 37 Д. Премовић-Алексић, *Археолошко истраживање средњовековних хумки на подручју Сјенице у 2010. години*, Новопазарски зборник 33 (2010) 414–416.
- 38 Д. Премовић-Алексић – С. Вујовић, *Новопазарска тврђава*, Новопазарски зборник 23 (1999) 135–154; Д.Премовић-Алексић, *Извештај са археолошког истраживања Новопазарске тврђаве*, Новопазарски зборник 31 (2008) 231–234; В. Видосављевић, *Археолошка истраживања Новопазарске тврђаве 2012. године*, Новопазарски зборник 35 (2012) 205–208.
- 39 Д. Премовић-Алексић, *Остаци хамама испод зграде Музеја „Рас“ у Новом Пазару*, Новопазарски зборник 27 (2003) 373–376.
- 40 Д. Поповић – Ј. Ердељан, *Старо гробље у Балетићу – резултати прелиминарних истраживања*, Новопазарски зборник 13 (1989) 71–79.
- 41 Д. Премовић-Алексић, *Средњовековна некропола у Љуљцу*, Новопазарски зборник 34 (2011) 277–282; Иста, *Средњовековне некрополе на подручју Новог Пазара – извештај*, Новопазарски зборник 35 (2012) 199–204.

Dragica Premović Aleksić History of Archaeological Researches in Novi Pazar, Tutin and Sjenica

Summary

The first archaeological researches on the territory of Novi Pazar were conducted during the sixties of the 20th century. In 1957, the extensive research of the St. Peter's church began, followed by systematic archaeological research and conservation works on the Djurdjevi Stupovi monastery complex. In 1971, the Republican Commission for Research of the Medieval Complex of Ras was formed. The main and most extensive systematic archaeological investigations were carried out in the complex at Ras-Trgovište on Pazarište and at Gradina in Postenje. Systematic archaeological surveys also covered the monastery complex of St. Peter's Church, Djurdjevi Stupovi and Sopoćani.

After the inscription of Old Ras and Sopoćani in the UNESCO World Heritage List in 1979, the Program of Research, Conservation, Restoration and Presentation of individual monuments in this area was initiated. As a result, a large number of sites was explored, systematically or by probing, including the remains of churches and fortifications. During seventies and eighties of the 20th century, archaeological field reconnaissance of Novi Pazar, Tutin and Sjenica was carried out, also by probing, at the majority of the registered forts. With supplementary field surveys at the end of the first decade of the 21st century, over 1,500 sites were recorded in the area. Most of them are necropolis, followed by remains of churches, settlements and forts.

Many localities deserve to be archaeologically investigated and adequately presented. But first, a dilemma should be resolved: where was the Medieval town of Ras located? The multidisciplinary research of the area should be resumed where it was left off in the early nineties and a well designed management plan developed.

UDK: 726.826.025:902(497.2 Пловдив) ;
711.52:902(497.2 Пловдив) ; 904"652"(497.2 Пловдив)
ID: 202493196

Тодор Крстев

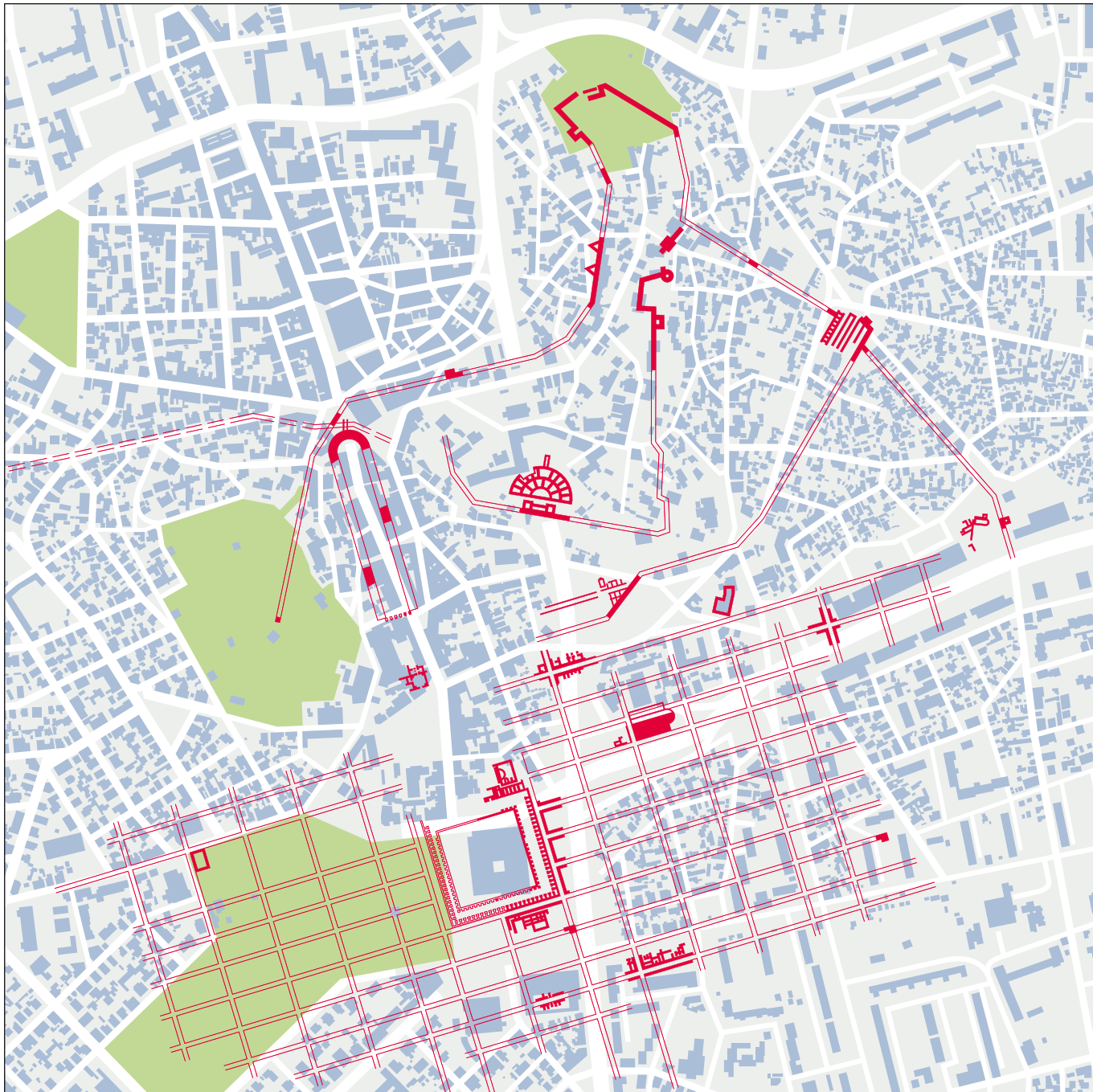
Заштита и ревитализација античког стадиона у Пловдиву, Бугарска

Пловдив, као добар пример града који се развијао, представља специфичност балканског културног подручја: вековима је био раскрсница цивилизација и место интензивног међукултурног дијалога. Смештен на античкој дијагонали која пресеца Балкан дуж осе Цариград – Адрианополис – Филипополис – Сердика – Наисус, ка Централној и Западној Европи, град је обухватио сведочанства различитих регионалних култура: прве трагове људског присуства на археолошком локалитету Небет Тепе (6. миленијум пре н. е.); слојеве хеленистичког и римског периода (од времена када се Пловдив прво звао Филипополис, потом Тримонцијум, сл. 1); трагове средњег века и отоманске културе; културна добра из епохе националног буђења; наслеђе 19. и 20. века обележено утицајима Западне Европе.

Ови слојеви живе у хармонији унутар једне комплексне историјске стратификације и сведоче о културном континуитету. Међу њима се издваја изванредан слој античког периода, са својим главним елементима, пре свега стадионом, форумом и позориштем.

Према последњим истраживањима, антички стадион је изграђен почетком 2. века, у време Хадријанове владавине (сл. 2). У односу на размере града, димензије стадиона су прилично велике: око 240 m дужине и 50 m ширине, са капацитетом за 30.000 гледалаца смештених у 14 редова мермерних седишта. Било је то место такмичења и периодичних игара (питијске, у славу Аполона који је убио питона, кедрисијске – у славу патрона града Аполона из Кедрисије, александријске – у славу императора Каракале чији је идол био Александар Македонски), о чему сведочи обиље сачуваног нумизматичког материјала.

Главни улаз на стадион (данас на Тргу Каменица)

Сл. 1 Основа античког слоја Филипополиса/Тримонцијума

био је фланкиран зиданим стубовима украшеним пиластрима са мермерним рељефима, који су сада изложени у Регионалном археолошком музеју града. Испод северног лучног дела стадиона – *sfindone*¹ (на Тргу Цумаја), налази се засведени улаз који повезује стазу са једним пролазом – подземном улицом, укопаном у природни терен. На овом месту се уочава изузетна културна стратиграфија: античка улица обложена плочама сијенита и испод обезбеђена каналом за воду (1. век); лучни део стадиона (почетак 2. века); обимни зид из времена

Марка Аурелија (друга половина 2. века); стубови аквадукта (4. век); касније, после 14. века, џамија Цумаја, а у модерном добу – крајем 19. и почетком 20. века – комплекс зграда дуж Главне улице, која се данас зове Улица кнеза Александра I, и која окружује Трг Цумају (сл. 3, 4). Сама Главна улица сведочи о урбанистичком континуитету у правцу уздужне осе стадиона.

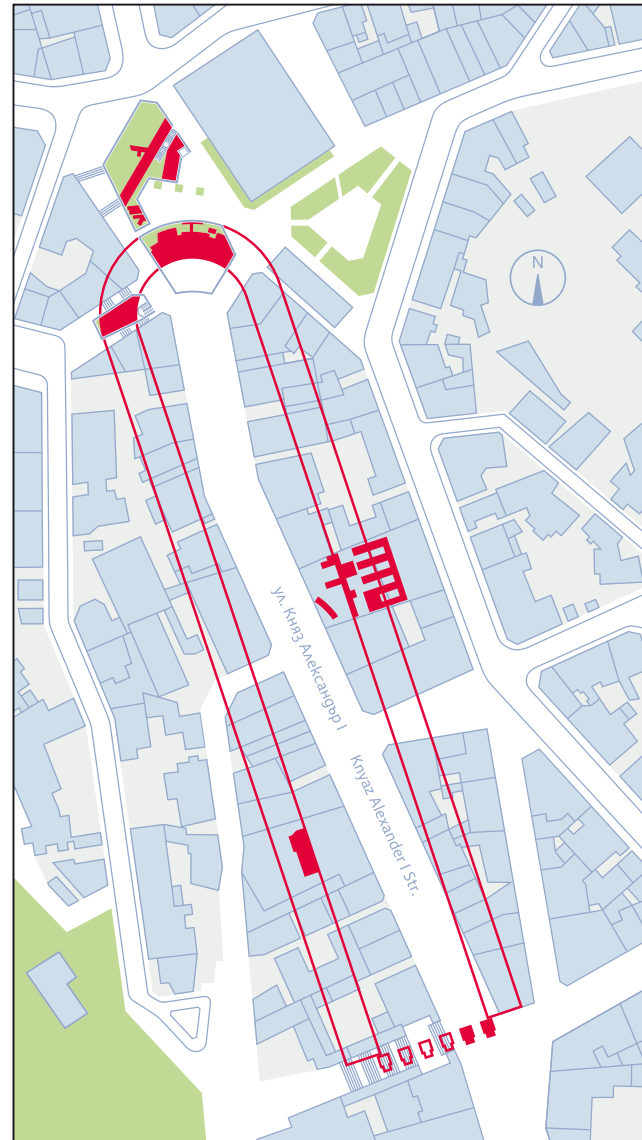
Прва археолошка ископавања античког стадиона изведена су 1923. године. Током 1973–1974. и 1977.

године откривени су остаци лучног дела стадиона на Тргу Цумаја (археолог Л. Ботучарева /L. Botoucharova/, сл. 5). Редови седишта откривени су последњих деценија у подрумима неколико продавница у Главној улици. Године 1978. реализован је архитектонски пројекат (арх. Л. Велчева /L. Veltcheva/) који је имао за циљ да јавности презентује део стадиона на Тргу Цумаја. Овај пројекат предлаже делимично покривање остатака армиранобетонском конструкцијом на којој су отвори који омогућавају презентацију лучног дела стадиона и дела обимног зида. На средњем нивоу налази се кафе-тераса оријентисана према амфитеатралној структури. Презентација старог подземног простора није постигнута. Током реализације пројекта спроведени су први конзерваторски радови на археолошким остацима (конзерватор В. Коларова /V. Kolarova/), пре свега: интеграција мермерног лука испод лучног дела стадиона; механичко чишћење; затварање пукотина; замена поломљених делова елемената; дискретна реинтеграција обимног зида, стубова аквадукта и мермерне структуре лучног дела стадиона.

Током година, антички стадион и његово окружење у потпуности су правно заштићени: стадион је утврђен за археолошко културно добро од националног значаја, цамија Цумаја за архитектонско и уметничко добро од националног значаја, а Трг Цумаја са Главном улицом за архитектонску целину. Културна добра су интегрисана у заштићену зону историјског центра града под називом „Историјска зона Филипополис – Тримонцијум – Пловдив“.

Стање до 2008. године

Стање античког стадиона треба да се разматра у контексту опште тешке ситуације у којој се урбана археологија налази последњих неколико деценија. Градска археолошка налазишта данас су угрожена на много начина. С једне стране, она су, често, веома „рањива“ пред притиском урбаног развоја и експанзије грађевинских радова: она не доносе директан профит и приватни власници нису за њих заинтересовани (у Бугарској су археолошка налазишта јавна својина државе). Тако је током 1980-их година антички форум у Пловдиву пресечен једним подземним пролазом и неки откривени налази су демонтирани и пренети у музеје да би се ослободио простор за нову градњу. С друге стране, у данашњим урбаним срединама археолошки слојеви су најчешће фрагментарни. „Изложени предмети“, остаци читаве старе структуре, разбијени су у фрагменте. Они су имали смисао и значење у контексту прошлости, али данас, у

Сл. 2 Општи план стадиона испод Главне улице кнеза Александра I и Трга Цумаја

сасвим другачијој средини, остају неразумљиви. Недостаје информација која може да упути јавност у контекстуалне везе, нестале у старој урбаној структури. На површини нема знакова који указују на добра и на везе међу њима, јер их је прекрила земља. Невидљива археологија остаје тако енигма, „црна кутија“, недоступна човеку на улици. Све то ствара атмосферу у којој је урбано археолошко наслеђе *a priori* досадно и незанимљиво. Отуда проистиче још једна, подједнако озбиљна опасност: жеља да се археолошки остаци учине атрактивнијим помоћу хипотетичких реконструкција, са свим оштећењима која се тиме наносе аутентичности и културним вредностима добара. Најчешће, заједнички именитељ свих ових опасности је недостатак урбанистичке стратегије за интегративну конзервацију која може да сачува

Сл. 3 Основа Трга Цумаја

урбану археологију и да од ње начини ресурс одрживог развоја и квалитета живота. Пловдив није имун на ове ризике, упркос неким значајним, али изолованим успесима у области модерне конзервације (нпр. античко позориште, одеон итд., чији су конзерватори В. Коларова и Р. Проикова /V. Kolarova et R. Proikova/).

У оваквим околностима судбина старог стадиона је годинама представљала тужан пример. До 2008. већ је констатована деградација археолошке материје која у претходних 15 година није била предмет ниједне конзерваторске интервенције. Стање археолошког простора испод Трга Цумаја, пре свега локације изузетне историјске стратификације, било је заиста за жаљење: место је до те мере запостављено да је у једном тренутку готово постало септичка јама града. С друге стране, архитектонска концепција која је 1978. године предвидела презентацију стадиона већ је била застарела. Отвори за презентацију, уоквирени тешким бетоном, били су већ неприхватљиви данашњем посматрачу који жели директнији визуелни контакт са споменицима и културна добра која су интегрисанија у градско ткиво. Осим тога, окружење је било сасвим неприступачно особама са инвалидитетом. Недостајао је информациони систем намењен упознавању јавности са културним вредностима стадиона. Читава

структура стадиона под Главном улицом остала је скривена и непозната јавности, потпуно избрисана из урбаног сећања. Сваки новооткривени археолошки елемент био је третиран изоловано, без односа са осталим деловима. Посетиоци нису имали могућност да стану пред античким слојем Пловдива и уживају у њему.

Као последица, стадион је до 2008. године вегетирао, искључен из живота града. Парадоксална је била контрадикција између стадиона као изузетног културног ресурса и његовог једног стања. Није избегнута ни дискредитација јавне репутације места, које су мештани називали „Рупа“. Стога културно наслеђе није никако допринело квалитету животне средине у срцу града, нити ефикасности туризма. У то време владао је осећај да се град отарасио једног дела свог живог организма и да га је упаковао у бетон ради заборавља.

Урбанистичка стратегија

Године 2007. током рада на сегменту „Културно наслеђе“ у оквиру Генералног урбанистичког плана Пловдива² предложена је урбанистичка стратегија за развој просторног система *Подземни музеј Филипополиса* (сл. 6). Њиме је обухваћена и валоризирана целина археолошких фрагмената конзервираних у урбаном миљеу. Тиме су обезбеђени њихова заштита, доступност и оптимална презентација, и то у комбинацији са атрактивним градским функцијама. Овај систем продире у сећање града уз поштовање археолошке структуре, интегришући је у друге урбане системе и наглашавајући интегритет и невидљиве везе између историјских слојева, са циљем да се упозна јавност. Основа ове стратегије је концепт *интегративне конзервације* који обезбеђује интердисциплинарно учешће археолошке перспекције, конзервације, урбанизма и управљања, што пружа шансу за очување археолошког наслеђа и његовог коришћења као покретача урбаног развоја. Планирани систем је отворен, он се развија с временом, у етапама, и интегрише нове налазе. Његови простори су доступни пешаку на археолошком нивоу, а комбиновани су са атрактивним градским функцијама: музеји и изложбе, информације, трговачки, услужни пунктови итд. *Подземни музеј* је директно везан за урбано окружење на површини, употпуњујући га и обогаћујући.

Антички стадион је један од главних центара у оквиру овог читавог система. Стратегија предвиђа да се у перспективи трасира једна подземна улица, на археолошком нивоу дуж целог стадиона, испод

Сл. 4 Основа подземног простора испод Трга Џумаја

(1) Северни лучни део стадиона; (2) Обимни зид; (3) Стубови аквадукта; (4) Засведени пролаз – античка улица; (5) Отвори за одвод воде; (6) Стаза; (7) Антички одводи воде; (8) Конструкције из доба пре Рима (откривене 2010); (9) Изложбени центар; (10) Панорамски зид са 3D моделом; (11) Макета стадиона; (12) Џамија Џумаја

Сл. 5 Археолошка ископавања на Тргу Цумаја (1973-74, археолог Л. Ботучарова)

Главне улице. То ће дозволити да се схвати његова интегрална структура и да се оствари директан приступ свим фрагментима откривеним на археолошком нивоу: од главног улаза до лучног дела стадиона на Тргу Цумаја.

Општинске власти су 2007. године одобриле предложену урбанистичку стратегију.

Развој пројекта

Током 2008. године постојала је бојазан да усвојена стратегија за *Подземни музеј Филипополиса* не остане само леп, неостварени сан уколико се не потврди и не конкретизује кроз неки пилот-пројекат. Било је потребно да се покаже у пракси колико би урбано археолошко наслеђе могло да побољша квалитет урбаног миљеа. Антички стадион је могао да буде најубедљивији пример како је екстремно деградирана средина у животу једног града успела да постане атрактивна и пожељна оног тренутка када је њен културни идентитет вреднован.

Зато је 2008. године тим Удружења за културни туризам предложио архитектонски пилот-пројекат под називом *Очување и ревитализација античког стадиона*,³ као покушај реализације предложене урбанистичке стратегије. Исте године Пројекат је постао основа европског пројекта BG 0041, *Антички стадион Филипополиса: очување, рехабилитација и урбана обнова*, који је 2009. године изабрао Механизам за финансирање Европског економског простора / *Mécanisme financier de l'Espace économique euroréen*/ са сумом од 896 825 евра. Донатори Пројекта су Исланд, Лихтенштајн и Норвешка, уз финансијску подршку бугарске државе. Корисници средстава су Регионална управа Пловдива и партнери: Општина Пловдив, Удружење за културни туризам и норвешка Дирекција за културну баштину. Овај пројекат је замишљен као комплексан културни пројекат. Његов циљ је не само да се сачува и ревитализује антички стадион већ и да се шири знање о њему, чинећи га атрактивним туристичким производом, развијајући информативне и педагошке активности везане за стадион, настављајући размену примера добре праксе са норвешким партнерима у области урбане археологије итд.

Први корак ка реализацији Пројекта била су археолошка истраживања спроведена 2010. године у зони античког стадиона (археолог Маја Мартинова Кутова). Истраживања су открила непознате аспекте меморије места: пронађени су трагови првих грађевина на терену из времена пре Рима, као и старијег нивоа античке улице; проучени су потконструкција и надградња обимног зида и његова веза са античком улицом, као и водоводни канал под улицом, подземна конструкција, систем зиданих одвода воде итд. У следећој фази, Пројекат је ажуриран да би се боље размотрили резултати археолошких открића. Све археолошке и архитектонске структуре детаљно су документоване.

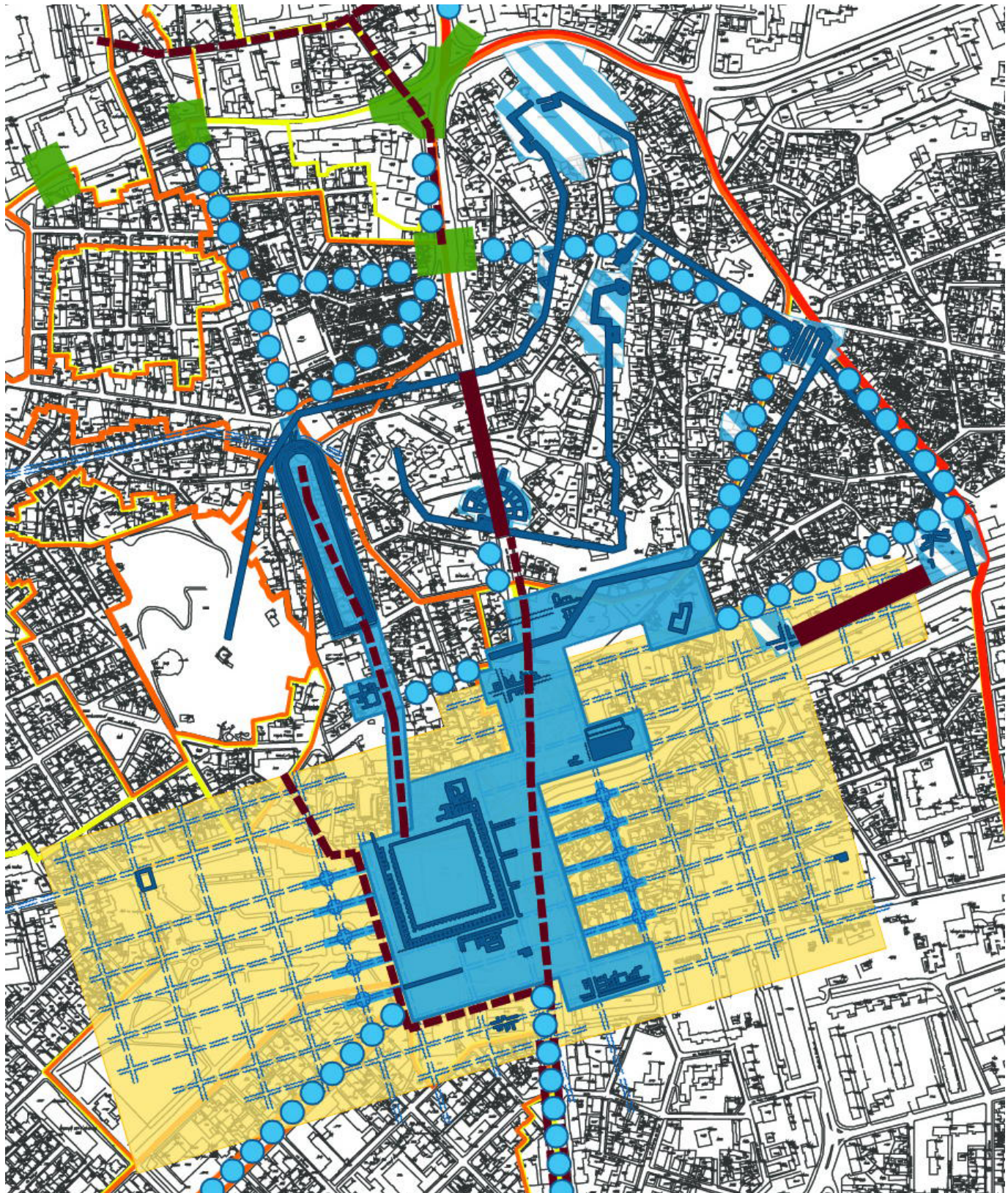
На основу свега тога, 2010. године направљен је детаљан извођачки пројекат⁴ који у потпуности поштује идеје и принципе архитектонског пројекта (сл. 7 а, 7 б).

Пројекат је изведен у периоду 2011–2012.⁵ Стадион је отворен за јавност у априлу 2012. године. Године 2008. једва да је ико могао замислити да ће се наш сан тако брзо остварити.

Садржај архитектонског пројекта

Архитектонски пројекат је осмишљен као наста-

Сл. 6 Урбанистичка концепција Подземног музеја Филипополиса
(2007, Генерални урбанистички план Пловдива)

Сл. 7 а, 7 б Процес „отварања“: а) Стање у 2008. години; б) Сечење бетонских оквира 2011. године;

вак урбанистичке стратегије *Подземног музеја Филипополиса* у зони античког стадиона, Трга Џумаја и дуж Главне улице, односно Улице кнеза Александра I.

Кључни аспект пројекта је конзервација оштећених археолошких остатака да би се обезбедила њихова физичка консолидација и заштита, ограниченом и дискретном интервенцијом која искључује хипотетички приступ. Пројекат обухвата следеће врсте конзерваторских активности: механичко, хемијско и чишћење паром оригиналних површина, у складу са посебном технологијом; уклањање старих, компромисних или неадекватних интервенција; пломбирање и колмација отворених пукотина; лимитирана реинтеграција оригиналних делова, оштећених или недостајућих, да би им се обезбедила заштита од корозије и омогућила њихова боља валоризација у урбаној средини, пре свега, реинтеграција оштећених мермерних архитектонских елемената, коришћењем вештачког камена који се јасно разликује од оригиналног, чиме се постиже једноставна артикулација; додавање неколико недостајућих плоча и бордура античке улице, у складу са изгледом, димензијама и фактуром оригиналних; ослобађање обимног зида од постојећих конструкција у армираном бетону и делимична рестаурација зиданих делова; консолидација конструкције, пломбирање, затварање пукотина и фуговање угрожених елемената стубова аквадукта; стабилизовање зиданих одвода за воду, елемената изграђених пре римског доба или током касне антике итд.; консолидација и хидроизолација оригиналних и реинтегрисаних делова. Конкретне технологије развијане су за сваки тип конзерваторске интервенције.

Наравно, конзервација археолошких добара је један од главних циљева Пројекта. Али, очигледно, физички опстанак археолошког фрагмента не гарантује сам по себи своју активну улогу у урбаном миљеу: као такав, он би остао несхватљив, као „текст ван контекста“. Потребно је нешто више: фрагмент мора да прикаже своју семантику да би постао „механизам који функционише“ (према И. Лотману), који се стално поново ствара у својој променљивој слици и који производи нове информације у складу са динамизмом урбаног живота. Из тог разлога археолошки фрагмент мора бити разумљив, приступачан и атрактиван широј јавности.

Главни проблем је следећи: Како вратити смисао и значење сваком археолошком фрагменту у оквиру општег система? Несумњиво, фрагмент ће бити боље схваћен ако га разматрамо у његовом старом, аутентичном контексту; то је управо место где би он био виталан носилац урбане енергије. Али, данас је тај контекст неповратно оштећен или потпуно изгубљен и његова реституција у урбаној средини је најчешће немогућа или нетачна. Преостаје једна чисто архитектонска алтернатива: тумачити, импровизовати овај контекст помоћу архитектонске сценографије, без нарушавања аутентичности наслеђа. Тако би могао да се истакне „просторни контекст“ фрагмента у одговарајућем археолошком слоју, његове контекстуалне везе у оквиру укупне структуре (сл. 8).

Такође је важно истаћи и његов „контекст у времену“ – у оквиру интегралне културне стратификације свих историјских слојева. Јавност би онда разумела и ценила место и улогу фрагмента у општој археолошкој структури, као и његово учешће у

еволуцији окружења. Ово је посебна врста „комуникације наслеђа“, односно активне размене информација које омогућавају да се шире знања о археолошком урбаном наслеђу и да се она чине доступним како са физичке, тако и интелектуалне тачке гледишта. На овај начин се, у ширем смислу, манифестује непоновљив *genius loci*, који обухвата и актуелне, видљиве индиције Места, као и све трагове – материјалне и нематеријалне, опипљиве и неопипљиве – његове еволуције до данас.

Пре свега, није се подлегло искушењу да се археолошко наслеђе „објасни“ хипотетичким реконструкцијама које пружају јавности лако прихватљиве моделе, али моделе који наносе штету аутентичности добра. Пројекат не реконструира несталу материју. Напротив, он наглашава археолошку структуру за коју постоје јасни и поуздани подаци. Тако су постојећи, произвољни отвори за презентовање археологије на Тргу Цумаја знатно промењени, да би се поштовала геометрија лучног дела стадиона, обимног зида и аквадукта. Уместо реконструисања недостајућих мермерних седишта акценат је стављен на структуру амфитеатра једном зеленом падином, отвореном према јавном тргу (сл. 9 а, 9 б).

Пројекат се доследно придржава идеје отварања археологије у граду, за разлику од њеног досадашњег заточеништва у тешким бетонским конструкцијама (сл. 10). Први значајан корак било је уклањање бетонских оквира и проширење отвора за презентовање археологије, да би се показала целокупна структура остатака, која је до тада била сакривена: монументални обимни зидови тврђаве приказани захваљујући благој и зеленој падини ка пешачкој зони; експресивна пластика зиданих одвода за воду; стубови аквадукта; античка улица. Циљ је да се обезбеди природан и слободан визу-

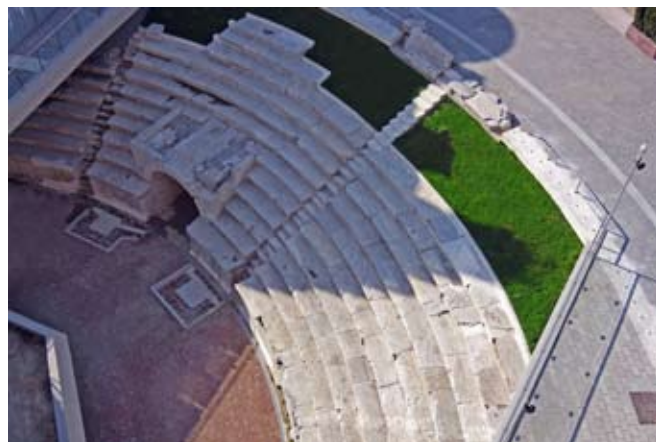
Сл. 9 а, 9 б Садашње стање: а) Отварање северног лучног дела стадиона 2012; б) Реконституција аутентичне структуре амфитеатра зеленом падином, отвореном према тргу

Сл. 8 Оригинална мермерна седишта лучног дела стадиона украшена стилизованим лављим шапама

елни контакт између посетиоца и поменутих археолошких елемената.

На овај начин је истакнута богата историјска стратификација средине, са циљем да се представи „слика времена“, од најстаријих слојева, до оних данашњих (сл. 11 а, 11 б, 11 ц). У овом случају, улога савременог слоја је нарочито важна: она обогаћује општу историјску стратификацију и остварује свој интегритет у контексту времена. Пројекат предлаже дискретан и транспарентан савремени слој, ради истицања културних добара.

Сл. 10 Општи поглед са дела античког стадиона на Трг Цумаја (палме нису део пројекта)

Зеленило је идеално за презентовање археолошке структуре и хармонично повезивање различитих историјских слојева.

Важан аспект пројекта подразумева интерпретацију интегралне археолошке структуре и веза које су нестале на такав начин да данашњи човек може да их схвати. Реч је о вредновању смисла и значаја изолованих фрагмената унутар укупне структуре. На пример, бела трака вештачког камена и светлосне тачке на јавном тргу интерпретирају лук последњег несталог реда седишта лучног дела стадиона. На овој траци постављена су, на свом оригиналном месту, три аутентична мермерна седишта последњег реда. До тада, она су била расута по различитим местима у граду, као анонимни изложбени предмети, док сада имају смисао и значај у оквиру археолошког концепта чији су саставни део. Други пример представљају стубови аквадукта чија је аутентична материја сачувана само до нивоа испод јавног трга. У пројекту је недостајући део аквадукта обележен на нивоу трга ниским зеленилом које је видљиви наставак оригинала и чија је семантика јасна и прецизна (сл. 12). У јужном делу стадиона, монументални стубови на улазу, који више не постоје, обележени су на поплочаном Тргу Каменица. На једном од тих стубова, на његовом оригиналном месту у простору и реалних димензија, постављена је виртуелна слика рељефа, тренутно изложених у Музеју. Гледалац тако постаје свестан стварних размера античке архитектуре у поређењу са данашњим урбаним миљеом. На тај начин се ствара веза између Музеја и Места.

Пројекат уводи мултимедиј као ефикасан инстру-

Сл. 11 а, 11 б, 11 в Слика времена:
а) Вредновање стратификације: II-IV-
XIX-XXI век; б) „Колаж у времену“ свих
слојева; в) Интеграција модерног слоја

мент тумачења несталих елемената, веза и структура. У том циљу, стара структура античког стадиона је, помоћу свих расположивих информација, мо-

Сл. 12 Недостајућа материја стубова аквадукта изнад нивоа трга је интерпретирана помоћу зеленила као визуелног продужетка оригинала

делована у 3D. Дигиталне слике се дистрибуирају путем информационог система и током мултимедијалних пројекција дијапозитива и филмова у подземном археолошком простору. У Бугарској се први пут практикује 3D моделовање у стварном археолошком контексту да би се репродуковала идеја несталог окружења. На панорамском зиду подземног нивоа постоји 3D модел који посматрачу приказује изглед античког простора по уздужној оси стадиона, и то са аутентичне тачке гледишта првобитног нивоа стазе (сл. 13). На овај начин, мултимедиј чини део система презентације и допуњује идеје гледаоца, без угрожавања аутентичности оригинала. Пројекат такође предвиђа успостављање интегрисаног система звука, светлости и мултимедија, за представљање аудио-визуелног спектакла

Сл. 13 3D модел приказује како се простор стадиона презентовао са исте аутентичне тачке гледишта на подземном нивоу

Сл. 14 Лифт ка подземном археолошком нивоу. У будућем, аудиовизуелном спектаклу „Звук и светлост“, лифт ће такође имати информационе функције

Сл. 15 Уметничко ноћно осветљење истиче аутентичне фрагменте и контекстуалне везе између несталих фрагмената (www.plovdivbg.info)

„Звук и светлост“ у простору града: кратак излет у прошлост, помоћу светлости и пројекције слика на екранима и мониторима, постављеним на лифту у центру трга (сл. 14, 15). Мултимедијални систем ће се у будућности, највероватније, непрестано богати, захваљујући новостеченим, непредвидљивим информативним технологијама.

Осим алата о којима је било речи, добро је развијен и информациони систем. Информације се налазе на носачима од метала и стакла, дискретним, али добро видљивим, распоређеним по целом стадиону. Оне публици дају идеју о општој археолошкој структури и месту сваке од њених компонената, као и о културним вредностима и самом пројекту. Овај информациони простор је у потпуности прилагођен и потребама особа са инвалидитетом: постоје текстови на Брајевом писму и модел стадиона за следе (сл. 16).

Пројекат је у пракси превео једну од пилот-идеја о урбанистичкој стратегији која тежи да уведе атрактивне градске функције у оквир археолошког система. Мали изложбени центар, који се налази у подземном простору стадиона, обезбеђује неколико функција: музејску, изложбену, информациону, промотивну (један штанд за продају сувенира), који место чине садржајнијим.

У оквиру сложеног културног пројекта BG 0041 могућности комуникације наслеђа су се повећале и развиле. Овај пројекат је применио нова средства ширења информација створена у оквиру програма: интернет портал за антички стадион (www.ancient-stadium-plovdiv.eu), публикације, промотивни производи итд. Током реализације Пројекта

Сл. 16 Макета стадиона

организоване су педагошке иницијативе у оквиру бугарско-норвешког Центра урбане археологије. Овај центар је настао *ad hoc*. У њему је образовано 70 младих стручњака у области археологије, конзервације, урбаног планирања и урбаног менаџмента, на принципима интегративне конзервације – актуелни недостатак комуникације између ових различитих актера је заправо оно што делимично објашњава садашње стање урбане археологије.

Лого Пројекта одговара његовом садржају: посредни је синтеза веза између историјских слојева, видљивих и невидљивих вредности, између „високог“ и „ниског“, прошлости и садашњости, при чему се све то сједињује у идеји очувања.

Данас, годину дана након реализације пројекта, јасно је да антички стадион чини део живота града, који је са захвалношћу опоравио овај изгубљени део свог тела. Овом Месту је враћен његов Дух.

Морамо бити уверени у то да архитектура може да игра посебну улогу „временске машине“: да посредује између генерација, да буди сећање једне средине и поново успоставља слику времена, користећи читаву палету модерних средстава која не престаје да се шири. Морамо веровати у неисцрпне ресурсе археолошког наслеђа у урбаном миљеу, дајући му прилику да их реализује. Не треба потцењивати ни машту данашњег образованог грађанина, под условом да му се ставе на располагање све потребне информације о културним добрима. Наравно, свако конкретно место урбане археологије – увек јединствено, попут отиска прста – биће нови професионални изазов.

Превела Сања Кесић Ристић

- 1 Старогрчка реч σφενδόνη /*sphendonè*, у буквалном преводу „праћка“, представља термин коришћен у Византији, између осталог, за лучни део хиподрома (*Прим.прев*).
- 2 Т. Крстев (руководилац тима), Д. Костов, Д. Георгијева, В. Коларова
- 3 Т. Крстев (руководилац тима), Д. Георгијева, М. Велков, В. Коларова
- 4 Екипа „Pliska Consulting Archika“: Т. Крстев, методолошки руководилац, Р. Пројкова, М. Велков, Г. Тачков, Д. Муштанова, Н. Стојанов, Б. Георгијев, Г. Ђугаланова, М. Мартинова Кутова (R. Projkova, M. Velkov, G. Tachkov, D. Mouchtanova, N. Stoyanov, B. Guéorguiev, G. Djugalanova, M. Martinova-Kutova), као и једна екипа инжењера.
- 5 Реализација је дело Конзорцијума „Археологија и рестаурација“.

Todor Kretev

Protection and Revitalisation of Ancient Stadium in Plovdiv, Bulgaria

Summary

The paper considers preservation, revitalization and presentation of archaeological heritage in the urban areas, through the example of the ancient Stadium in Plovdiv. Comparing the previous conservation interventions with those performed in the past few years, the author points out to the advantages of modern conservation in the case of this fragile heritage type. Based on the proposed urban strategy for the development of the spatial system *The Underground Museum of Philippopolis*, within the Master Plan of Plovdiv (2007), a pilot project *The Ancient Stadium of Philippopolis: Preservation, Rehabilitation and Urban Renewal* was created and implemented (2011-2012). The project included the archaeological research, conservation of archaeological remains using a series of conservation techniques, interpretation of spatial and historical context with architectural scenery, greenery, traditional information systems as well as multimedia, without compromising the authenticity of heritage. The project introduced new, attractive facilities that enrich the archaeological site in the city center. The creation of the Center of Urban Archeology was one of the most important moments, which has been developed *ad hoc* during the implementation of the Project. In the Center, 70 young professionals in the fields of archeology, conservation, urban planning and urban management, were educated on the principles of integrative conservation. The author concludes that the lack of communication between these different actors partly explains the current difficult situation of urban archeology.

UDK: 726.7(497.11)

ID: 202494220

Преиспитивање конзерваторских приступа у интерпретацији архитектуре средњовековних манастира у Србији

Невена
Дебљовић Ристић

I. Културно и религијско у разумевању наслеђа

Религијска схватања одувек су представљала неодвојиви део културе, чија су обележја изражавана кроз мит, ритуал, доктрину, богослужење. У тој и таквој логици обредног, налазио се залог за грађење материјалних датости. Примарне ознаке и поруке религиозних схватања остајале су чврсто укорене у бити друштва. Функција (религиозног) условљавала је структуру, форму, материјализацију, најчешће оличену кроз архитектонско стваралаштво, где је архитектонски код генерисао иконички код, те је архитектура стварала простор симболичког деловања и комуникације.¹ Тако се и културни простор није изграђивао подвојено и независно од религије, од односа Бога и човека, односно, религије и заједнице. Оприсутњење трансцедентног, приказивање трагова неприказивог, исказивано је најчешће помоћу „симболичког“ кроз архитектонске облике који су стварали особено искуство простора и суделовали у градњи, надграђивању и трајању одређене културе.

Ипак, сакрална архитектура са својствима и обележјима религиозног у својој антропологијској дефиницији чини да доживљај архитектуре буде свети,² те се и простор који гради доживљава као сакрални. Искуство такве архитектуре и места, простора нужно означава уређење, композицију света, без обзира на то којој религијској оријентацији припада, ком времену и ком простору.

Отуда сложен узајамни однос неопипљивих процеса који леже у основи материјално еманираног наслеђа, нарочито религијског, указује на неодвојивост материјалних од нематеријалних датости.³ Све чешће укидање дистинкције материјално-нематеријално⁴ доприноси давању

Сл. 1 Манастир Градац - увођење постепених промена у просторни и организациони концепт манастирске целине

одговора на питања о различитости и реалности сваке појединачне културне традиције, у којој *tangible-intangible, matériel-immatériel, опипљиво-неопипљиво* у својој бити, због своје структурне повезаности, не могу бити раздвојени.⁵

Стога и појмови *наслеђе, баштина, patrimoine, heritage* итд., на различитим језицима дефинишу различите реалности, различите културолошке идентитете, задржавајући пак, сваки понаособ, универзалност онога што детерминише одређену културу.⁶ Ови појмови садрже бројна значења⁷ која се и даље развијају, те се о културном наслеђу говори не само у контексту материјалних датости које се наслеђују, већ оно значи и процесе којим се разумева и мења наслеђени свет, а у себи садржи егзистенцију човека као и његову друшвену и културну интеракцију са светом.⁸

Утврђивање материјалне, али и метафизичке, духовне стварности тек у међусобној и уравнотеженој спрези може допринети очувању и продужењу трајања наслеђеног. Оне се сустичу готово увек у архитектонској артикулацији простора која под-

разумева прошлост, историјско време које није видљиво, за којим путем наслеђа трага.

Зато је и померање фокуса вредновања и очувања наслеђа са градитељског и материјалног на шире аспекте, довело до неопходног редефинисања појма „споменичко“ са намером да се историјске, уметничке, религиозно-духовне, али и вредности које одређује природно окружење схвате као општекултуралне вредности.⁹ У таквом комплексу вредности наслеђе означено као религијско садржи кључне означитеље културног диверзитета, које означавају културни идентитет као сложен конструкт саткан од циклуса историјских искустава и особених утицаја међу културама.¹⁰

Међутим, културно-историјски споменици који припадају сакралном наслеђу, који свакако чине манастирске целине и црквено градитељство, суочени су са бројним неусаглашеностима које носи улога споменика културе спрам религиозне улоге која му изворно припада. Вишезначност и слојевита својства овог облика наслеђа обавезује на промишљање о могућем усклађивању два на-

чина постојања, дословног, културно-историјског и универзалног, религиозног.¹¹

II. Просторно-сакрални карактер архитектуре средњовековних манастира

Поимање свеукупног семиотичког склопа црквене архитектуре и њене сакралне функције, на којој почива концепт просторних одредница архитектуре манастира било је потиснуто у изучавању и валоризовању црквеног градитељства и иконографије током 20. века. Планско трагање за остацима архитектуре манастирских целина где је црква својим доминантним положајем указивала на просторно средиште, почело је тек у другој половини 20. века. Положај црквене грађевине омогућио је тумачење просторне дефиниције манастирске целине, те је утврђено да су манастири у средњовековној Србији немањићког периода формирано према специфичном кружно дефинисаном концепту простора, где су међусобни односи грађевина унутар њега, са унапред одређеним распоредом, стварали специфични просторно-сакрални склоп.¹²

Међутим, првобитно устројство „светог“ простора настајало је у садејству са религиозним, те је функција сакралног, водила ка функцији богослужбеног и репрезентовала санкционисану функцију идеолошко-политичког. Узимајући у обзир јаку монашку димензију у схватању идеала средњовековне Србије, постало је јасније да се манастир схватао као место испуњења закона Божјих и људских, у којима је изражавана духовна оријентација стваралачког, у коме су доследно и снажно репрезентоване све појаве српске културе.

Сложеност и нијансе значења у просторној организацији и обликовању ових целина указују на изванредан процес „кодирања“, који у идејном смислу потврђује теоријску претпоставку о хијерархијском сакрализованом архитектонском простору и у српским средњовековним манастирима. Архитектура манастирских грађевина била је конципирана тако да је једновремено исказивала егзистенцијални-бивствуюћи и симболично-сакрални-надбивствуюћи карактер, те је идеал монашког начина живота изразито рефлектован кроз архитектонску организацију киновијски уређених манастира.¹³

У свом примарном облику монашки начин живота остао је непромењен до данашњих дана, те се стога сматра аутентичним обликом нематеријалне

културе присутне још од градње манастира Студенице и писања *Студеничког типика*, по коме се управљају манастири у Србији и данас.¹⁴

Испреплетаност и узајамна повезаност неопипљивих процеса може се даље истраживати тумачењем сакралног простора, просторних односа који унутар њега владају, с једне стране, али, неизоставно, и кроз живи карактер симболичког изражавања кроз литургију/богослужење, испосништво и продужену литургију, рад и молитву, за чије се постојање везује архитектура манастира, односно цркве, трпезарије, келија и других грађевина. Сакралне функције се манифестују узајамним односима, који претпостављају човека, његово постојање и његово присуство.

Овај кратак осврт на артикулацију просторног склопа манастира указује да је манастире са свим до сада спроведеним истраживањима неопходно посматрати као јединствен склоп материјалних и нематеријалних датости. Свако даље промишљање, као и вредновање манастира, потребно је спроводити имајући у виду препознавање бројних неопипљивих, а ипак изразивих вредности у склопу схватања културних значења, као и оних материјалних које нису биле третиране у досадашњем систему валоризације и репрезентације манастирске архитектуре и архитектонских остатака у својству споменика културе. Брига за наслеђе уопште, а посебно сакрално, захтева уочавање или спознају изворног смисла који се налази у међупростору створеног и нествореног.¹⁵

Ипак, данас се концепт манастира као културног добра схвата у знатно ширем смислу. То се пре свега односи на разматрање пејзажа као спреге природе и наслеђа, али и „садржаја“ онога што манастир означава као саставни део друштва коме припада, чиме категорија овог облика наслеђа поседује кључне критеријуме који карактеришу категорију културног пејзажа.¹⁶

Установљавањем културног пејзажа као јединственог концепта наслеђа померен је приступ којим се контекстуализују аспекти природе, културе и духовности, те „мноштво вредности“ бива заокружено у „јединствену целину“ егзистенцијалног искуства, где је „прошлост присутна у садашњости и обновљива у будућности“.¹⁷

Уколико се природно, градитељско и духовно схвате као облици бивствовања, који унутар *наслеђа* откривају универзални процес, могуће је умањити изразите осцилације и неравнотежу

Сл. 2 Манастир Ђурђеви Ступови - од споменика културе у рушевном облику до успостављања функционалне манастирске целине

коју изазива парадоксална подвојеност и наглашена самосвојност присвајања сваког понаособ. Реч је најпре о (не)одговорности појединачној и колективној у вези са наслеђем, која мора премашити лично и садашње, национално и политичко.

III. Контрадикторност у савременој интерпретацији архитектуре средњовековних манастира

У настојању да се многоврсне појаве и процеси посматрају у ширем контексту, у равнотежном рецепцијом метода и резултата различитих дисциплина, потребно је учинити напор у приближавању изворних начела која могу бити обједињујућа у читавом сплету поља мисаоности, уметности, духовности, архитектуре, као и просторне одређености, чинећи полазиште за разматрање могућности и примену свих стечених увида при заштити и будућем трајању наслеђа.

Међутим, осетљивост ткива у телу манастирских

целина након откривања просторних матрица, показује контрадикторне ставове у третирању и трансформацијама унутрашњег простора, који оптерећен апоријама „савремених“ хтења и сврха, као и стихијом друштвених промена, показују изразиту хетерогеност у односу и институција задужених за њихово очување, и корисника.

Но, идентитет манастира чије је трајање нужно било испрекидано, а живот неуједначен, што и чини њихову историју, не своди и не ограничава право на будућност, која је одређена суштином историје у својим траговима, али уз поштовање прошлости. Судбина најзначајнијих манастира је и била праћена честим рушењима и обнављањима, презиђивањима и доградњама, која се недвосмислено надграђивала над остацима претходних времена. Најчешће је страдала архитектура манастирских зграда, док су цркве успевале бар у извесном смислу да задрже трагове довољне за реконструкцију првобитних облика.

Институционализовани систем обнове и зашти-

Сл. 2а Црква Манастира Ђурђеви Ступови данас

те сакралног градитељског наслеђа везује се за крај 19. века, када су најзначајнији споменици средњовековног градитељства препознати и документовани. Први кораци на техничком спасавању од даљег пропадања учињени су пре Другог светског рата, а након Другог светског рата црквена здања немањихког периода бивају валоризована због својих посебних одлика, те 1946. године добијају статус споменика културе. Истраживачки и конзерваторски радови на овим споменицима трајали су дуги низ година, те се са откривањем нових датости подизао и статус у њиховом вредновању, да би највећи број њих био увршћен у споменике културе од изузетног значаја.¹⁸

Значајнији археолошки подухвати у просторном дефинисању и конзервацији средњовековних манастирских комплекса били су спроведени у другој половини 20. века, што је представљало велики допринос српској медијавистици. Археолошки остаци су конзервирани, чиме су презентоване различите фазе и датовања градитељског опуса истраживаних манастирских целина.¹⁹

Конзервација археолошких локалитета подразумевала је приказивање историјских веза са различитим периодима из њихових живота, као и јасно дефинисање првобитног просторног контекста. Конзервација и рестаурација чиниле су јасно дефинисан низ акција²⁰ предузиманих ради презентације археолошких остатака у комплексу. Тумачење вредности историјских или уметничких, најчешће заснованих на научној, критичко-историјској процени, формулисало је став према културном добру. Са откривањем трагова манастирских целина категорија споменика културе трпела је извесне трансформације. Проширивањем обухвата културног добра са цркве на шире непосредно окружење, уз идентификацију аутентичности просторно-обликовног концепта манастира, и уз поштовање свих фаза у историјској генези споменика, материјала и техника грађења,²¹ манастир је добио статус споменичке целине.

Тако дефинисане, протумачене и презентоване манастирске целине након завршених археолошко-архитектонских радова, имале су значајан архео-

Сл. 3 Манастир Милешева - промена историјског, обликовног и просторног идентитета манастирске целине

лошки потенцијал. Сва нова сазнања допринела су заснивању „жеља“ да се такав простор реконструише, настани и поново обнови.²²

Један од првих у низу јесте манастир Градац, у коме бива пројектован, а потом и изграђен низ грађевина за становање монаха над откривеним археолошким остацима манастирских грађевина уз надлежност свих релевантних институција,²³ уносећи функционалне и обликовне промене у просторну дефиницију комплекса (сл. 1).

У годинама које су следиле, под утицајем друштвено-политичких промена и снажењем утицаја цркве, покренут је низ иницијатива за обнову манастирских грађевина унутар археолошки истражених комплекса. Рушевни карактер манастира Ђурђеви Ступови бива у потпуности трансфигурисан, увођењем функција унутар ограђеног манастирског простора. Тежње конзерватора при одговору на предочене захтеве биле су усмерене на очување историјског ткива споменика који је диктирао обим и методолошке поступке који су при-

лично пажљиво примењивани. Спровођење радова и на цркви и на обнови грађевина за становање и трпезарији одвијало се методом рестаурације, за све оне архитектонске елементе за које су постојали сигурни материјални подаци, и методом „рекомпозиције“ основних облика, поштујући бит оригиналних материјала, са потенцирањем разлике у техникама зидања и употребе различитих техника зидања и материјала када су посредни нове интервенције. Особеност ових поступака састојала се у тежњи да се представе основни облици првобитне архитектуре (сл. 2).²⁴

Ипак питање интегритета и аутентичности ове целине на Листи Светске културне и природне баштине у оквиру просторне културно-историјске целине Стари Рас са Сопоћанима, доведено је под сумњу рефлексивним увећавањем захтева за потпуном обновом архитектуре храма, избором презентације појединих делова црквене грађевине, као и нових потреба за проширењима капацитета и др. Иако је реинтеграција овог манастирског комплекса у периоду након успостављања богос-

Сл. 4 Манастир Жича - креирање нове просторне синтаксе „лажног“ средњовековља

лужбених и егзистенцијалних функција показала важност постојања унутрашњег устројства за успостављање функционално-архитектонског јединства у очувању историјске грађе откривајући и бројне нематеријалне аспекте, као и искорак у одрживости и управљању, свака нова, па и минимална интервенција морала би бити више пута преиспитана. Због засићености у односу археолошких сведочанстава прошлости и нових грађевина унутар комплекса, недопустива је свака нова интервенција, ради очувања јединственог карактера који интегрисе скуп општекултуралних вредности једне манастирске целине.

С друге стране, над великим бројем манастира иза којих су услед неусаглашеног деловања службе за заштиту споменика културе и све необузданијих захтева који су долазили од цркве, па и потпуног (само)искључивања и поједностављивања улоге конзерватора у доношењу одлука и стихијском одговарању на „потребе“ без објективног, личног и стручног упуштања у решавање сваког појединачног захтева, остале су трајне и неповратне последице по манастирско наслеђе уопште.²⁵

Најдрастичнији примери оличени су у амбицијама црквених власти са тежњом, не за истицањем вредности духовног устројства и карактера манастира као јединственог израза културне и духовне традиције присутне још од средњег века, већ за исказивањем монопола и сопствених моћи које истичу егзистенцију бахатости материјалног над духовним, трајно су означени у новој архитектонској и урбаној артикулацији манастира Милешева и манастира Жиче.

Оскрнављење не само историјског већ и урбаног и архитектонског, па и метафизичког идентитета, показују непостојање утврђених механизма да се спречи и обустави континуирано уништавање откривених и конзервираних остатака архитектуре, њихових функционалних, али и историјских слојева који су представљали особено сведочанство о смислу и значају, периодима коришћења, обнављања, грађења.²⁶ Промена просторног и историјског идентитета сведочи о неусклађеним ставовима и недефинисаним критеријумима, неуважавању примарних смерница и методолошких поступака конзервације, а који су омогућили овакав, али и сваки други релативизам у односу

на наслеђе. Урушеност институција, немогућност спровођења и примене закона, неодлучност и попуштања „струке“, али и недостатак личне одговорности конзерватора, довели су до негирања научног у заштити и очувању културног наслеђа, уступивши место порасту савремених „знамења“ оличених у архитектонским неспоразумима са историјским и изворним.

Ове неконтролисане и трајне повреде довеле су до искривљења и деградирања средњовековне баштине. Масакр над археолошким остацима манастирске архитектуре у Милешеви, над чијим трајним уклањањем лебди неограничена надмоћ појединца, исказан је у провинцијалној интерпретацији вернакуларне архитектуре тзв. манастирских грађевина, чије функције и обликовање ни на који начин не могу одговорити основним обележјима монашког живота - молитва, рад, испосништво (сл. 3).

Увођење сасвим нове просторне синтаксе у дефиницију просторног обухвата манастира Жича, креиране узастопним чиновима мегаломанске изградње од инфраструктуре до сасвим карикираних и сензационалистичких архитектонских форми лажне еклектичности, довело је до стварања сасвим нове просторне конфигурације, стране и непрепознатљиве, која парадоксално деградира и деформише смисао средњовековне баштине (сл. 4).

Могућност успостављања функционално-архитектонског континуитета у очувању историјске грађе манастирских целина која открива и не-

материјалне, метаисторијске споне, а које могу унапредити однос између наслеђеног, садашњег и будућег из перспективе приказаних примера, чини се немогућом. Ипак, материјална култура споменичке архитектуре може задржати јасно историјско значење уколико се смести у контекст уравнотеженог и брижљиво компонованог простора, у коме суделује изворни начин живота и ограничено понављање примарних функција у бити непоновљиве, али прикладне архитектуре. Остаје отворено питање превазилажења ових вишеструких препрека пред којима се налази конзерваторска струка у чијим је рукама судбина очувања и заштите свих аспеката и облика културног наслеђа.

Чин успостављања и прихватања ширег хоризонта интегративног схватања конзервације на који указују бројне међународне конвенције и препоруке настајале последњих деценија, као и истраживања могућности за њихову примену, захтева, бар у овој средини, пре свега озбиљно унапређење професионалних квалификација, а потом и примене конзерваторских метода и техника које ће третирати једновремено градитељско кроз природно, природно кроз духовно, духовно кроз градитељско, омогућавајући рестаурацију и рехабилитацију у исти мах. За то су неопходни прилагођавање, усаглашавање и примена законодавних мера са међународним актима, јасно дефинисање улоге планирања и одрживог развоја који такође представљају кључне одреднице за заштиту наслеђених вредности, који се најчешће грубо занемарују.

- 1 U. Eco, *Function and Sign: The Semiotics of Architecture*, у: *Re-thinking Architecture - A reader cultural theory*, ed. Neil Leach, (London, New York: Routledge, 1997) 182-202.
- 2 Ž. Derida, P. Aizenman, *Hor(a)ski radovi*, у: *Teorija arhitekture i urbanizma*, ur. Petar Bojanić, Vladan Đokić (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2009) 79.
- 3 На важност поимања наслеђа у својој целовитости, где је потребно водити рачуна о разноликости културних идентитета које увелико чине и нематеријални чиниоци, указао је још *Документ из Наре*.
- 4 *Tangible-Intangible, matériel-immatériel; опипљиво-неопипљиво, материјално-нематеријално* сматрају се синонимним, мада појам неопипљиво етимолошки је ближи духовним одредницама од нематеријалног.
- 5 *Yamato Declaration on Integrated Approaches for Safeguarding Tangible and Intangible Cultural Heritage*, http://portal.unesco.org/culture/en/files/23863/10988742599Yamato_Declaration.pdf/Yamato_Declaration.pdf. Декларација је донета октобра 2004. у Нари. У *Конвенцији о заштити нематеријалног*

- културног наслеђа* (2003), још увек постоји подвојеност између материјалног и нематеријалног наслеђа, нарочито у чл. 2 *Конвенције*, који се односи на дефиницију нематеријалног културног наслеђа. [www.unesco.org.uk/convention_on_safeguarding_of_the_intangible_cultural_heritage_\(2003\)](http://www.unesco.org.uk/convention_on_safeguarding_of_the_intangible_cultural_heritage_(2003)).
- 6 M. Jadé, *Patrimoine immatériel, perspectives d'interprétation du concept de patrimoine*, Paris: L'Harmattan, 2006, 29 — 32.
- 7 P. Nora, dir., *Science et conscience du patrimoine*, Actes des Entretiens du patrimoine, 28 - 30 novembre, 1994 (Paris: Fayard/Éditions du Patrimoine, 1997) 12. Пјер Нора, француски историчар, с правом је упозорио на проблемску тему разумевања и одабира критеријума у вредновању наслеђа.
- 8 Г. Ферклаф, *Нове границе наслеђа*, у: *Више од наслеђа* (Смедерево: Савет Европе, 2012) 29.
- 9 Н. Фојут, *Филозофски, политички и прагматични корени Конвенције*, у: *Више од наслеђа* (Смедерево: Савет Европе, 2012) 15.
- 10 *Future Religious Heritage* је једина европска мрежа која садржи различите актере (државне, универзитетске, верске,

- добротворне организације) који раде на разумевању и очувању објеката верског наслеђа широм Европе, са циљем промовисања богатства различитости ове врсте наслеђа, подизања свести о претњама са којима се суочава овај облик наслеђа, идентификовања проблема и давања адекватних препорука, обезбеђивања платформе за оне који у својој надлежности брину, штите и чувају ово наслеђе, као и размене стручности и искустава разних земаља и њихових стручњака. <http://www.futurereligiousheritage.eu/>.
- 11 У Риму је 2003. године под покровитељством ICCROM-а одржан форум под називом *Living Religious Heritage: conserving the sacred*, где је у резимеу Херб Стовел (Herb Stovel), један од најпознатијих светских стручњака у заштити и очувању културног наслеђа, проблематизовао однос светог и наслеђа у њиховој заједничкој одрживости, указујући на изазов усклађивања религиозних аспеката (вере) и очувања (заштите). Том приликом је изнео шест препознатих проблема са којима се треба суочити у приближавању религиозног, светог и наслеђа, при њиховом очувању: 1. суочавање са променама литургијских и функционалних потреба; 2. суочавање са конкурентским условима сарадње постојећих верских заједница; 3. суочавање са променљивим интересима у религији; 4. суочавање са растућим секуларним притисцима на пољима религиозних вредности; 5. суочавање са музеификацијом по питању религиозних места и/или објеката; 6. суочавање са конзерваторским интервенцијама: континуитет вере versus „научна“ конзервација. Н. Stovel, *Introduction to Conservation of Living Religious Heritage*, edited by Herb Stovel, Nicholas Stanley — Price and Robert Killick, Papers from the ICCROM Forum on Living Religious Heritage: conserving the sacred, Rome, 20- 22 October, 2003 (Rome: ICCROM, 2005) 1-11 http://www.iccrom.org/pdf/ICCROM_ICRS03_ReligiousHeritage_en.pdf.
  - 12 С. Мојслових, *Просторна структура манастира средњовековне Србије*, Саопштења XIII (Београд 1981) 10, 21; Н. Дебљовић-Ристић, *Порекло и улога трпезарија при сакрализовану архитектонског постора у манастирима средњовековне Србије*, Саопштења XLI (Београд 2009) 107-110.
  - 13 S. Popović, *The Byzantine Monastery: Its Spatial Iconography and The Question of Sacredness*, у: Hierotopy. Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia, edited by Alexei Lidov (Moscow: Progress-tradition, 2006) 150-185.
  - 14 Л. Мирковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 2; Ј. Поповић, *Монашки живот по Светим Оцима*, Београд 1981, 119-120.
  - 15 Потпуно разумевање Конвенције о заштити нематеријалног културног наслеђа из 2003. могуће је тумачити у односу на друге релевантне UNESCO-ве документе, а пре свега на Конвенцију о заштити Светске културне и природне баштине из 1972. године.
  - 16 N. Debljović-Ristić, *Srpski srednjovekovni manastiri – mesta stapanja kulture i predela*, Zbornik radova sa Prve regionalne konferencije o integrativnoj zaštiti: Kulturni pejzaž – savremeni pristup zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa na Balkanu (Београд: Европски центар за мир и развој (ECPD) Универзитета за мир Уједињених нација, 2008) 227-237. *Paysage culturelle / Cultural Landscape* води порекло из дефиниције о заштити културног и природног наслеђа из Конвенције о Светској баштини и доводи се у везу са Европском конвенцијом о пределу / *European Landscape Convention*, која третира у првом реду природно наслеђе, доводећи га у везу са културним наслеђем - из чега је настала нова категорија наслеђа за упис на Листу; в. В. Šekarić, *Koncept kulturnog pejzaža u kontekstu očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa*, Zbornik radova sa Prve regionalne konferencije o integrativnoj zaštiti: Kulturni pejzaž – savremeni pristup zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa na Balkanu (Београд: Европски центар за мир и развој (ECPD) Универзитета за мир Уједињених нација, 2008) 246-256.
  - 17 *Фаро конвенција или Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво* свеобухватно третира начине вредновања културног наслеђа где се лично искуство и сам живот стављају у средиште разумевања узајамне везе између наслеђа поред кога се одвија живот и самог живота, односно људи и њиховог постојања; <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=199&CM=8&CL=ENG>;
  - 18 М. Лукић, *Заштита, конзервација и рестаурација у Србији - историјски преглед*, у: Студија изводљивости за Централни институт за конзервацију у Београду (Београд: Италијанска кооперација, 2007) 20-41. Године 1947. долази до институционализације, доношења правних аката и стварања јединствене службе за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије у Београду. Служба заштите је била јединствена, регулисана заједничким законом. Савезни институт за заштиту споменика културе основан је 1950, а преименован у Југословенски институт 1963. Под његовим окриљем настајало је златно доба научног проучавања, али и целокупног деловања на просторима целе Југославије, где је сакрално наслеђе имало посебан статус.
  - 19 Подробније о истраживањима манастира видети у: С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, Саопштења III (Београд 1957); Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Расу, постанак архитектуре Св. Ђорђа и стварање рашког типа споменика у архитектури средњовековне Србије*, Краљево 1984; О. Кандић, *Истраживања архитектуре и конзерваторски радови у манастиру Сопотани*, Саопштења XVI (Београд 1984) 7-29; С. Поповић, *Крст у кругу*, Београд 1994.
  - 20 Ч. Бранди, *Теорија рестаурације* (Београд: Италијанска кооперација, 2007) 61-67, 88-91.
  - 21 *Венецијанска декларација INTBAU – за очување споменика културе и целина у 21. веку*, Инфо – урбанистички завод Београда 20 (2007) 32-34. *Венецијанска повеља (Међународна повеља о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина, 1964)* у члану 11 указала је на поштовање свих епоха у историјском трајању споменика, где се уклањање елемената једног периода да би се у целисти открили елементи (старијег) периода, могла оправдати у изузетним случајевима. Међутим, равноправност остатака

- свих епоха у пракси често није могла бити подржана у нашој средини, као ни у европским оквирима. Код археолошких остатака манастирских грађевина тај принцип је увелико подржан, те се тежило презентацији историјске генезе.
- 22 Н. Дебљовић-Ристић, *Процес реафирмације значења просторних одлика српских средњовековних манастира XII и XIII века*, Саопштења XLIII (Београд 2011) 161-176.
- 23 Пројекат, чији је аутор арх. Миладин Лукић, израђен је у Републичком заводу за заштиту споменика културе.
- 24 Ј. Нешковић, *Архитектура Ђурђевић Ступова – Истраживања, заштита и обнова манастира*, у: Манастир Ђурђеви Ступови у Старом Расу (Крагујевац: Манастир Ђурђеви Ступови, 2010) 18 —29.
- 25 Ту спадају и манастири Бањска, Бања код Прибоја, Пећка патријаршија, Дечани; манастир Сопотани је такође био у великој опасности да буде у потпуности лишен својих примарних значења.
- 26 О важности контролисаног очувања и управљања: В. Fildes, Ј. Jokileto, *Smernice za upravljanje područjima svetskog kulturnog nasleđja* (Kotor: Pojektor, 2005) 73.

Nevena Debljović Ristić

Reviews of the Conservation Approaches in Interpretation of the Medieval Monasteries' Architecture in Serbia

Summary

Focusing on identification of complexity and significance as a part of the architectural heritage promotion, preservation and protection activities, and recognising the consequences resulting from the changes of the social and political system in Serbia, the author explains various values that contribute to understanding the monasterial complexes. The monasterial and ecclesiastical architecture have to be re-read so that the features of revaluation of a certain space, the existing structures within that space and the life that goes on inside can be recognised. There is a need for re-defining the monumental heritage, where the historic, artistic and religious-spiritual values comprise the general cultural value, allowing the influence of the continuity of life. Seen through the prism of intangible values, but also of knowledge and skills that are thereby being renewed, an integral perception of cultural heritage can contribute to creating a coherent approach to its long-term protection.

Considering the Gradac, Djurdjevi Stupovi, Mileševa and Žiža monasteries, it is possible to follow a process that makes the issues of evaluation, management, safeguard, revitalisation etc. even more complex. All the problems and the nuances that separate the risky from the acceptable, the possible from the impossible, challenge the preservation of the existing historical corpus, but also point to the potential of re-establishing the functional and the architectural duration, converging all the elements of a monument ensemble's sustainability. In managing and planning the protection of such cultural sites, it is necessary to understand the monasterial space as a balanced link between the past, the present and the future, based upon a hierarchy of the cultural, natural and spiritual heritage values.

UDK: 726.71.025(497.11)

ID: 202495756

Неки од проблема конзервације средњовековног сакралног наслеђа у Србији

Сања Кесић Ристић

Фонд сакралног градитељства из периода српске средњовековне државе већ је од првих дана успостављања институционалне службе заштите средином 20. века постао најпрепознатљивији део баштине у Србији, који је у годинама после Другог светског рата почео да се експлоатише као највећи и најзначајнији културни ресурс источног дела бивше Југославије. Од често помињане изложбе у Паризу,¹ па до уписа Старог Раса са Сопоћанима и Студенице на Листу Светске баштине,² српски манастири су, независно од уздржане сарадње између државе и цркве до краја 80-их година, увек били неприкосновена обележја овог поднебља.

И поред различитих праваца развоја – који су последњих деценија 20. века усмеравали професионалце у области конзервације ка мање атрактивним, неадекватно валоризованим или занемареним облицима наслеђа – у домаћој средини је „српски средњи век“ остао на првом месту свих приоритета, како шире јавности, тако и великог броја стручњака. Чињеница да је уметност стварана на тлу данашње Србије од 12. до 15. века припадала највреднијим остварењима у оквиру византијске духовне сфере бацала је сенку на све остало наслеђе у толикој мери да је оно бивало потпуно маргинализовано. Маргинализација није била сведена само на (не)развијање свести о одређеним врстама наслеђа већ је увелико утицала и на политику заштите која је крајем 20. века мање-више разрађена управо на принципу „валоризације“ према значају које је одређена споменичка врста заузимала у регионалном или ширем простору у време свога настанка.

Стога би се могло очекивати да је фонд средњовековног сакралног градитељства данас и најбоље конзерваторски третиран међу непокретним културним добрима Србије. Ситуација на терену, међутим, указује на неке проблеме који

Сл. 1 а, 1 б Ђурђеви Ступови, западна фасада пре и после радова

су настали управо као последица „популарности“ ове врсте наслеђа. Иако се првих година 21. века стално суочавамо са приговорима конзерватора који (с мањим или већим правом) указују на непризнавање вредности других споменичких група, па тиме и мању конзерваторску бригу о њима, стање српских сакралних средњовековних споменика указује на одређен број фактора ризика који, чини се, све више прети овом наслеђу.

У процени стања конзервације споменичког фонда о којем је реч у овом приказу послужићемо се смерницама од којих је већина дефинисана кроз бројне ICOMOS-ове активности и документа,³ док је један, мањи број наведен и у формулару UNESCO-вог Центра за Светску баштину, који се користи при номиновању добара за упис на Листу Светске баштине.⁴ Детаљна анализа сваког изведеног конзерваторског поступка могућа је, наравно, само у оквиру разматрања једног конкретног културног добра, док ће овде бити стављен акценат на неке учестале појаве које показују неразумевање и/или неприхватање међународно усвојених ставова у области заштите културног наслеђа.

Узроци који доводе аутентичност и интегритет средњовековног сакралног споменичког фонда у Србији у опасност јесу на неки начин и политички, и демографски, и законски, и институционални, и развојни. Иако је ово наслеђе увек имало првенство у буџетском финансирању, нов однос између власти и цркве, успостављен 90-их година прошлог века, условио је и нову врсту подршке – српски средњовековни манастири и цркве постали су маркетиншки најексплоатисанији део наше прошлости, а испуњење захтева за различитим типовима и обимима „обнове“ почели су се посматрати

као обавеза, независно од става конзерваторске струке. Оваква ситуација олакшана је недостатком адекватног правног оквира, непоштовањем постојећег, као и непостојањем координације међу надлежним институцијама и министарствима.

Професија конзерватора, која је деценијама углавном пратила развој европске конзерваторске мисли, након десетак година изолације изазване ратом затекла се почетком трећег миленијума непозната са савременим кретањима у струци, а потом и у незавидној позицији између захтева заштите културног наслеђа и веома често потпуно супротстављених захтева власника/корисника добара, носилаца интереса */stakeholders/* и/или оних који потенцијално могу профитирати од овог наслеђа. Притисак који се све више почео вршити на службу заштите и конзерватора као појединца довео је у питање кредибилитет професије и изазвао неке погрешне приступе при извођењу радова на споменицима српског средњег века, од којих су поједини, нажалост, имали за последицу непоправљиву штету.⁵

Број сакралних споменика насталих у време српске средњовековне државе је релативно мали у односу на укупан број утврђених споменика културе,⁶ али чак у 80% случајева то су категорисана непокретна културна добра од великог или изузетног значаја за Републику Србију, а осам их је на Листи Светске културне и природне баштине (појединачно или у виду серијских номинација).⁷ Ово наслеђе је често и даље у својој оригиналној, континуираној средњовековној функцији православних храмова, а тамо где је континуитет у једном историјском тренутку прекинут, улажу се велики напори да се он поново успостави.

У конзервацији је углавном задржан доминантан научноистраживачки приступ, што је резултирало многим деликатно изведеним конзерваторско-рестаураторским интервенцијама, чији је циљ био да се сачува аутентична материја и обезбеди њено постојање. Међутим, све више се почела исказивати и иницијатива за „рестаурацијом“ и „реконструкцијом“, које би повратиле „првобитно“, „изворно“, тј. „оригинално“ стање споменика. Мада се такве појаве истовремено срећу и другде у свету,⁸ за нас су занимљиви разлози због којих су се одређени радови предузимали у домаћој средини.

Многе интервенције на архитектури изведене су ради очувања живописа у грађевинама чије су горње конструкције биле оштећене или уништене. Неки од тих подухвата су потврђени накнадним истраживањима, док су остали забележени у стручној литератури као „привремена решења“, изведена ради заштите, без претензија да буду реплика оригиналне грађевинске замисли.⁹ Привремена решења најчешће често прерастају у трајна, најчешће због недостатка финансијских средстава за наставак радова. Поједине интервенције инициране су као последица научне радозналости за спознајом првобитних облика српске средњовековне уметности, у нади да ће уклањање познијих слојева градње донети жељене податке

о изворном стању. Резултати су били различити: када су овакви радови вршени крајње скрупулозно, са пуно претходног истраживања и уз детаљну документацију, доводили су до вредних сазнања.¹⁰ Али, исход је понекад био и разочаравајући: поуздани подаци о првобитном изгледу нису пронађени, а један историјски слој из живота споменика неповратно је уништен.¹¹

Различити су и резултати рестаурација и реконструкција. Како рестаурација понекад није подразумевала жељени ниво „обнове“ сакралне грађевине, дешавало се да она прераста у реконструкцију, али и од реконструкције у претпостављени изглед оригинала. Свим овим радовима проценат аутентичне материје споменика се смањује, док се проценат рестаурисаних, реконструисаних и, на крају, претпостављених слојева повећава, што је доводи до тешког „читања“, непрепознавања оригинала и губљења његових вредности (сл. 1 а, 1 б).¹² Упркос међународно усвојеним принципима конзервације, у нашој средини влада мишљење да тотална реконструкција продужава живот споменика. Притом се губи из вида да се споменик мора одржавати, било да је презентован у виду археологије или потпуно реконструисан.¹³ Многи очувани средњовековни верски објекти на којима су пре неколико деценија

Сл. 2 а, 2 б Сисојевац, пре и после „обнављања припрате“

Сл. 3 Манастир Манасија

извршени конзерваторски радови, данас се налазе у дерутном стању, јер је након тога изостала било каква брига о њима.¹⁴

Реконструкције се често предузимају и када је делимично или у потпуности изгубљен део сакралне грађевине. Као последица жеље да се поврати „првобитна“ архитектонска концепција објекта, дешава се да се граница између затеченог и реконструисаног уопште и не дефинише.¹⁵ У другим случајевима се проналазе различита решења ради очувања разлике између аутентичног и новог.¹⁶ У нашој средини и даље постоји велики отпор према савременим облицима архитектуре који би деликатном интерполацијом надокнадили оно што је нестало с временом, док ће и стручњаци, а и представници цркве, много лакше прихватити реминисценције на архитектуру истог или било којег „прошлог“ времена (сл. 2 а, 2 б).¹⁷ Чак и када су реконструкције научно утемељене, материјал

којим се изводе је савремен, обрађен у данашње време (сл. 3). Негативан утисак који многе овакве интервенције остављају чини се да је највише последица неадекватно изабраног материјала који ће у те сврхе бити коришћен.¹⁸

Да би се задовољила „потреба за обновом духовног живота“, пред конзерваторе се постављају захтеви за које се често могу наћи алтернативна решења, без нарушавања вредности споменика на основу којих је валоризован. Међутим, услед организације службе заштите у Србији, која још није препознала предности мултидисциплинарног рада, појединац често долази у ситуацију да одлучује сам, у складу са својом професионалном етиком и образовањем. Не подржава се отворени дијалог међу конзерваторима и тако се смањује могућност да се проблематика сагледа свеобухватно, из угла стручњака других профила, па је све чешћа у међународној заштити одавно превазиђена идеја да се приликом конзервације обнови само један историјски тренутак из живота споменика, онај који је, по мишљењу истраживача/конзерватора, највреднији и најатрактивнији, а и по мишљењу осталих носилаца интереса политички најкоректнији. Отуда и расте тренд, на пример, за уклањањем барокних иконостаса из средњовековних цркава, сликањем копија икона за интерколумније реконструисаних олтарских преграда, постављањем полијелеја у црквама где никада није постојао итд (сл. 4 а, 4 б).¹⁹

Посебан проблем представља захтев за постављањем подног грејања. Осим што је овакав захтев неприхватљив тамо где је сачуван оригинални под, још увек нема озбиљних студија које би анализирале утицај ове врсте промене микроклиме у средњовековним грађевинама које су осликане

Сл. 4 а, 4 б Жича, иконостас

Сл. 5 Жича, оригинални праг и нови под

фрескама. Али, подно грејање се све чешће уграђује, при чему се понекад чак занемарују остаци оригиналних подова (сл. 5).²⁰

Слична је ситуација и са каменом пластиком која је красила фасаде најзначајнијих средњовековних задужбина. Преузета из романске традиције јужноиталијанске архитектуре, скулптура на зидовима српских цркава је можда једини сегмент средњовековног наслеђа код којег су присутни природни фактори ризика јер климатске промене, које су довеле у питање опстанак великог броја добара у свету, код нас нису изражене у тој мери да би драстично утицале на наслеђе. Међутим, и ту се показало да дуготрајан и минуциозан рад, поткрепљен вишегодишњим истраживањем, може да спречи даље пропадање и допринесе очувању аутентичног (сл. 6),²¹ док су нека од решења изазвала додатна оштећења.²²

Кад је у питању зидно сликарство, експериментисање ради „бољег сагледавања целине“ и/или откривања старијих слојева почело је и пре него на архитектури, и то на највреднијим споменицима српске средњовековне уметности. Сликано

Сл. 6 Студеница, детаљ пластике

техником *al fresco*, српско средњовековно сликарство је у већини случајева доста оштећено и нема ниједног у потпуности очуваног ансамбла. Највећа оштећења последица су делимичног рушења споменика, али је велики број оних у којима је – у различитим историјским тренуцима – постојеће сликарство обијано ради постављања новог слоја малтера, било као носача новог сликаног слоја или не. Различите технике које су конзерватори примењивали да би попунили ова готово равномерно постављена оштећења с временом су се показале као неадекватне, али, срећом, и једним делом реверзибилне, као што су то потврдила најновија истраживања.²³ Међутим, приликом попуњавања ових лакуна, деликатност и сензибилитет конзерватора стављају се пред велики изазов: како и до које мере се може ићи у њиховој реконструкцији, а да се не фалсификују иконографски или стилски детаљи?²⁴ Откривање старијих слојева сликарства, као и откривање старијих архитектонских и/или археолошких слојева, покретано је углавном из научне радозналости, али и сензација ради, при чему је врло лако изгубити из вида елементарну валоризацију споменика, због чега се овакве интервенције и изво-

Сл. 7 Студеница, мобилијар који прекрива део живописа

Сл. 8 Жича, припрата

де на брзину, без много или имало консултација унутар професије.

Приликом конзервације фресака као посебан проблем се поставља презентација зидних површина на којима није сачуван бојени слој, као и оних где није сачувана чак ни малтерна подлога. Приступу су различити и могу зависити од многих фактора. Као и код фасада које су првобитно биле малтерисане, не постоји могућност да се споменику врати његов „првобитан“ изглед – свака интервенција чији је то био циљ показала се неуспешном.²⁵ Постоји само боље или мање добро решење, које ће пружити максимум информација о споменику и његовој историји и структури, а неће збуњивати по питању аутентичног.

Као што је већ поменут тренд уклањања свега што представља историјске слојеве различите од оног претпостављеног првобитног, тако треба указати и на уношење садржаја који не одговарају карактеру места. Иако је реч о покретном мобилијару који захтева литургија, а који се најчешће (али не увек) израђује без консултација са службом заштите, мора се истаћи да је он ретко изведен у одговарајућим димензијама и облику (сл. 7). Поред тога, ентеријери српских средњовековних цркава неретко су и продајна места свећа, разгледница, књига и различитих сувенира. Иако се улажу напори да се трговачка делатност, као и паљење свећа (које штети фрескама), одвоје у посебно изграђене објекте, ова навика се тешко искорењује. Осим тога, последњих година расте тенденција за коришћењем припрата у изложбене сврхе, пре свега ради презентације икона са уклоњених олтарских преграда. Тако се, у име враћања „изворном“, занемарује основна функција ових простора и нарушава њихов интегритет (сл. 8).²⁶

Веома изражена жеља за обновом религиозног живота у средњовековним манастирским или градским црквеним средиштима, често се не остварује на одговарајући начин, па је губитак историчности карактеристичан још више за њихову непосредну околину. Ни правно, ни конзерваторски тај простор није адекватно валоризован, па је стога и конзерваторски мање брижљиво третиран. Изузетак опет чине „првобитне“ структуре, попут очуваних манастирских бедема, трпезарија или евентуално понеког конака из турског периода. Архитектура 19. и 20. века, као доказ континуитета у животу већине манастира, често је предмет „слободних“ интервенција, али сличну судбину доживљавају и археолошки остаци средњег века (сл. 9, 10 а, 10 б). Под образложењем да је њихово одржавање теш-

Сл. 9 Милешева са археолошким остацима

ко или немогуће, у најдрастичнијим случајевима они након откопавања бивају потпуно уништени ради нове градње (сл. 11),²⁷ а све више се показује склоност ка изградњи нових објеката „на старим темељима“. Притом се „стари темељи“ документују и руше и у њиховим габаритима подижу претпостављени манастирски објекти, или се обећава неки вид њихове презентације унутар нове грађевине.²⁸ Забрињава то што се на овај начин, као по неком правилу, испуњавају тренутне жеље и потребе манастирских заједница.²⁹ Журба је основна карактеристика оваквих интервенција, а служба заштите се ставља у позицију да буде „за“, јер у супротном неће ни учествовати у реализацији оваквих радова.

Ни овде није развијен сензибилитет за интерполацију савремених форми у оригинално окружење (сл. 12).³⁰ Важећи принцип је заснован на тзв. неутралној архитектури, на понављању замишљених образаца средњовековних замисли или оних који носе неке карактеристике вернакуларне архитектуре, и то оне најрепрезентативније, градске. У појединим ситуацијама се доносе одлуке које се косе са сваком, не само конзерваторском

логицом - карактер постојећих, изграђених структура се не поштује, а приступа се изградњи сувишних и/или непотребних.³¹ Жеља за „обновом“ или „ширењем“ манастира се не зауставља, као што је био случај у средњем веку, на тзв. манастирском кругу.³² Конаци се граде и изван манастирске целине, а сведоци смо и изградње новог манастира поред већ постојећег, чији је главни објекат, симболично, уместо католикона - трпезарија (сл. 13).³³ На овај начин је потпуно негирана суштина српског средњовековног манастирског комплекса, а његов интегритет заувек изгубљен.

Зона заштите културног добра (тампон-зона) до недавно је представљала појам којем није указивана довољна пажња конзерватора. Сагледавање различитих утицаја на културно добро, од угрожавања нематеријалних културних атрибута и нарушавања визура (сл. 14), до губитка традиционалних улога места културне баштине и неразумевања њиховог значаја, изазвали су потпуно размимоилажење оних чији је циљ очување културних добара и оних који представљају локалну заједницу. Служба заштите је постала препрека и оним носиоцима интереса од којих се

Сл. 10 а, 10 б Милешева током „изградње“ манастира

Сл. 11 Дечани, кухиња у западној економији

Сл. 12 Ђурђеви Ступови, нови конак

очекује не само да буду ангажовани у очувању наслеђа већ и да, у смислу одрживог развоја, од њега и профитирају. У пракси је локална заједница најмање укључена у живот споменика; она не зна

како може да се укључи, нити јој се то омогућава када за то постоје реалне основе.³⁴ У планским документима се првенство даје изградњи гломазне инфраструктуре, усмерене врло често ка туризму, и то оном ексклузивном, јер не постоји свест о другим облицима „одрживог“ коришћења наслеђа.

Занимљиво је да је некадашња блиска сарадња између сектора заштите културних добара и природе данас сведена на минимум, тим пре што су савремени погледи на конзервацију све усмеренији ка прожимању обе врсте наслеђа. И то нису најновији трендови; они се практично развијају још од времена пре усвајања *Конвенције о заштити Светске културне и природне баштине* (1972), а на неки начин су заокружени спајањем критеријума за упис на Листу. У нашој конзерваторској пракси се, међутим, заштита природних окружења непокретних културних добара још не третира на задовољавајући начин. Најнегативнија појава је кад непосредна природна околина постане предмет непримереног пружања уступака власнику/кориснику, коме се дозвољава да ту изводи било какве радове под условом да не инсистира, превише, на жељеним интервенцијама на самом културном добру (сл. 15). Није развијен сензибилитет да су споменик и његово место неодвојиви, да једно без другог губе свој интегритет и значење. Елемент нематеријалног у том контексту је подједнако запостављен и нешто преко чега се олако прелази у валоризацији културног добра са циљем његове конзервације или ревитализације.³⁵

Непостојање менаџмент планова доприноси свим наведеним факторима ризика који угрожавају српски средњовековни сакрални фонд. Традиционално управљање манастирима и црквама показало се неефикасним, делимично због непостојања

Сл. 13 Жича, поглед из манастира на нову трпезарију

довољно развијене свести о вредностима наслеђа с којим се живи, а делимично због жеље да се по сваку цену остваре услови за савремени живот, иако ће то потенцијално угрозити споменичке одлике. Упадљиво је нестрпљење при тражењу компромисних решења; очекивања се формулишу *ad hoc* и уколико служба заштите укаже на оправдану неизводљивост одређених решења, ствара се јаз у сарадњи са носиоцима интереса.

Историчност је један од најмање препознатљивих и цењених сегмената аутентичности културног добра, како од стране шире јавности, тако и од стране самих стручњака. Оно што је најочљивије представља заправо појам аутентичног, у чије име је начињено највише грешака. И поред превода *Документа из Наре* и текстова који се на њега односе,³⁶ и даље је то остао неразумљив појам, чак и за професионалце у области конзервације. „Аутентично“ је постало оно што ми данас сматрамо да је некада заиста било. „Аутентично“ се изједначава са „првобитним“. Није важно да ли постоје сви, или неки, или никакви елементи за утврђивање тог „првобитног“ – „аутентичност“ је нешто што траже сви: и конзерватори, и јавност.

Теоријске, идеалне или делимичне реконструкције често стварају погрешну слику о томе у ком прав-

Сл. 14 Јужна визура Петрове цркве

Сл. 15 Југозападна визура Жиче

цу кренути са конзервацијом културног добра. Очување основне, оригиналне материје и њена презентација публици ради разумевања вредности једног културног добра у епохама у којима је живело, може бити остварено и без интервенција заснованих на основу претпостављеног или имагинарног. Због тога се слободно може рећи да је заобилажење стручних дискусија у оквиру институција и/или струковних удружења подједнако погубно за заштиту наслеђа у Србији, као и недостатак средстава или недовољно уважавање професије од стране оних који доносе одлуке.

Ратови и економска криза условили су смањење буџетских средстава намењених заштити непокретног културног наслеђа, па је избор примера коришћених у овом прегледу ограничен између

осталог и чињеницом да су конзерваторски радови у последњој деценији извођени на мањем броју српских средњовековних споменика, углавном оних од највећег значаја. Неопходно је истаћи и да се многе интервенције не могу ни подвести под „конзерваторске“ и зато им у овом прегледу није ни посвећена пажња.³⁷ Чињеница је, међутим, да би и поред многих неповољних околности, служ-

ба заштите у Србији могла да функционише много боље, професионалније и ауторитативније. Услов за то је, пре свега, успостављање мултидисциплинарности у раду на заштити наслеђа, што би учврстило професионалну аргументацију, допринело угледу и ауторитету струке, а тиме би се осигурала и заштита наслеђа у оквирима савремених конзерваторских принципа.

- 1 Одржана 1950. године, в: <http://www.narodnimuzej.rs/omuzeju/prostori-narodnog-muzeja/galerija-fresaka/?lng=lat>
- 2 Стари Рас са Сопоћанима уписан је 1979. на Листу Светске баштине, а манастир Студеница 1986. године.
- 3 Редовне активности (Heritage@Risk, ICOMOS Cultural Heritage Global Monitoring Network) и повеље, резолуције, декларације које је усвојила Генерална скупштина ICOMOS-а или поједини научни комитети, в: <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>.
- 4 Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, Annex 5: *Format for the Nomination of Properties for Inscription on the World Heritage List*, 4b.
- 5 Н. Дељовић Ристић, *Средњовековно наслеђе у светлу конзерваторске етике*, Гласник ДКС 33 (Београд 2009) 59–61; О. Кандић, *Узалудан рад комисије Министарства културе за културна добра*, Гласник ДКС 33 (Београд 2009) 62–63.
- 6 Мање их је од 100, у односу на скоро 2500 добара уписаних у Централни регистар, не рачунајући остатке сакралних грађевина које су предмет археолошких истраживања.
- 7 Стари Рас са Сопоћанима (који обухвата Петрову цркву, Ђурђево ступове, Рас-Градину и Сопоћане), Студеница, Средњовековни споменици на Косову (Дечани, Пећка патријаршија, Грачаница и Богородица Љевишка).
- 8 О аутентичности и реконструкцији са посебним освртом на земље у транзицији, в.: *The Riga Charter on authenticity and historical reconstruction in relationship to cultural heritage adopted by regional conference*, Riga, 24 October 2000, Latvian National Commission for UNESCO – World Heritage Centre, ICCROM.
- 9 Код цркве манастира Сопоћана, наос је углавном поновио првобитне облике грађевине, док је у случају егзонартекса заштитна конструкција изведена тако да се види да њен циљ није реконструкција, већ заштита преосталих фресака у том простору, в.: О. Кандић, *Обнова спољне приправе цркве Свете Тројице у манастиру Сопоћани*, Саопштења XXIX (Београд 1997) 89–94.
- 10 Радови на лунети и надвратнику портала северног вестибила Богородичине цркве у Студеници, у оквиру пројекта санације фасада, дали су податке о првобитној декорацији која је познијим интервенцијама била оштећена и сакривена, в. С. Радовић, *Рестаурација крста и медаљона на северном порталу Богородичине цркве манастира Студенице*, Гласник ДКС 28 (Београд 2004) 74–76.
- 11 У време процеса номинације манастира Студеница за упис на Листу Светске баштине, изведени су радови у највишим зонама Радослављеве приправе. Након уклањања низа аркада испод кровног венца није се дошло до поузданих података за рестаурацију првобитног изгледа грађевине, тако да је Студеница дочекала упис на Листу Светске баштине 1986. године у облику који се разликовао од оног описаног и документованог у номинационом досијеу, в.: М. Чанак Медић, *Архитектура жичке Спасове цркве и Радослављеве приправе*, Саопштења XXIV (Београд 1992) 30–43.
- 12 Манастир Ђурђеви Ступови представљао је, у време када је као део целине Стари Рас са Сопоћанима уписан на Листу Светске баштине, изузетан пример конзерваторско-рестаураторских радова и презентације културног наслеђа изведених уз беспрекорно разумевање свих до тада међународно усвојених принципа у области заштите наслеђа, в.: Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Краљево 1984. С појавом жеље за обновом манастирског живота, на средњовековним темељима су извршене интервенције које су омогућиле савремене услове живота манастирском братству, али и простор за богослужење, јер је Црква Св. Ђорђа била у полусрушеном стању. Након кратког временског интервала постављени су нови захтеви – овога пута за делимичним затварањем цркве. Рестаурисани су делови грађевине за које су постојали подаци, али је, очекивано, дошло и до захтева за потпуним затварањем западног дела цркве, након чега је, у недостатку података, изведена једна од могућих интерпретација; в.: М. Нешковић, *Стари Рас са Сопоћанима*, Саопштења XLIII (Београд 2011), 155. Од ове четири фазе у „обнови“ манастира прва и данас представља пример врхунски изведене конзервације, друга и трећа представљају компромисна решења у оквиру којих се приступило интерполацији и делимичној рестаурацији, док је последња фаза свела аутентичност споменика на минимум; в. А. Prepis, *Report of the Advisory Mission to Stari Ras and Sopoćani*, Архива Републичког завода за заштиту споменика културе, Бр. 18/27 од 28.04.2010, 23–26.
- 13 Члан 4 *Венецијанске повеље* гласи: „Конзервација споменика на првом месту захтева њихово стално одржавање.“ (повукла С. К. Р.)
- 14 На многим споменицима у сливу Студенице – између осталог, гробљанским црквама у селима Палеж, Долац и Врх – током 70-их година прошлог века квалитетно су изведени конзерваторски радови, в: Р. Станић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљево*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 297, 301–302. Међутим, после три деценије указује се потреба за новим радовима, како на архитектури,

- тако и на фрескама. Иако се налазе на гробљима која су и даље у функцији, изненађује небрига и неучешће локалног становништва у њиховом очувању.
- 15 Због обиља података које пружају бедеми манастира Манасија, конзерваторско-рестаураторски радови се изводе уз потпуну реконструкцију, ради бољег очувања комплекса, а без обележавања нивоа затеченог стања, в.: Г. Симић, С. Вукадиновић, *Манастир Манасија - Извештај о радовима на цркви и утврђењу 1998. и 2002. године*, Гласник ДКС 27 (Београд 2003, 77-78; Г. Симић, С. Вукадиновић, *Рестаураторски радови у манастиру Манасији у 2005. години*, Гласник ДКС 30 (Београд 2006) 76-77; и др.
  - 16 Оловна трака је био често коришћен метод за одвајање затеченог и реконструисаног, као што је то био случај у првој фази конзервације Ђурђевих Ступова. Међутим, свака следећа фаза је захтевала додатну дистинкцију између слојева (рестаурисаних, реконструисаних, претпостављених...), што је иницирало употребу сличних, а опет различитих материјала од оригиналних, што још више збуњује при „читању“ споменика.
  - 17 Припрата цркве манастира Сисојевац носи модификоване одлике западне фасаде Велућа, иако се ова два моравска споменика веома разликују.
  - 18 У случају манастира Жиче, проскомидија и ђаконикон су остали неокречени, тј. градња каменом и опеком је видљива, што доприноси јасном увиду у оригиналну и реконструисану архитектуру, али у извесној мери умањује вредност естетског доживљаја споменика, в. М. Чанак Медић, *Спасова црква у Жичи*, Архитектура прве половине XIII века I, Београд 1995, 26. У манастиру Манасија, реконструкција приправе је изведена на такав начин да су све недоумице око њеног изворног облика јасно презентоване, али је избор материјала – једнобојног камена, без природних шара, неодговарајуће боје – довео до исхода који сувише одудара од осталог дела грађевине, в. Г. Симић, Д. Тодоровић, *Манастир Манасија, Конзерваторски радови у 2006. години*, Гласник ДКС 31, 84-85.
  - 19 До сада су уклоњени иконостаси у црквама манастира Жича, Студеница, Манасија итд. иако су то били иконостаси настали у време обновљене српске државности, дакле у 19. веку. Неки од њих представљају изузетна остварења српског сликарства епохе. Притом су на основу расположивих података реконструисане олтарске преграде у Жичи и делимично у Студеници, док је постојећа олтарска преграда у Манасији резултат слободне интерпретације, в. М. Чанак Медић, *Спасова црква у Жичи*, Архитектура прве половине XIII века I, Београд 1995, 57-61; С. Баришић, *Реконструкција првобитне олтарске преграде студеничке Богородичине цркве*, Саопштења XLIV (Београд 2012) 33-41. Олтарској прегради у Жичи су у међувремену, без сагласности службе заштите, додати рељефи на парапете и копије икона, чиме је реконструкција практично изгубила на значају.
  - 20 Осим што су нови подови жичког католикона својим дизајном потпуно непримерени, они су на неким местима виши од нивоа средњовековних прагова.
  - 21 На фасадама Богородичине цркве у Студеници, где се пројекат чишћења, конзервације и рестаурације изводи више од 20 година, аутентичност оригиналне материје је максимално поштована, док се рестаурација вршила само на оним деловима који не носе скулпторалну декорацију, а који доприносе заштити и презентацији целине.
  - 22 Анкерисање тродимензионалне скулптуре на западном порталу цркве у Дечанима, в. Б. Томашевић, *Црква манастира Дечана, конзерваторски радови на припрати цркве у 1995. години*, Гласник ДКС 20 (Београд 1996) 103-104; Б. Томашевић, *Црква Вазнесења Христовог у Дечанима, конзерваторски радови на фасадама цркве у 1997. години*, Гласник ДКС 22 (Београд 1998) 70.
  - 23 На најстаријем сликарству Богородичине цркве у Студеници обављани су неки од првих радова који су третирали попуњавање механички нанетих оштећења, в. С. Самарцић, *Ретуши на студеничком живопису*, Светска баштина – терминологија, критеријуми, улога, Београд 2012.
  - 24 На североисточном пандантифу Богородичине цркве у Студеници је, приликом попуњавања лакуне на бради јеванђелисте, произвољно изведена увијена коврца чиме се ствара лажна слика о стилском речнику средњовековног сликара.
  - 25 Најупечатљивији пример је комплекс цркава у Пећкој патријаршији који је недавно добио црвену фасаду. Данашњи изглед Пећке патријаршије не одражава ниједан моменат у историји ове сложене целине, напротив – ствара се погрешан утисак о одсуству вишевековног континуитета у оквиру којег је он настајао.
  - 26 У многим црквама постоје тенденције да се простор приправе „искористи“ за презентацију икона, камене пластике и сл.
  - 27 Пример беспотребног уништавања вредних археолошких остатака представљају ископавања предузета уз западни зид манастирске трпезарије у Дечанима. Уместо да се новопроектвана кухиња транслаторно помери неколико метара, а на месту где су пронађени остаци старе мађупнице оствари веза трпезарије и кухиње, уз неки од могућих видова презентације откривених темеља, они су уништени, при чему нова грађевина, постављена веома близу трпезарији, заклања трпезаријске прозоре стављајући их ван функције, в. Б. Томашевић, М. Ђорђевић, *Манастир Дечани 2002-2005. Истраживање, конзервација и реконструкција профаних грађевина*, Саопштења XXXIX (Београд 2007) 172, 189. Други, још драстичнији пример представља потпуно уништавање откопане и конзервиране археологије у манастиру Милешева, на чијем месту су, без икаквог поштовања средњовековне матрице, подигнути нови објекти.
  - 28 У Дечанима је један од услова обнове Призренског конака било очување и презентација средњовековних темеља откопаних дуж западног манастирског зида, али је непознато да ли је то и остварено, в. М. Поповић, С. Хаџић, *Западна грађевина манастира Дечана*, Саопштења XLIV (Београд 2012), 100.
  - 29 У манастиру Сопоћани је последње деценије 20. и прве

- деценије 21. века број монаха нагло порастао, па се дотадашњи капацитет монашких просторија показао као недовољан. Уместо да се реално сагледа будућност манастирских потреба, изнет је захтев за комплетном обновом грађевина над средњовековним темељима. Служба заштите је прихватила могућност делимичне обнове, и то у северозападном сегменту манастира. Међутим, садашњи број житеља добра уписаног на Листу Светске баштине толико је да се у потпуности може задовољити постојећим капацитетом.
- 30 Један од ретких примера покушаја интерполације изведен је у Ђурђевим Ступовима приликом изградње конака крајем 90-их година прошлог века. И поред неких мана, овај пројекат је израђен у складу са многим принципима савремене заштите – попут прилагођавања основе матрици средњовековних темеља, очувања визура манастира, успостављања јасне разлике између старог и новог – па се може сматрати путоказом у ком правцу треба размишљати уколико се покаже неопходним да се у оквиру заштићене целине подигне нов објекат.
- 31 Уместо да се за потребе смештања ризнице подигне зграда која би у музеолошком и безбедносном смислу била одговарајућа, у манастиру Бањи код Прибоја је изграђена нова црква на темељима цркве Св. Илије, док је ризница смештена у малој цркви Успења.
- 32 С. Поповић, *Крст у кругу, Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994; Н. Дебљовић Ристић, *Процес реафирмације значења просторних одлика српских средњовековних манастира XII и XIII века*, Саопштења XLIII (Београд 2011) 161-174.
- 33 Потпуна негација суштине концепта српског средњовековног манастира остварена је, нажалост уз сагласност службе заштите, у Жичи, где је наспрам средњовековног манастира подигнут његов еквивалентни „круг“.
- 34 Једним од најважнијих подручја у погледу заштите културног и природног наслеђа, какво је подручје МАБ (природни резерват биосфере) Парк природе Голија са манастиром Студеница, управља државно предузеће „Србија шуме“, у коме није запослен ниједан стручњак из области заштите културног или природног наслеђа, нити било ко из заштићеног подручја ко има квалификације за рад у том пољу. На скупу посвећеном будућем развоју Парка природе Голија, одржаном 7-8. јуна 2012, показало се да мештани насеља која се налазе на простору Парка природе нису упознати ни са својим обавезама, ни са правима.
- 35 У Жичи су многи од природних, материјалних, али и нематеријалних аспеката окружења манастира уништени или беспотребно дислоцирани. Нови „манастир“ се налази на месту некадашњег воћњака и шуме која је представљала природну зону заштите између старог манастира и пута Краљево–Матарушка Бања. Гробље које је чак и Каниц, цртежом, забележио током свог путовања кроз Србију, измештено је, док је гробљанска црква неадекватно конзервирана, падина иза ње огољена ради узгајања некарактеристичне вегетације за ово поднебље. Са новоизграђеног паркинга, прво што се угледа су два предимензионисана објекта, намењена „потребама“ посетилаца, а не оно што је у њему највредније и најстарије – манастир са католиконом.
- 36 *Документ из Наре* је објављен два пута у стручним публикацијама у различитим преводима: *Студија изводљивости за Централни институт за конзервацију у Београду*, Београд 2007, 162–165; *Документ о аутентичности из Наре*, Гласник ДКС 35 (Београд 2011) 42–44). Међутим, текстови који тумаче овај, као и остала документа из области заштите наслеђа, нису уобичајено, ни познато штиво међу домаћим конзерваторима.
- 37 Манастир Раваница је један од многих примера где се потпуно произвољно изводе радови у манастирском комплексу; у манастиру Бањска вршена су „археолошка“ ископавања која су допринела само уништењу манастирског комплекса.

Sanja Kesić Ristić

Some Conservation Problems of Medieval Sacral Heritage in Serbia

Summary

Art that was produced from 12th to 15th century on the territory of Serbia today, belonged to the most valuable achievements in the sphere of Byzantine spiritual influence. This type of heritage is often in its original, continuous function of Medieval Orthodox churches, and great efforts to restore it are evident wherever continuity is interrupted.

That is why this cultural properties' fund had always been prioritized in the budget financing. But some problems occurred precisely as a result of its "popularity". In terms of marketing, the Serbian Medieval monasteries and churches have become the most exploited part of our past. The requirements for different types and extents of "renewal" began to be seen as an obligation, regardless the conservators' attitudes. This situation is further fostered by the lack of an adequate legal framework, non-compliance to the existing regulations, as well as the lack of coordination among relevant institutions and ministries.

The most common problems are the removal of historical layers in order to "update" original forms and the numerous full reconstructions, with or without all the relevant data. There are no developed monitoring mechanisms and management plans. As a consequence, there is neither regular maintenance nor is the protection of the buffer zones respected.

As restoration doesn't often involve the desired level of "renewal" of the religious buildings, it seldom turns into reconstruction, and reconstruction into the presumed appearance of the original. Consequently, the percentage of authentic substance of a monument is decreasing, while the percentage of restored, reconstructed and assumed layers increases, leading to difficult "reading" and the failure to discern the original.

Александра
Давидов Темерински

UDK: 75.052.046.025(497.115)

ID: 202496524

Третирање лакуна: радови на зидном сликарству цркве Богородице Љевишке у Призрену

На српским споменицима на територији Косова и Метохије – манастирима Грачаница, Пећкој патријаршији и Дечанима и цркви Богородице Љевишке у Призрену, уписаним (2006) на UNESCO-ву Листу Светске баштине и Листу баштине у опасности – током 2012. године трајали су обимни конзерваторско-рестаураторски радови финансирани средствима које је донацијама прикупила међународна организација UNESCO.

Црква Богородице Љевишке у Призрену (сл. 1) најзначајнија је међу бројним српским црквама које су марта 2004. пострадале у дводневним терористичким нападима организованим на Косову, када је споља била гађана из ватреног оружја, а изнутра запаљена. Петобродна црква у средишњем делу има основу уписаног крста надвишену са пет купола. На западу су јој дозидане две припрате, а над спољном, спратном – издиже се звоник. Подигнута је до 1306/07. а осликана до 1314. године као епископско седиште. Наслојена је на делимично сачувану базилику исте намене, насталу столеће раније, на остацима још старије из 11. века, вероватно такође епископије. Прва је у низу репрезентативних задужбина краља Милутина (1282-1321), а својим архитектуром и сликарством, делом градитеља Николе, вероватно из Епира и сликара Астрапе из Солуна уводи у Србију тада нови, последњи велики византијски стил – ренесансу Палеолога.

Током преобликовања Цркве Богородице Љевишке у цамију за време османлијске власти на зидном сликарству су начињена густо распоређена оштећења да би се нови слој малтера чвршће везао за подлогу. Неуједначених димензија, у просеку дужине од неколико центиметара и велике густине, са око две стотине лакуна по квадратном метру,¹ тај тип оштећења специфичан је по томе што је начињен једновремено и обухвата све осликане површине.

Сл. 1 Богородица Љевишка, југозападни изглед

С обзиром на значај споменика, специфичност оштећења његовог зидног сликарства и чињеницу да су, после дужег прекида, на њему поново предузети обимни конзерваторски и рестаураторски радови – учинило се сврсисходним упоредити старији и новији метод примењен на рестаурацији лакуне, односно извођењу ретуша и меру њихове усклађености са савременим, међународно усвојеним препорукама о рестаурацији зидног сликарства. Када је посреди тако висок степен оштећења, као у Цркви Богородице Љевишке, третман лакуне у пресудној мери одређује утисак који зидно сликарство по завршетку радова оставља на посматрача, те је начин на који ће тај проблем бити решаван од посебног значаја.

Радови службе заштите Републике Србије на конзервацији и рестаурацији зидног сликарства Богородице Љевишке почели су педесетих година прошлог столећа, континуирано су трајали само од 1968. до 1971, а рестаурација је изведена на око 325m², што је нешто више од половине сачуваног живописа.³ Накратко су били обновљени, и коначно прекинути почетком деведесетих година прошлог столећа.

По завршетку конзерваторских радова рестаурисана су оштећења, претходно испуњена малтерним пломбама које су својом белином још више ометале сагледавање живописа, па је било неопходно повезати их ретушима са околним сликарством. Усвојено је да се беле површине малтерних лакуне обоје локалним тоном, изједначеним са околином. Пратећи тадашња схватања о рестаурацији, Бранислав Живковић, сликар-конзерватор и руководилац радова, сматрао је да „извршени радови на рестаурацији оштећења треба да буду неприметни када се гледају са нормалне раздаљине“, али да ће бити препознатљиви под одређеним осветљењем и

углом гледања.⁴ Такође, „једнобојне површине, плава позадина, ореоли, јасни потези драперија и контура могу се повезивати. Оштећења на лицима и видљивим деловима тела требало би да имају бледу нијансу локалног тона, или да буду остављена као малтерисано оштећење. Досликавање цртежа, тј. потеза очију, носа и уста не би смело да се врши.“⁵

Примењеним методом постигнут је важан ефекат прегледности и лаког сагледавања форме и садржине живописа, али, не треба изгубити из вида да ретуш лакуне који оставља утисак близак оригиналном изгледу слике, пре нанетих оштећења – у оним случајевима у којима је на фрескама постигнут такав ефекат – отежава посматрачу увид у основну чињеницу о томе шта је оно што гледа: оригинал или његова делимична реконструкција. Укидањем лако препознатљиве разлике између оригиналног ткива слике и онога које је савремени конзерватор досликао на лакунима посматрачу се умањује сазнање о степену очуваности зидних слика, односно њиховом изгледу из времена извођења радова.

О наведеном упечатљиво сведоче две композиције. Прва је јако оштећена икона патрона цркве, полуфигура Богородице са Христом између два анђела из лунете над порталом који води из спољашње унутрашњу припрату. Рад на овој композицији није завршен, лакуне на позадини, нимбовима и одећи тониране су у светлијем тону и лако се разликују од оригиналног живописа (сл. 2 и 3). Међутим, на Богородичином лицу изведена је реконструкција делова који недостају у, за нијансу, светлијем тону: углови усана, део носа, готово читаво лево око и део десног, као и лакуне на инкарнату, док је лице Христа детета оштећено у толикој мери да потпуна рестаурација није била могућа. На портрету ктитора цркве краља Милутина у натприродној величини, насликаног у припрати на источном зиду, разлика између оригиналног сликарства и ретуша готово да се не препознаје на лицу, на којем је, за разлику од Богородичиног, било знатно мање оштећења (сл. 4 и 5). Поништавањем разлике између оригинала и ретуша на лицима као најосетљивијим деловима фигуре, а поготово реконструкцијом црта Богородичиног лика, на овим композицијама угрожена је њихова аутентичност.

Недавне конзерваторске и рестаураторске радове на зидном сликарству Цркве Богородице Љевишке у Призрену извела је током интензивних кампања 2011/2012. године вишенационална екипа, састављена претежно од италијанских кон-

Сл. 2 Глава Богородице са Христом
из лунете, пре ретуша

зерватора, у организацији италијанске невладине организације INTERSOS. Радови су завршени у припрати и наосу, а остало је да се обаве у олтарском простору, спољашњој припрати и капелама на спрату нартекса. Ретуш на пломбираним лакунима систематски је изведен техником тратеђа (*tratteggio*), неутралном, тамном бојом, којом су повезани сачувано сликарство и оштећења, тако да се целина може лако сагледати, а истовремено се, на први поглед, препознају ретуширана места.⁶

Као илустрација реченог може да послужи портрет Симеона Немање, зачетника династије Немањића, на западном зиду унутрашње припрате, где су све лакуне попуњене неутралним тоном како на позадини, нимбу и деловима одеће, где би рестаурација у одговарајућем тону била лако могућа, тако и на лицу, где би тај поступак био најосетљивији (сл. 6). Овај метод је знатно једноставнији од описаног, а у естетском смислу је можда мање привлачан јер се неутралне површине ретуша на неким местима колористички ефектније, а на другима мање ефектно уклапају са околним сликарством. Међутим, принципи конзервације не познају аспект допадљивости и личног укуса који су,

Сл. 3 Богородица са Христом
из лунете, после ретуша

штавише, потпуно неприхватљиви с обзиром на то да специфичне вредности уметничког дела условљавају начин рестаурације, а не обрнуто. Оригинални и ретуш јасно су одвојени, односно поштовани су принципи историчности, интегритета и аутентичности уметничког дела. Непломбирана оштећења неутралног тона, заједно са ретушираним пломбама, стварају релативно хомогену слику осликаних зидних површина.

Упоређењем два описана метода рестаурације лакуне, новија, коју су применили италијански конзерватори, доследније прати препоруке документа под називом: *ICOMOS-ови принципи заштите и конзервације/рестаурације зидног сликарства* (2003).⁷ Иако су наведени принципи претходних деценија дефинисани бројним актима, препорукама и повељама, овај документ је посвећен искључиво принципима рада на сликарству, и то оном изведеном на неорганској подлози, у које спадају зидне слике, па га је зато, у овој прилици, умесно издвојити од осталих. О рестаурацији оштећених делова слике ту је речено: „Циљ рестаурације је да побољша читљивост форме и садржине зидне слике, уз истовремено поштовање њене оригиналне креације и њене историје.“ У даљем тексту овај донекле недовољно јасан став који се стога може тумачити на разли-

Сл. 4 Портрет краља Милутина, пре ретуша

Сл. 5 Портрет краља Милутина, после ретуша

чите начине и иницирати разнолике поступке – исказан је прецизније: „Ретуши и реконструкције требало би да буду изведени на такав начин да се разликују од оригинала.“ На ову препоруку се надовезује она о поштовању природног старења слике, због чега се препоручују минималне интервенције које чувају оригинални материјал, а тиме и њену аутентичност.⁸ Када је реч о односу према претходним интервенцијама, у овом документу се каже: „Претходне рестаурације, додаци и пресликавања чине део историје зидног сликарства. (...) Њих треба посматрати као сведоке претходних интерпретација и треба их критички проценити.“⁹

Није наодмет подсетити да је теоријска подлога наведених препорука о раду на уметничким делима са лакунама екстензивно изложена у делу *Теорија рестаурације* (1963)¹⁰ Чезара Брандија, утемељивача модерне конзервације, чија актуелност траје већ пола столећа и која је својом свеобухватношћу била полазиште за настанак многих међународних докумената, попут Венецијанске

повеље (1964) или Документа о аутентичности из Наре (1994), као и оног о ICOMOS-овим принципима конзервације зидних слика (2003).

На самом почетку своје *Теорије рестаурације* Бранди наводи значај „препознавања нераскидиве везе која постоји између рестаурације и уметничког дела, будући да уметничко дело условљава рестаурацију, а не обрнуто“.¹¹ Очување историчности, одн. спознаја да је проток времена неминовни и неотуђиви саставни део уметничког дела, исказана је у његовом другом принципу рестаурације: „Рестаурација треба да тежи ка поновном успостављању потенцијалног јединства уметничког дела, само уколико је то могуће без чињења уметничких или историјских фалсификата и без поништавања сваког трага проласка уметничког дела кроз време.“¹² Третирању лакуна, одн. недостајућих делова, Бранди је посветио једно поглавље у својој синтези.¹³ Он уводи појам технике тратеђо (*tratteggio*) у акварелу која је развијена у Централном институту за рестаурацију у Риму, „која се по техници и материјалу разликује од ори-

Сл. 6 Портрет Симеона Немања, после ретуша

гиналне слике“. Ова техника представља „феномен унутар феномена и као таква није скривена, већ се истиче“.¹⁴

Полазећи од поштовања уметничког дела које у овом специфичном случају означава његово очување и поштовање његовог интегритета, Бранди инсистира на томе да „свака евентуална интеграција, чак и она најминималнија, мора да буде лако уочљива и треба да се лако идентификује“,¹⁵ као и да је неспорни принцип „апсолутна и лака препознатљивост свих интеграција које реализују потенцијално јединство уметничке представе“.¹⁶ Тај став је по свој прилици био полазиште оном наведеном из ICOMOS-овог документа о принципима конзервације зидних слика, с тим што Бранди још снажније инсистира на томе да се интеграција (у овом случају – ретуш) разликује од оригинала у толикој мери да он апсолутно и лако мора да буде препознат.¹⁷

Изложени ставови Чезара Брандија поводом једног од кључних проблема са којим се суочавају конзерватори зидног сликарства показују до које мере су ти ставови дубоко скрупулозни у односу на суштину и истинитост, тј. аутентичност уметничког дела, што је један од основних разлога који их чини трајно актуелним и због чега им се треба непрекидно враћати.

Када се методе рестаурације и презентације осмотре кроз призму очувања аутентичности, постаје много јасније да одлуке конзерватора којима се пренебрегавају темељни принципи заштите што

су их усвојила највиша међународна стручна тела могу представљати опасност за тај пресудни критеријум споменичке вредности. Притом се у овој прилици мисли на интервенције којима оригиналан део живописа рестаурацијом није јасно и видљиво одвојен од ретушираног, чиме се угрожава аутентичност уметничког дела/културног добра. Аутентичност је одређена као „суштински вредносни чинилац у односу на веродостојност расположивих извора података“, а што је још важније: „процена аутентичности историјског наслеђа представља кључни чинилац у одређивању његове вредности“.¹⁸

Недовољно познавање и уважавање основних принципа теорије конзервације представља претњу заштити и очувању наслеђа, независно од врсте споменика о којој је реч. У којој мери се ови проблеми процењују као значајни на међународном плану показује пример Повеље из Риге (2000),¹⁹ донете као одговор на бројне, превасходно архитектонске рестаурације и реконструкције у земљама Источне Европе и онима које су стекле независност распадом Совјетског Савеза – са циљем да се заустави по наслеђе опасна појава тзв. обнова споменика културе које су последица ревизија историје и идеологије и као такве су често политички мотивисане. Реч је о рестаураторском поступку којим се поништавају историчност, интегритет и аутентичност уметничког дела, а који се Повељом из Риге оправдава само у строго одређеним случајевима.²⁰

Стога се чини да је за конзерваторе најпоузданији начин рада заснован на познавању теорије која претходи пракси и усмерава је, а такође и на примени савремених препорука међународних организација и стручних тела. Том закључку у прилог говори и поређење два метода извођења ретуша на зидном сликарству Богородице Љевишке, које би требало да представља пример и подстицај за размишљање – а не критику ранијих радова, изведених према тадашњим критеријумима конзерваторске струке у нашој средини. Специфичан проблем ретуша лакуна у Богородици Љевишкој значајна је тема сама по себи, али и с обзиром на то да се исти тип оштећења јавља и на другим нашим споменицима, попут зидног сликарства у носу Богородичине цркве у манастиру Студеници, такође уписаном на Листу Светске баштине.

- 1 В. Živković, *Beleška o restauraciji fresaka oštećenih udarcima čekića*, u: Simpozium o problemima restauracije srednjovekovnog zidnog slikarstva u Srbiji. Studenica, Patrijaršija u Peći, Dečani, Bogorodica Ljeviška, 29. marta do 3. aprila 1964, 30–33; Исто, *Конзервација и рестаурација оштећених фресака у цркви Богородице Љевишке у Призрену*, Старине Косова и Метохије VI–VII (Приштина 1972–1973) 229.
- 2 Исто, 233.
- 3 Исто, 231–232.
- 4 Исто, 231.
- 5 Завршни извештај INTERSOS-а упућен *UNESCO Venice Office – BRESCE Antenna Office in Sarajevo*, поводом завршетка планираних радова на зидном сликарству Богородице Љевишке: INTERSOS, Final Report 11th October 2011– 30th November 2012. Contract for Works – Ref: 4500156178, 5.
- 6 *ICOMOS Principles for the Preservation and Conservation-Restoration of Wall Paintings (2003) Ratified by the ICOMOS 14th General Assembly in Victoria Falls, Zimbabwe (2003)*.
- 7 Исто.
- 8 Исто.
- 9 Ч. Бранди, *Теорија рестаурације*, Београд 2007.
- 10 Исто, 37.
- 11 Исто, 39.
- 12 *Теоријска белешка о третирању лакуна*, 83–88; в. и поглавље *Потенцијално јединство уметничког дела*, 43–48, о решавању проблема лакуна, 46–48.
- 13 Исто, 86. Чезаре Бранди је основао Централни институт за рестаурацију у Риму 1939. године и руководио је њиме две деценије.
- 14 Исто, 85–86.
- 15 Исто, 87.
- 16 На истом месту.
- 17 *The Nara Document on Authenticity (UNESCO, 1994)*.
- 18 *The Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage (ICCROM 2000)*.
- 19 Исто.

Aleksandra Davidov Temerinski Treatment of the Lacunae: Conservation of the Wall Paintings in the Church of the Holy Virgin of Ljeviša in Prizren

Summary

Church of the Holy Virgin of Ljeviša in Prizren, inscribed on the UNESCO World Heritage List and the List of World Heritage in Danger (2006), is a five-naved church, with a cross-in-square plan in the central part of the building, five domes and two narthex. Over the storeyed exonarthex rises the belfry. It was built before 1306/07 and painted till 1314 as an episcopal see, on the ruins of older buildings of the same purpose, from the 11th and 13th century.

Conservation works on the frescoes in the church, performed within the time span of more than half a century, served as an example of rethinking how to restore and retouch the lacunae. Works of the Serbian heritage protection service on the conservation and restoration of the wall paintings of the Virgin of Ljeviša, which started during the 50s of the last century, were performed continuously from 1968 up to 1971. The method employed implied the coloring of the lacunae's white surfaces by the local tone, slightly lighter, or equal to the surrounding. The recent works organized by the Italian NGO INTERSOS in 2011/2012, retouching the lacunae with the fillings was executed systematically by *tratteggio*, which connect the preserved paintings and the damages, so the unit can be easily seen, and at the same time, retouched places are readily recognizable, which contributes to the principles of historicity, integrity and authenticity of a work of art.

The specific problem of retouching the lacunae in the Virgin of Ljeviša is also significant due to the fact that the same type of damages occurs in other monuments in Serbia, such as the wall paintings in the nave of the Church of the Holy Virgin in the Studenica Monastery, also inscribed on the World Heritage List.

UDK: 7.025.3/.4(4)

ID: 202499852

Рехабилитација и обнова историјских споменика Питања аутентичности и културног идентитета

Алкивијадес Препис

После Другог светског рата, током којег су бројни историјски споменици у већој или мањој мери оштећени, а цели стамбени делови града уништени бомбардовањем, појавила се тенденција за масовном рестаурацијом, не само одабраних историјских грађевина већ и читавих градских четврти, као што је то био случај са чувеним историјским центром Варшаве, са циљем да се очувају као сведочанства културног наслеђа земље. У ту сврху коришћена је методологија обимне рестаурације и прецизне реконструкције, засноване на детаљном архитектонском истраживању.

Последњих деценија променио се наш однос према приступу рехабилитацији историјских споменика. Данас их посматрамо не само, и не толико, као „свете реликвије“ славне прошлости, већ пре у оквирима процеса интегративне конзервације, који, чувајући споменике у одговарајућем окружењу, омогућава даље трајање урбаног културног наслеђа и, посебно, прилагођавање његове функције потребама савременог друштва. Сматра се да културно наслеђе није беживотан остатак прошлости који треба вештачки да се одржава, већ:

- снажан фактор урбане рехабилитације, заснован на препознавању културне разноликости становника, са циљем да се подстакне самоиспуњење читаве урбане популације и побољша квалитет различитих компонената урбаног начина живота;
- снажан фактор који подржава идентитет локалне заједнице, односно социјалну кохезију, а тиме доприноси друштвеном миру, нарочито у мултикултурним заједницама.

У овом контексту, савремена интегративна конзервација наслеђа има два конкретна, основна циља:

Сл. 1 Комплекс Катедрале Св. Софије у Кијеву, већ сакривен иза модерне, неконтролисане градње

- конзервацију наслеђа које представља културно окружење, мерама заштите и конзервације и побољшањем тих активности;
- интеграцију овог наслеђа у изграђено окружење данашњег друштва, посебно кроз имплементацију програма рехабилитације.¹

Сходно томе, данас покушавамо да историјске споменике уградимо у урбано ткиво кроз један динамичан, никако пасивни, процес, посматрајући их као суштинске доприносе обнови и одрживом развоју, не само окружења самог споменика већ и ширег подручја његовог утицаја.

У овом раду желео бих да се осврнем на све чешћи феномен, којим сам се често, у различитим случајевима бавио, током мисија мониторинга споменика номинисаних за упис на UNESCO-ву Листу Светске баштине. Последњих деценија све су бројније „тешке“ интервенције на историјским споменицима и њиховој околини, интервенције које превазилазе ниво уобичајене конзервације и рестаурације или де-

лимичне реконструкције. Тиме се поставља питање очувања или рехабилитације историјских споменика у савременом друштву који, кроз тоталну споменичку реконструкцију, истовремено представљају обележја његовог културног идентитета. Понекад чак овакве интервенције уместо да подржавају вредности аутентичности и интегритета, оне их угрожавају, оспоравајући најбитније критеријуме валоризације историјског споменика.

Шта је историјски споменик? Одговор је дат у *Венецијанској повељи* (1964), као и у законима о културним добрима сваке земље: „*Појам историјског споменика подразумева не само појединачно архитектонско дело него и градско или сеоско насеље које у себи носи сведочанство о некој одређеној цивилизацији, значајној развојној фази или о неком историјском догађају.*“ У вези са критеријумом аутентичности, питање аутентичности насеља није лако дефинисати узимајући у обзир да се оно често односи на релативно велике просторе, који нису обавезно под истим власништвом или управом.

Од најважнијих аспеката аутентичности, два се односе на креативност и историчност.

ICOMOS-ова дефиниција говори о културном наслеђу као целокупном корпусу материјалних знакова – уметничких или симболичних. Ово се може разумети тако да идентификација културног наслеђа треба да се заснива на процени квалитета, и то квалитета који се односи на вредности значајне у одређеној култури или културама. Заправо, то се поклапа са једним од важних аспеката аутентичности, односно нечим што је резултат креативног напора. Чезаре Бранди (1906–1988) посвећује посебну пажњу таквом креативном процесу у дефинисању уметничких дела. Тако је професор Филипо /Philippot/, један од „коаутора“ Повеље, дефинисао аутентичност у односу на овај процес као: *унутрашње јединство креативног процеса и физичке реализације дела.*

Основни темељ модерног конзерваторског покрета је концепт историчности. У ствари, са развојем модерне историјске свести, аутентичност се често везује за материјалне аспекте наслеђа. У том духу, Оперативне смернице Комитета за Светску баштину /*Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*/ захтевају да номиновано добро задовољи тест аутентичности у односу на свој концепт, материјал, извођење и положај. То значи да би споменик, група грађевина или споменичка целина требало да буду физички „истинити“, тј. да би споменик изграђен у одређеном историјском тренутку требало да задржи исти материјал и облик који су тада употребљени за изградњу. Штавише, као што се то у *Венецијанској повељи* наводи, „*морају се поштовати валидни доприноси свих периода изградње споменика*“ који доприносе његовој „историјској аутентичности“.

Из наведеног се намећу два питања: поштовање аутентичне стваралачке снаге, изражене у уметничком делу, и историчности представљене у његовом оригиналном материјалу као доказу који га документује. У својој *Теорији рестаурације* Бранди препознаје оба аспекта као суштинске карактеристике једног историјског уметничког дела, и рестаурација зато треба да се заснива на дефиницији дела у односу на њих. У случају конфликта, одлуке треба да се усмере ка критичком суду заснованом на релевантним вредностима, отуда и назив „*restauro critico*“. Као резултат, аутентичност се може дефинисати као: „*мера истинитости унутрашњег јединства креативног процеса и физичке реализације дела, и утицаја*

Сл. 2 Један од главних тргова у Сплиту, Хрватска

његовог кретања кроз историјско време“.²

1) На нивоу заштићених урбаних целина suo-чавамо се са две озбиљне врсте проблема:

- а) непостојање или неспровођење просторних планова и планова управљања (менаџмент планова), услед недостатка правног оквира за управљање и за предузимање програмских и ефикасних акција;
- б) чак иако постоје јасни услови и правни оквир за заштиту и обнову у оквиру историјског ансамбла, они се игноришу, не постоје ефикасни мониторинг и механизам контроле.

Проблем се обично разматра на основу иницијатива локалних власти, које настављају интервенције на традиционалном ткиву и на законом заштићеним грађевинама, што доводи у опасност или чак мења њихову аутентичност. Нови пројекат никако не би могао добити одобрење власти, или би га она, напротив, могла подржати (отворено или прећутно). Ово може бити проузроковано политичком опозицијом између локалне и централне власти, или, напротив, политичком подршком „пријатељској“ локалној власти. У сваком случају, локалне власти су те које играју своје личне политичке улоге, покушавајући да задовоље своју политичку клијентелу или/и да искористе повремене капиталне инвестиције. То се чак понекад дешава у оквирима европских програма финансирања, унутар побољшаних, „демократизованих“ иницијатива и одговорности локалних власти, пошто се успоставе њихове сопствене „независне“ општинске развојне агенције. На овај начин локалне власти стварају праву „некретнину“ у самом језгру заштићених тампон зона споменика, притом равнодушни према трајним последицама

Сл. 3 Сопоћани, Србија, суочени са проблемима прилагођавања савременим потребама монашког братства (предложени додаци)

по традиционално изграђено окружење.

Размотримо неке примере.

а) Један од најзанимљивијих и најочуванијих базара на Балкану из отоманског периода је Стари базар у граду Корчи (Албанија), заштићено културно добро. Енергичан тим (предвођен професором Пиро Томом /Prof. Pirro Thomo/), на иницијативу општинских власти, разрадио је детаљан пројекат ревитализације делова базара, међу којима и неких историјских ханова. Предложена решења за ревитализацију ханова као центара културних активности и ресторана могла би бити добронамерно критикована. С друге стране, неконтролисано инвестирање у трансформацију једног хана у велики тржни центар, деформисање његовог оригиналног изгледа и покривање отвореног унутрашњег дворишта потпуно су неприхватљиви јер је овим један од последњих старих ханова у ба-

зару у Корчи заувек изгубљен.

б) Катедрална Црква Св. Софије у Кијеву (Украјина) уписана је на Листу Светске баштине 1990. године (сл. 1). Контрола коју унутар споменичке целине спроводи Музеј комплекса Св. Софије потпуно је задовољавајућа. Општинска управа Кијева и Генерална дирекција за заштиту културног наслеђа одговорни су за управљање грађевинском активношћу унутар тампон зоне споменика са Листе Светске баштине, где је већ изграђен значајан број великих нових објеката. Овај процес нових капиталних грађевинских инвестиција представља најозбиљнију опасност због трансформације историјског карактера традиционалног центра града. Зграде неокласичног стила, декорисане зидањем у опеци, нису те које дају печат простору унутар тампон зоне, већ нове, неадекватне, агресивно модерне и више стамбене и пословне грађевине, што је у супротности са

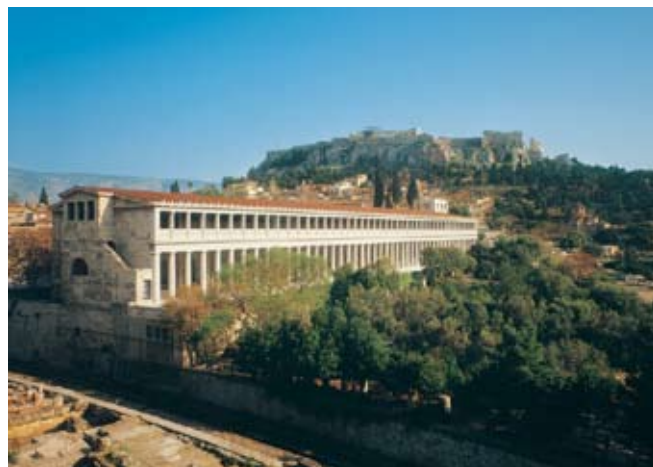
распоредом габарита, висином и морфолошким речником историјских грађевина. Дакле, постоји конфузија у одговорностима и надлежностима између различитих актера укључених у заштиту културног добра и његове тампон зоне. Срећом, становници историјског језгра Кијева, организовани у невладине организације, реагују на планове комерцијализације и непоштовања карактера тампон зоне, акцијама локалног карактера, у медијима, као и документованим жалбама упућеним државним и међународним организацијама.

в) Историјски град Сплит, уписан на Листу Светске баштине 1979. године (сл. 2) изузетан је пример савременог развоја конзистентне методологије конзервације и рестаурације историјске урбане целине (проф. Јерко Марасовић). Језгро града изграђено је унутар старе Диоклецијанове царске палате и данас је пример живе целине са веома богатом историјском стратиграфијом. Раније је рестаурација спровођена у духу класицистичке пурификације, наглашавајући важност римске палате, што је довело до рушења касније насталих структура. Посао је захтевао обраћање посебне пажње архитектонским истраживањима и детаљној студији ради дефинисања оригиналног стања и просторног развоја историјске целине, као и ради откривања скривених вредности као основе за заштиту и рехабилитацију. Рестаурација историјских грађевина, са различитим трансформацијама из различитих историјских периода, састојала се од рекомпозиције фасада, кроз анастилозу оригиналних фрагмената откривених *in situ* и њихове делимичне реинтеграције у новом материјалу.

Садашња пракса у историјским градским центрима доказује потребу за обезбеђивањем јаке централне контроле, кроз директну комуникацију, уз помоћ искусног локалног тима. Требало би успоставити систем управљања тампон зонама под надлежношћу једног међуминистарског органа, којем би се нови планови (везани за рехабилитацију старих и изградњу нових грађевина) упућивали на сагласност. Треба осигурати строго и суштинско поштовање правила о заштити изграђеног и природног окружења. Ради максималне транспарентности, законски треба гарантовати обавезне, свеобухватне и благовремено ефикасне информације грађанима који живе у тампон зонама, као и институционално учешће невладиних организација локалног становништва у процесу доношења одлука, у фази радова и у систему мониторинга, и то за сваку интервенцију – приватног или јавног карактера.

Сл. 4 Црква манастира Ђурђеви Ступови, Србија, обновљена

Сл. 5 Стоа краља Атала II на атинској Агори, потпуно реконструисана (1956)

Сл. 6 Богородичина црква у Дрездену, потпуно реконструисана (2005)

Сл. 7 Имагинарна катедрална црква на брду Царевец, Велико Трново, Бугарска

2) Друга тема која ће бити разматрана у овом раду односи се на поновно коришћење историјских споменика са наглашеним културним идентитетом, и то под притиском потреба савременог друштва, као и на то како тај притисак може да угрози аутентичност споменика.

Феномен растуће тенденције на Балкану и на Кавказу, као и у бившим социјалистичким земљама, већ је препознат: драстична рехабилитација и обнова историјских цркава и манастирских комплекса. У случајевима верских објеката тешко оштећених за време рата овај феномен је појачан тако да ствара императив не само да споменик оживи сећање локалног становништва већ и да се сам религијски споменик „оживи“.³

Након недавних ратова на Балкану, Српска православна црква захтева обнову и реконструкцију неких старих манастира ради јачања културног,

Сл. 8 Мост у Мостару (1566), бомбардован 1993, потпуно реконструисан 2004.

верског и националног идентитета. Ти захтеви постали су још израженији после недавног пресељења хришћанског становништва, када су се поједини историјски манастири нашли изоловани у оквиру територије са становништвом различите верске припадности. Дакле, проблеми обнове прелазе на други ниво: поновно успостављање и даљи развој верског живота у новим грађевинама, унутар историјског окружења и садржаја споменика.

Постоје случајеви да се прати *mimesis* старих образаца и композиције волумена како би се новоизграђено окружење створило на рушевинама оригиналног. У манастиру Жича у Србији, чији је католикон у великој мери очуван (1217), са изванредним византијским зидним сликама (1310), прихваћено је „креативно“ додавање анекса (Владичанског двора) иако у уметничко/сценографском смислу пре подсећа на италијанске ренесансне палате. За додавање новог објекта за смештај посетилаца у манастиру Раваница (1377) тешко да се може рећи да поштује историјско окружење целине.

Сопоћанска црква (на Листи Светске баштине од 1979. године), са највреднијим фрескама свог времена (1265), изузетан је пример двоструког извора архитектуре рашке школе: изграђена је под јаким утицајем зрелог романичког стила, док унутрашњи простор веома подсећа на монументалне ентеријере архитектуре средњег византијског периода (сл. 3). У складу са савременим потребама манастирског братства (само је пет монахиња било у време уписа; данас има 25 монаха, а предвиђа се да ће их бити 40)⁴ планира се да се изграде нови анекси (начињена су два предлога, различита по планираном обиму изградње: један Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд, други Српске православне цркве). Основне позитивне карактеристике првог предлога су: католикон није у потпуности опасан планираном новом изградњом, већ га нова манастирска крила дискретно обухватају само с једне стране, у оквиру уравнотеженог односа изграђеног и празног простора, истовремено остављајући видљивима историјске остатке прошлости и поглед ка долини. На овај начин је остварена успешна равнотежа аутентичног, сачуваног католикона и рушевина старих јужних манастирских грађевина, насталих као историјско сведочанство које је остало до данас, и новог северног крила, реконструисаног на темељима старих зидова.

Католикон манастира Ђурђеви Ступови (1171) у Новом Пазару (на Листи Светске баштине такође

Сл. 9 Средњовековна Баграти катедрала, Кутаиси, Грузија, после поновног освећења (2012)

од 1979. године) сматра се прототипом рашке школе (сл. 4). Манастирска целина је тешко оштећена током два светска рата, а делимично је обновљена 80-их година 20. века. Године 1996. монаси су почели да обнављају манастир, реконструкцијом једног крила са ћелијама и источног дела цркве, обезбеђујући литургијску функцију споменика. Већ је завршена и рестаурација западног улаза у цркву, заснована на имитацији њеног првобитног изгледа. Кључно питање које произлази из овог процеса обнове јесте да ли су вредности на основу којих је добро уписано на Листу Светске баштине и даље сачуване, после толиког броја и толико екстензивних интервенција на споменику.

„Аутентични доприноси свих периода у градњи споменика морају бити поштовани јер јединство стила није циљ рестаурације.“⁵ „Интерпретација би требало да истражи значај споменичке целине у њеним вишеструким историјским, политичким, духовним и уметничким контекстима. Она би требало да размотри све аспекте културног, друштвеног и еколошког значаја и вредности спо-

меничке целине. Јавна интерпретација културног наслеђа треба јасно да разликује и датује сукцесивне фазе и утицаје у његовој еволуцији. Доприноси свих периода значају споменичке целине треба да се поштују. Интерпретација такође треба да узме у обзир све групе које су допринеле историјском и културном значају споменичке целине.”⁶

Препознавање „културне разноликости“ значи поштовање доприноса свих периода, свих култура и свих религија, укључујући оне који представљају мањину у некој земљи. Чувена Црква Св. Софије на Охриду (Македонија), након што је вековима била аутономно седиште Архиепископије, један је од најцењенијих споменика међу њима. Црква има вишевековну, теже читљиву историју, пошто је била базилика у ранохришћанском периоду, касније је добила куполу, коју је изгубила током следеће обнове, а 1314. подигнута је величанствена припрата. У унутрашњости цркве сачуване су веома значајне фреске из 11. века. Јужни зид, пошто је испао из вертикале и кога је требало исправити да би се цркви вратила статичка стабилност,

Сл. 10 Кастелвекио у Верони, који је Карло Скарпа трансформисао у Музеј модерне уметности (1965)

Сл. 11 Замак Риволи у Торину, који је Андреа Бруни трансформисао у Музеј савремене уметности (1995)

рестауриран је 1953, уз учешће UNESCO-вих експерата. У олтару је сачуван минбар, сачињен од делова оригиналне византијске проповедаонице, из периода отоманске власти када је црква била претворена у џамију. Сходно томе, минбар је био суштински део историје споменика. Током радова на обнови Св. Софије минбар је уклоњен и на његово место је постављен нови мермерни темплон, по узору на оне византијске.

3) Тотална реконструкција историјских споменика која се изводи полазећи од тога да је културно наслеђе симбол једног места или ради јачања националне или верске свести локалних заједница утиче на њихову аутентичност.

Венецијански звоник, један од најпрепознатљи-

вијих симбола града, озбиљно оштећен у пожару 1489, потом у земљотресу марта 1511, обновљен је 1514. године. Његов данашњи изглед, међутим, представља реконструкцију изведену 1912, након што се срушио 1902. године.

Стоа краља Атала II (око 150. године пре н.е.), на атинској Агори, потпуно је обновљена 1956. године и сада пружа могућност да се тачно разуме како су античке зграде изгледале и како су функционисале иако је тиме археолошка аутентичност оштећеног споменика нарушена. Реконструкција великог обима је некако у равнотежи са наспрамним, добро очуваним Хефестовим храмом у контексту пејзажа са ниским рушевинама (сл. 5).

Богородичину цркву у Дрездену (1726–43) пројектовао је градски архитекта Георг Бар /George Bähr/, један од највећих мајстора немачког барока. Грађевинарски тријумф – неуобичајено висока купола Богородичине цркве (93 m) винула се у небо без унутрашњих носача. Црква је уништена током бомбардовања 1945. године, а место где се налазила чувано је пола века као меморијал. Примењени концепт „археолошке реконструкције“ (1994–2005) проширио се у целом научном свету и стекао нови значај, испуњавајући „лакуну“ на историјском хоризонту историјског језгра града (сл. 6).

Међутим, ако реконструкција споменика није заснована на квалитетној и прецизној документацији и ако није пажљиво контролисана, уместо очувања историчности старог споменичког места у складу са *Венецијанском повељом* ризикује се да резултати постану лажни. Потпуне реконструкције историјских цркава из претходног дерутног стања изведене су у Великом Трнову у Бугарској, нажалост, на основу слабе аргументације. Црква Св. Димитрија Солунског била је сачувана само до висине од 1,20 m, и то на делу источне апсиде. Оригинална Црква Светих 40 мученика била је сачувана до нешто веће висине од претходне. Али, Саборна црква Бугарске патријаршије (сл. 7) апсолутно је имагинарна конструкција, која доминира на брду са утврђењем, заснована на претпостављеној, површној скици средњовековног путника.

UNESCO се суочио са овим проблемом на директан и одлучан начин у случају чувеног моста у Мостару (1566), у Босни и Херцеговини (сл. 8). Мост, дело градитеља Хајрудина, ученика архитекте Синана, срушен је 1993. године. Пошто је сматран симболом националног јединства, мост је потпуно обновљен 2004. уз помоћ UNESCO-а, Фонда Аге Кана за културу /Aga Khan Trust for Culture/

Сл. 12 Чиперфилдова поновна изградња и рестаурација Новог музеја у Берлину (2009)

и Светског споменичког фонда /World Monuments Fund/. Потрошено је више од 15 милиона долара. Године 2005. заустављени процес номинације окончан је уписом у Листу Светске баштине.

Случај моста у Мостару дао је основа другим локалним заједницама или владама да изразе своју жељу за потпуном реконструкцијом верских споменика, као симбола јединства заједнице. Полихромно украшену Алаца џамију у Фочи (Босна и Херцеговина) подигао је 1551. године Рамадан Ага, ученик неимара Синана. Током рата, 1992. године, споменичка целина је минирана до темеља. Уз подршку већине припадника муслиманске заједнице потпуна реконструкција овог споменика допринеће поновном насељавању избеглица у њихово родно место, потврђујући тиме своје право на слободно изражавање идентитета и верског уверења. Са истим проблемом суочавамо се у случају православног Храма Св. Тројице у Мостару (1873), македонског архитекте Андрије Дамјанова. То је била највећа хришћанска црква у Босни и Херцеговини. Изградњу је помогао султан Абдул Азиз са 100 000 сребрњака, а руски цар је послао новац за уређење ентеријера. Сравнијена

је са земљом током рата 1992. године, и питање је да ли би српска мањина у граду требало да има подједнако право на њену реконструкцију.

Истим духом изражавања верске свести, али сада подигнутим на национални ниво, одише историјска црква коју је краљ Баграт подигао у Кутаисију, у Грузији (на Листи Светске баштине од 1994). Баграти катедрала (сл. 9) представља највиши процват архитектуре средњовековне Грузије иако је у полусрушеном стању. У јануару 2008. грузијске власти су иницирале пројекат реконструкције споменика са намером да обнове првобитну верску и катедралну функцију. Упркос противљењу Комитета за Светску баштину (пошто је уписана на Листу Светске баштине у опасности 2010), нова катедрална црква је поново осветљена 2012. године. Интервенција је обухватила уграђивање армираног бетонског скелета у старо ткиво да би се прихватила велика тежина потпуно реконструисаног свода и куполе, покривених каменим плочама, слично оригиналном материјалу. Могло би се поставити питање до које мере стање очуваности оригиналне, полусрушене цркве и даље испуњава критеријум аутентичности, након

тако контроверзне реконструкције, односно да ли у свом садашњем облику треба сматрати да је остао само факсимил оригинала.

Постављено питање је очигледно: Дали имамо право да наставимо са потпуним реконструкцијама споменика које нам је историја пренела у полусрушеном стању, пошто су већ генерацијама прихваћени као такви, чак и у случају да знамо како су првобитно изграђени? Питање није ново – оно само оживљава теорију и методологију рестаурације Ежена Виоле-ле-Дика /Eugène Viollet-le-Duc, 1814–1879/. У смислу завршавања, допуњавања према оригиналном духу концепта, „рестаурација“ је субјективна, а према мишљењу Џона Раскина /John Ruskin, 1819–1900/ увек представља лаж. Раскинов разлог је и данас убедљив: не може се призвати дух мртвих радника и не може му се наредити да усмери туђе руке и туђе мисли. *Венецијанска повеља* јасно истиче: „Рестаурација је високо специјализована радња. Њен циљ је да очува и открије естетске и историјске вредности споменика, а заснована је на поштовању оригиналног материјала и аутентичних докумената. Она мора да се заустави на месту где почиње претпоставка, и у овом случају, штавише, сваки додатни посао који се покаже неопходним, треба да се разликује од архитектонске композиције и мора да носи савремени печат“ (Чл. 9).

Савремена конзервација треба да поштује вредности историчности која је вековима формулисала карактер споменика, покушавајући да пронађе најбољи начин да се те вредности пренесу наредним генерацијама аутентичне и некомпромитоване накондним насилним интервенцијама. Могле би се размотрити различите врсте и нивои интервенција:

- оне које углавном имају за циљ одржавање споменика, „очување у облику у којем је затечен“ (заштита, конзервација и делимична рестаурација);
- рестаураторски радови ширег обима, ради рехабилитације оригиналног изгледа споменика;
- ојачање структуре споменика, не само код потпуне рестаурације већ и ради преузимања нове функције – без обзира на то да ли је она првобитна или не.

4) Вредности прошлости, преиспитане у дијалогу између старог и новог

Данас препознајемо и друге вредности историјских споменика, поред вредности историчности. Треба да будемо свесни, као Џорџ Гилберт Скот /George Gilbert Scott, 1811–78/, образовне вредности оригиналних историјских објеката свих периода, а самим тим и потребе да се „верно“ сачувају све значајне карактеристике; али, у исто време, морамо бити свесни захтева који се постављају пред грађевину њеним савременим коришћењем, тешкоће да се поставе лимити рестаурације и гарантује њено ваљано извођење. У неким случајевима стремимо ка трансформацији историјских грађевина у нова архитектонска остварења, уводећи у њих нови архитектонски концепт – било да то има везе са поновним уређењем простора, или са употребом нових материјала, или са савременом функцијом – али увек покушавајући да се сачува „жив“ дијалог са аутентичним вредностима из прошлости. Успоставља се нов однос узајамног разумевања и уважавања, као и узајамног прожимања. У исто време то је однос изразите независности, као и критичке позиције, која ограничава тачношћу, јасно, без икакве сумње или напора да се имитира различита супстанца структура и материјала, односно различито разумевање организационих принципа простора. У међувремену, ново се уводи да би се генерисао основни покретачки дух оригиналне конструкције и архитектонске синтезе, истичући њихову аутентичност. Овај процес захтева ревалоризацију вредности из прошлости савременим критичким приступом. На овај начин би интервенција могла бити не само креативно савремена (са тачке гледишта функције, естетике, структурног ојачања, употребе нових материјала) већ истовремено наглашено дидактичка, стварајући савремене услове за дела из прошлости, која чине суштину аутентичности историјског споменика.

Уметник-архитекта, као што је то Карло Скарпа /Carlo Scarpa/, могао би да историјску зграду употреби као ресурс савремене архитектуре, што не значи игнорисање историјског идентитета, већ пре интегрисање изабраних историјских слојева као основних компонената у покушају да се „повећа тензија“ између новог и старог у модерном пројектовању. Пример овога је његов пројекат за Музеј Каstellвеккио /Castelvecchio/ у Верони (1953–65); тамо је био инспирисан да осмисли музејску функцију и створи нову споменичку вредност целине, где су историјске компоненте избалансиране тако да формирају „полифону“ композицију, једно ново дело уметности и архитектуре (сл. 10).

Замак Риволи, велика палата коју је Филипо Јувара /Filippo Juvarra/ пројектовао 1718. године

за резиденцију Виторија Амедеа II, никада није завршена и неколико контингената трупа је боравило у читавој згради све до последњег светског рата, импровизујући размештај и непрекидно уништавајући намештај. Регион Пијемонта до-нео је одлуку 1978. године да се у замак смести Музеј савремене уметности. Пројекат Андреа Бруна /Andrea Bruno/ био је да се грађевина обнови у њеном облику с почетка 18. века. Пресечена структура улазног хола и узлет великог степеништа које се завршава у празном простору задржани су управо онаквима какви су били, да би се очувала њихова аутентичност, као што је аутентичан велики задњи зид недовршеног главног дела замка. Употреба савремених материјала и техника овде је била дозвољена да би се нагласиле разлике између старих и нових структура. Природно осветљење и дијалог између архитектуре и уметничких дела која се ту налазе чине овај музеј јединственим (1991–95, сл. 11).

Обнова и рестаурација сачуваних остатака Новог музеја /Neues Museum, 1855/ на Острву музеја у Берлину Дејвида Чиперфилда /David Chipperfield, 2009/, несумњиво је један од најзначајнијих пројеката ове врсте у Европи (Награда за архитектуру Мис ван дер Рое, 2011). Пројекат је фокусиран на конзервацију и рестаурацију првобитног волумена, уз поштовање историјске структуре. И рестаурација и обнова постојећег вођене су

идејом да треба нагласити оригиналну структуру у њеном просторном контексту и оригиналној материјалности – ново одражава изгубљено, а да га не имитира. Иако у Берлину постоје и други, веома успешни примери рестаурације који пружају могућност старим зградама да сведоче о својој историји, оно што чини да Чиперфилдов музеј одузима дах јесте материјалност архитектуре: физичке везе, лепота украса и нежна, пуна поштовања (а опет никада побожна) пажљивост и квалитет рада на сваком нивоу (сл. 12).

Ова врста разумевања нове „употребе“ историјског споменика захтева јасно и дубоко познавање вредности прошлости. Оно захтева и познавање традиционалних материјала и метода градње, као и нових технолошких достигнућа у области јачања, конзервације и презентације споменика. Али, изнад свега, захтева архитектонски *daimonion* (од старогрчке речи *daimon* која метафорички значи *гениј*, *немирни дух*) поновним стварањем старог унутар савремене интервенције. То је, по мом мишљењу, велика тешкоћа и требало би да буде циљ решавања овог проблема – одржавање аутентичности и културног идентитета историјског споменика, изван класичне методологије конзервације и рестаурације.

Превела Сања Кесић Ристић

- 1 *Guidance on urban rehabilitation*, Council of Europe Publishing, 2004
- 2 J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, Butterworth–Heinemann, Oxford 1999, 2002.
- 3 Међународни семинар „*The Role of Religious communities in the management of the World Heritage properties*“, Кијев 2–5. новембар 2010,
- 4 Аутор износи податке са којима је званично упознат то-

- ком две мониторинг мисије на територији Старог Паса са Сопоћанима; тек у време писања овог текста А. Препис је упознат са чињеницом да манастирска заједница у Сопоћанима од 2009. године има само 6 чланова.
- 5 *Венецијанска повеља*, Чл. 11
- 6 *ICOMOS Ename Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*

Alkiviades Prepis

Rehabilitation and redesigning of the historic monuments

Issues of Authenticity and Cultural Identity

Summary

This paper consists of four sections in which the difficulties of maintaining authenticity and cultural identity during rehabilitation and restoration of historic monuments are discussed through numerous examples.

At the level of the protected urban settings, two major types of problems are recognized: lack of the legal framework for management and for programmed and effective actions, and lack of effective monitoring and control mechanisms. The second section considers the re-use of historic monuments with pronounced cultural identity, under pressure from needs of the contemporary society, and how this pressure may lead to jeopardizing the issues of the authenticity of the monuments. The total reconstruction of historic monuments, thought to be the cultural heritage symbol of the site or in order to support national or religious consciousness of local communities, is also examined by posing the question: do we have the right to go on with the total reconstruction of monuments that history has transferred to us in a half-ruined condition, while they have already been accepted like that by generations, even if we happen to know how they were built initially? Finally, the relationship between old and new is considered in the cases when the historic buildings are redesigned in a creatively contemporary way.

In each of these sections, the author presents examples of best and worst practices and while looking for the answers, he keeps referring to the most important literature on the theory of conservation and international documents.

UDK: 726.3.025(491.113+439)

ID: 202500876

Проблематика ревитализације и рехабилитације напуштених синагога у светлу примера Карпатске низије

Габор Деметер

Последњих деценија, након промена режима у централноисточној Европи, створили су се услови за рехабилитацију јеврејске заоставштине и традиције. У некадашњим комунистичким и социјалистичким државама у међувремену је почео процес реституције бесправно одузете имовине. Године 1992. чланство водећих јеврејских светских организација донело је одлуку о оснивању *World Jewish Restitution Organization – WJRO* (Светска јеврејска организација за реституцију), која се бави повраћајем одузете имовине на територији источноевропских држава. Јеврејским заједницама, као и осталим верским заједницама, држава полако враћа њихове парцеле, некретности (у случају да поднесу захтев), као и синагоге које су градили њихови преци, односно оно што је од њих остало. Коректно би било да држава финансира обнову ових некретности и да их враћа у стању у којем их је отуђила – рестауриране, у приближно изворном стању. Као резултат овог процеса бројне синагоге, добивши назад своје изворне намене, поново функционишу као сакрални објекти. У Јеврејском музејском кварту у Прагу налазе се чак четири синагоге. Најстарија, она из 13. века, изграђена у стилу готике (*Alte-Neue-Schul* /Стара-нова-школа/), и данас функционише у својој изворној намени. Синагога из Житомира (Украјина) годинама се користила као биоскоп. На основу иницијативе Јеврејске верске организације *Chabad Lubavitch* најзад је добила своју изворну сакралну функцију. Данас редовно прима вернике, а увече се користи као Центар за едукацију јеврејске баштине. У Пољској, упркос малом броју јеврејских заједница, многе синагоге су рестауриране и рехабилитоване у своју изворну намену или као локалитет културне баштине. Неке функционишу као јеврејски музеји, приказујући историјску прошлост заједнице насеља или региона. У Мађарској печујска и сегединска, у Војводини новосадска, а у Румунији темишварска, жојефварошка орто-

доксна синагога и данас се користе као богомоље. Ипак, најчешће, мање заједнице не могу да искористе огромне просторе наслеђене из славне прошлости, а које данас депресивно призивају мрачне духове историје. Оне нису у могућности да обезбеде ни финансијска средства за континуирано одржавање објеката, стога им не преостаје ништа друго до изналажења нове, допунске функције уместо/поред сакралне. Старе синагоге, после скромне или детаљне рестаурације, у најбољем случају се претварају у меморијалне центре Холокауста, у јеврејске културне центре или у музеје. Својим поставкама и организованим дешавањима веродостојно приказују и негују историјску прошлост или културну садашњост заједнице, духовно наслеђе, будући осећај идентитета и континуитета, који су замало вечито нестали. Ти центри пружају одличне могућности за изградњу мостова помирења и неговање толеранције између вишенационалног и вишеконфесионалног грађанства одређеног насеља или региона. Последњих неколико деценија ова појава се претворила готово у правило.

Предуслов за ново коришћење напуштених синагога за сакралну или другу функцију је реституција, рестаурација у стање које ће бити најприближније изворном, аутентичном, као и обезбеђење најнеопходнијих пропратних елемената за нову намену. За све то, нажалост, нису довољни добар концепт и добра воља него и велика финансијска средства, која се засад обезбеђују углавном из буџета државе, локалне самоуправе, европских фондова, донација физичких лица, као и таквих фондација које финансијски помажу заштиту јеврејске културне баштине (*Rotschild Foundation* или *World Monuments Fund /WMF/ – Jewish Heritage Programe* итд.). У процесу претходних истраживања, састављању и документовању разних студија и листа значајну улогу има Центар за јеврејску уметност Хебрејског универзитета у Јерусалиму (*CJA – Center for Jewish Art – Hebrew University of Jerusalem*).

Нажалост, највећи број некадашњих синагога још се налази у државном власништву, те се користе, у сакрално/етичком смислу, за мање-више прихватљиве јавне функције, као што су школе, библиотеке, диско-клубови, ресторани, пословни простори, биоскопи, уметничке галерије, гараже, магацински простори, канцеларије, спортске хале, концертне дворане, станови, фабрички погони, архиви, итд.

Према мишљењу Сандре Сиано Ваинреб /Sandra

Siano-Weinreb/, сараднице Музеја јеврејске дијаспоре (*Museum of Jewish Diaspora*) из Тел-Авива, ревитализација синагога првенствено би требало да се усмери на спасавање и презентацију јеврејске баштине за Јевреје и не-Јевреје као циљну групу, а помоћу најновијих, савремених начина интерпретације. Јеврејски музеј, као нова функција синагоге, може да испуни овај задатак на најефикаснији начин.¹ Сандра Сиано Ваинреб дефинише три основна типа:

1. музеј који презентује историју објекта синагоге, те материјалну/културну и верску баштину јеврејске заједнице, документовану посредством фотографија, мапа и докумената;
2. музеј који презентује искључиво саму синагогу као локацију и
3. јеврејски музеј који истовремено функционише и као синагога.

У сва три случаја локалитет спада у категорију заштићеног споменика културе и може да садржи простор за меморијални центар. Јеврејски музеј, који функционише у оквиру некадашње синагоге, испуњава више намена.

1. Презентује јеврејску баштину кроз архитектонске вредности и оригиналне пројекте локације, те из аспекта историје архитектуре. Предуслов је да се зграда мора рестаурирати што приближније изворном стању. Мора се поштовати принцип аутентичности *Венецијанске повеље*.
2. Презентује јеврејску баштину и традицију кроз презентацију материјалних остатака културног и религиозног живота (нпр. ритуални предмети) заједнице.
3. Презентује сам локалитет и начин живота јеврејске заједнице пре рата, на основу изложених предмета, фотографија и докумената.
4. Презентује „живу баштину” и материјалну заоставштину, или неку другу збирку *in situ*, унутар објекта синагоге, која је задржала и живи своју сакралну функцију.

Један од главних задатака јеврејског музеја или меморијалног центра био би да својом поставком почне дијалог између јеврејског и не-јеврејског грађанства одређене заједнице. Наравно, не може се очекивати да ће се свака напуштена, запуштена,

угрожена синагога која је изгубила своју оригиналну намену адаптирати у музеј, пошто би било пожељно да све те зграде, након скупог рехабилитационог процеса, добију такву економски оправдану функцију преко које би саме могле финансирати барем функционисање своје нове намене или текуће одржавање објекта. Свеједно је да ли би објекат након обнове остао у власништву државе, локалне самоуправе или би се у оквиру реституције вратио у посед јеврејске заједнице, функционисање синагоге као музеја и текуће одржавање објекта остаће стални финансијски терет за власника. Новорехабилитована синагога требало би да, као атракција културног туризма, својом економском базом допринесе отварању нових радних места и одрживом развоју насеља или региона. Независно од тога, законска и етичка обавеза друштва је да спасе од пропадања, рестаурира и на највишем нивоу води бригу о угроженим објектима и локалитетима, који су због својих вредности утврђени за културна добра. Обавезно би их требало вратити у крвоток живота, да би на достојан и савремен начин корисно служили целокупној заједници, оживљавајући заједничку културну прошлост и садашњост. Са конзерваторског и културноисторијског аспекта, то има смисла само ако се, током процеса техничке заштите рехабилитације, изузетна пажња обрати на очување аутентичности објеката на свим нивоима, те се интервенцијама у најмањој мери мењају, девестирају оригиналност и основне вредности локације. Приликом одређивања нове намене синагога увек треба имати на уму да оне првенствено представљају део јеврејске баштине, али и вредност за не-јеврејски део заједнице. Њиховом стручном и пажљивом рестаурацијом, рехабилитацијом обогаћује се општа слика града, *portfolio* материјалне и духовне баштине, понуда културног туризма, социјална и национална свест грађанства, те толеранција у корист целокупне заједнице.

Ни у случају програма рехабилитације суботичке синагоге не би требало изоставити могућност презентације јеврејске материјалне и духовне баштине. Главни разлог за то је што су са територије северне Бачке и Баната (Чантавир, Кањижа, Сента, Бачка Топола, Чока итд.) Јевреји готово у потпуности нестали. Најбројнија заједница (не рачунајући Нови Сад) данас се налази у Суботици. Према томе, због величине града, географског положаја, вишенационалне, вишеконфесионалне структуре становништва, те значаја и димензија његове синагоге, оправдано би било формирање Регионалног меморијалног центра Холокауста или Јеврејског музеја. Уз ширу, нову културну намену синагоге,

кроз материјалну и духовну заоставштину, били би приказани историја, живот, доба процвата и тужна судбина некадашње богате и бројне јеврејске заједнице у региону. У сваком случају, након стручне и пажљиве рестаурације и рехабилитације старих, напуштених синагога, оне морају да се врате некадашњем власнику – локалној јеврејској заједници (уколико она то уопште тражи), која увек има право да својим мишљењем учествује у одлучивању о новој функцији синагоге.

Током истраживања везаног за рехабилитације синагога са територије Карпатске низије аутор је детаљније издвојио и анализирао пет синагога у градовима у непосредном окружењу Суботице (на 100–200 km). У њима се налазе синагоге сличних димензија, карактеристика, са предстојећом, односно већ решеном проблематиком рестаурације и рехабилитације. Намера је да се ти примери искористе у процесу доношења неких фундаменталних и судбоносних одлука у вези са суботичким случајем. То су централноевропски градови: Темишвар, Нови Сад, Кечкемет, Сегедин и Будимпешта. Они имају заједничку географску, историјску, културолошку позадину и слично мултинационално, мултиконфесионално становништво (и у време изградње својих синагога, као и данас), те су припадали Аустроугарској монархији све до краја Првог светског рата, односно активирања Трианонског уговора. Данас се ти градови налазе на територијама три државе: Румуније, Србије и Мађарске, као и на различитим нивоима процеса прикључивања Европској унији; ипак, на пољу очувања јеврејске културне баштине боре се са сличним проблемима. Анализирани примери презентују добре, прихватљиве, мање прихватљиве и лоше примере и приступе истој тематици, али ипак могу да пруже драгоцену искуства, корисна за процес рестаурације, ревитализације и рехабилитације синагоге у Суботици.

Студије случајева

1. **Синагога у центру града (Белвароши), Темишвар** – пројектовао ју је бечки архитекта Карл Шуман /Carl Schuman/, а грађена је у периоду 1863–1865.² Према типолошкој подели Рудолфа Клајна, спада међу синагоге грађене у јерусалимском стилу, а архетип јој је велика синагога са два торња, која се налази у Улици Дохањ, у Будимпешти.³ Године 1915. изнад улазног дела дограђена је још једна галерија, па је укупан капацитет објекта 424 седишта за мушкараце и 320 за жене. Синагога је дефинитивно напуштена

Сл. 1 Синагога у Темишвару, главна фасада

1985. године, а од 1998. користи је новоформирано Друштво филхармоније Темишвара, коју води председница друштва Александра Разван Михалцеа /Alexandra Răzvan Mihălcea/, која се залаже за рехабилитацију објекта у концертну дворану. После 2000. године, уз асистенцију WMF-а из Њујорка (*Jewish Heritage Grant Program*), обављени су хитни и неопходни радови на конзервацији постојећег

Сл. 2 Синагога у Темишвару, детаљ ентеријера

стања неких делова објекта. Ускоро је Кабинет градоначелника Темишвара наручио пројекте рестаурације и адаптације, које је израдила локална пројектантска фирма Andreescu&Gaivoronschi, а пројекте ојачања конструкције припремиле су, такође, локалне фирме (Н. I. Struct). Један од главних услова за нову, профану намену објекта је обезбеђење неких неопходних пратећих функција за потребе публике и музичара, а које сада недостају у историјском објекту. Према мишљењу пројектаната, ово изискује неке савремене, радикалне интервенције. Они, у сваком случају, желе да истакну и своју вештину пројектовања, макар тиме значајно девастирали изворне архитектонске и споменичке вредности објекта, засад очуваног у изворном стању (сл. 1-4).

2. **Синагога у Новом Саду** – пројектовао ју је 1905. године мађарски архитекта Липот Баумхорн. Изграђена је до 1909. године као пета синагога на тој локацији. Према типолошкој подели Рудолфа Клајна, спада међу синагоге грађене у византијском стилу, са постсецесијским, скоро протомодерним спољашњим и унутрашњим елементима.⁴ На истој парцели синагогу с две стране обухватају зграда јеврејске школе и управна зграда Јеврејске верске заједнице. Након Другог светског рата, а нарочито од 1970-их година, у згради синагоге се све чешће одржавају музичке приредбе. Сезоне 1983/84. одржано је 14 концерата, на којима је било 6000 посетилаца, што је недвосмислено упућивало на чињеницу да постоји реална потреба грађанства Новог Сада за концертном двораном. ПБ „Архитект” је давне 1965. године израдио идејни пројекат доградње и адаптације, ради претварања објекта у концертну дворану, а на заједничку иницијативу СИЗ-а културе и Јеврејске верске заједнице израдио је документацију која је требало да послужи као полазна тачка Главног архитектонско-грађевинског пројекта. Од 1980. до 1985. у континуитету су се изводили хитни и неопходни радови, које су финансирале разне државне институције, а ради техничко-хигијенског оспособљавања објекта за коришћење као концертне дворане у летњем периоду. Будући да ове интервенције нису дале очекиване резултате, приступило се генералном обнављању објекта (конструктивна ојачања, замена кровног покривача, рестаурација фасада и унутрашњих зидова, те замена застареле инфраструктуре). Основни принцип којим су се руководили рестауратори био је да интервенције не смеју суштински девастирати споменичке и архитектонске вредности објекта и целине. Међутим, у интересу обезбеђивања недостајућих пратећих

функција морале су се извести измене на објектима у непосредном окружењу и у међупросторима, и то према „Предлогу програма и решења за претварање Синагоге у концертну дворану”, који су стручни сарадници Градског завода за обнову градитељског наслеђа и заштиту споменика културе, Нови Сад, израдили 1985. године.⁵ Планови рехабилитације новосадске синагоге су, слично темишварском случају, били преамбициозни и никада нису остварени. Пракса је, у међувремену, доказала да објекат и без њих испуњава услове за функционисање. Данас новосадска синагога првенствено служи као молитвени простор („молитвени простор народа”, како то пише изнад улазне капије на хебрејском језику). Новосадска Јеврејска неолошка ашкенаска заједница поново је ојачала и користи је за синагогу. Поред тога, због изузетних акустичких и просторних карактеристика, Музичка омладина Новог Сада успешно је користи за концертну дворану за 800 посетилаца. Генерални проблеми достојне егзистенције синагоге у Новом Саду очигледно су решени тиме што је укључена у живот града; сада једино треба водити рачуна о континуираном одржавању објекта ради спречавања даљег пропадања (сл. 5, 6, 7).

3. **Велика синагога у Кечкемету** – пројектовао ју је 1863. године пештански архитекта Јанош Цитербарт /Zitterbarth János/. Изградња је завршена тек 1871. У земљотресу 1911. године оштећен је торањ, а пројекте реконструкције торња и адаптације објекта, који је тада добио данашњи изглед, израдио је славни будимпештански градитељ синагога Липот Баумхорн. Према типолошкој подели Рудолфа Клајна, спада међу архетипске јерусалимске синагоге у варијанти са једним торњем. Стил зграде је маварско-романтичарски и као такав један је од истакнутих примера на тлу Мађарске.⁶ У време изградње у приземљу је било 554 седишта, а на галерији 334 женска места. Након окупације 19. марта 1944, окупатори су уклонили све украсне елементе и литургијске предмете, те зграду користили као магацин, а касније, понижавања ради, као шталу за коње. Након рата, објекат је годинама стајао напуштен и, упркос томе што је био проглашен за непокретно културно добро, с временом се повећавала опасност да ће постати жртва безумне кампање рушења синагога, која је у Мађарској трајала педесетих и шездесетих година. Из тих разлога, мада по мишљењу аутора представља лош пример приступа рехабилитацији синагога уопште, можда је решење изведено у Кечкемету у датом моменту представљало једину шансу да се зграда спасе за будуће генерације. На основу државне иницијативе (MTESZ) године 1966. ро-

Сл. 3 Синагога у Темишвару, изглед степеништа галерије

Сл. 4 Синагога у Темишвару, улични изглед ревитализоване синагоге из аспекта пројектаната

дила се идеја да се стара синагога ревитализује у Дом науке и технике. Град је исте године откупио синагогу од Јеврејске заједнице Мађарске (MAZSIHISZ). „Да бисмо спасили овај објекат рет-

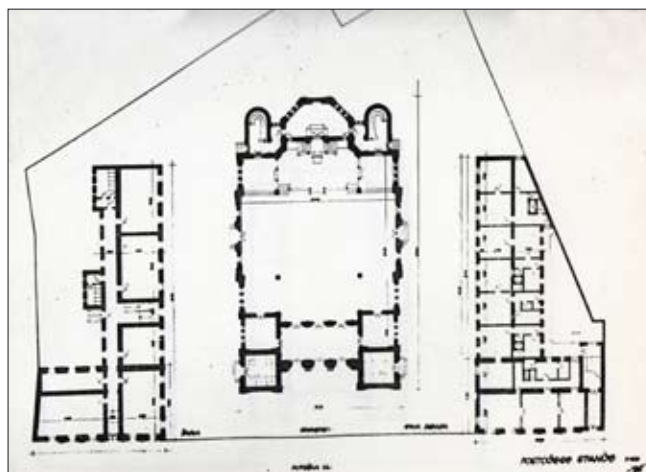

Сл. 5 Синагога у Новом Саду,
главна улична фасада

ке лепоте, све варијације су дошле у обзир, од концертне сале до спортске дворане.“⁷ Главне смернице решења биле су следеће: „економичност и рокови завршетка радова; функционалност; естетски, просторно-урбанистички захтеви“.⁸ Пројектанти су били главни архитекта Јожеф Керењи /Kerényi József/ и ентеријериста Лажош Удварди /Udvardi Lajos/, који су својим дискутабилним приступом рехабилитацији и адаптацији објекта, из разлога очувања урбанистичке контуре и слике града, задржали само спољашњи волумен и стилске карактеристике објекта, док су унутрашњост у потпуности девастирали, просторно-конструктивно преиначили, не обазирајући се на некадашњу сакралну функцију, духовни набој и *genius loci*. Ентеријер су претворили у огроман степенишни и комуникациони простор, оставивши веома мало места за нову намену објекта (сале за предавања, канцеларије итд.). Толико су далеко отишли у просторном и духовном девастирању некадашње богомоље да су у приземље сместили бифе. А све су постигли у потпуно савременом, функционално-модернистичком стилу, карактеристичном за социјалистичке шездесете и седамдесете године прошлог века. Без обзира на то, Велика синагога у Кечкемету је била прва у Мађарској коју су спасли од насилног рушења адаптацијом у нову функцију, смештајем таквих државних институција за које је својевремено постојала реална друштвена потреба. Ако игноришемо основни принцип конзервације, која захтева поштовање „аутентичности“ током рестаурације, решење које нуди синагога у Кечкемету се чак не сукобљава са тачкама 9–13 *Венецијанске повеље*, пошто су нове ентеријерске интервенције изведене потпуно у „савременом“ духу, те се јасно и оштро раздвајају од изворног

Сл. 6 Синагога у Новом Саду,
оригинални пројекат Липота
Баумхорна – главна улична фасада

Сл. 7 Синагога у Новом Саду, основа
приземља комплекса синагоге и
околних објеката – постојеће стање

стања (сл. 8, 9, 10).

4. **Нова синагога у Сегедину** – пројектовао ју је Липот Баумхорн 1897. године.⁹ Конкурс је расписан

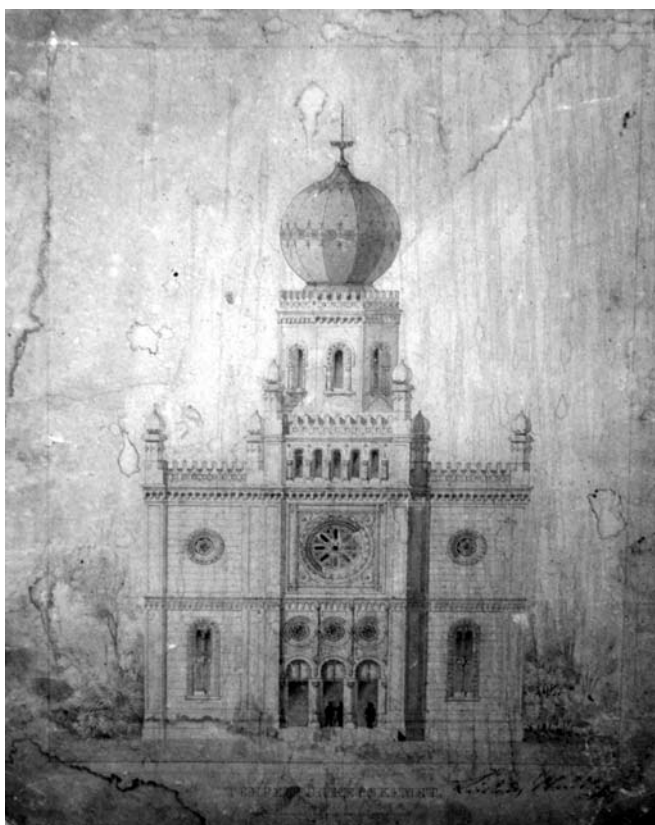

Сл. 8 Синагога у Кечкемету, спољни изглед

Сл. 10 Синагога у Кечкемету, адаптирани ентеријер

Сл. 9 Синагога у Кечкемету, оригинални пројекат главне уличне фасаде

1897, а на њему су учествовали и штићеници Едена Лехнера /Lechner Ödön/, оца мађарске варијанте сецесије: млади будимпештански архитекти Деже Јакаб /Jakab Dezső/ и Марсел Комор /Komor Marcell/, чији ће пројекат касније бити откупљен и, са мањим изменама, изведен у Суботици. Према типолошкој подели Рудолфа Клајна, сегедин-

ска синагога спада међу синагоге византијског типа.¹⁰ Ако посматрамо основу објекта, код главног улаза са бочних страна налазе се гардеробе за посетиоце, из којих се директно отварају улази у молитвени простор. Исто се понавља и на спрату код женских галерија. У суботичкој синагоги, нажалост, изостали су ти гардеробни простори, што отежава интерполацију нове прикладне функције. Баумхорн је приликом пројектовања направио још један мудар потез тиме што је иза Биме, испод хора, формирао релативно простране просторије, које су својевремено користили главни учесници у молитвеној литургији (рабин, кантор итд.). Ове просторе данас могу да употребе музичари као гардеробу и простор за привремено одлагање инструмената. Током одржавања концерата мокри чворови зграде Јеврејске општине пружају једину могућност публици и извођачима, што је доста озбиљан проблем пошто не постоји затворени систем комуникације (топла веза) између два објекта. Код сегединске и новосадске синагоге промишљени пројектантски задатак и пројекат су омогућили довољну флексибилност објеката у интересу интерполације нове намене, те је било довољно извести неколико минималних интервенција, које нису битно девастирале аутентичност и основне материјалне и духовне вредности јеврејских богомоља као културних споменика. Синагога у Сегедину се у континуитету рестаурира и одржава са посебном пажњом на поштовање аутентичности (сл. 11, 12, 13).

5. Меморијални документациони центар Холокауста – синагога у Улици Пава, у Будимпешти¹¹ – пројектовао ју је Липот Баумхорн у еkleктичком стилу, са готичким, ренесансним, барокним и

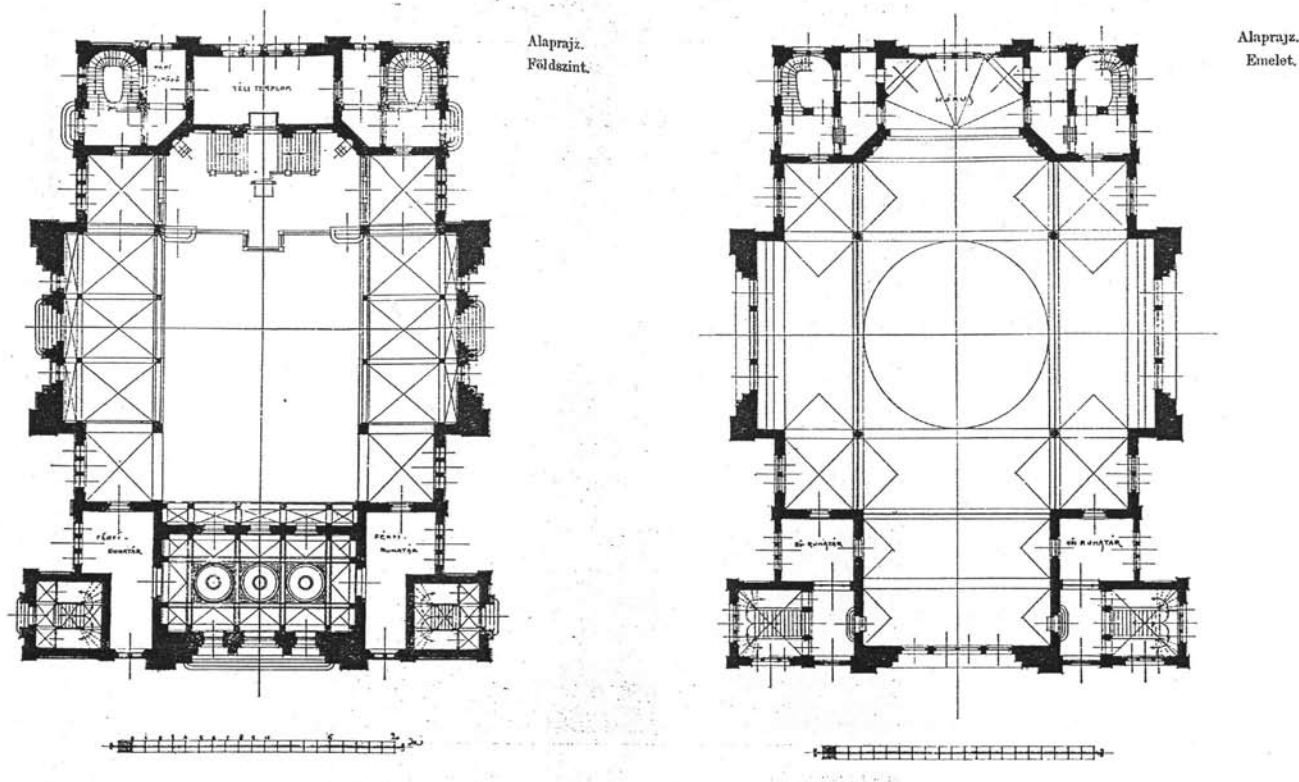
Сл. 11 Синагога у Сегедину, спољни изглед

Сл. 12 Синагога у Сегедину, ентеријер

„лехнеровским” сецесијским стилским елементима. Камен-темељац је постављен 1921. године, али стара синагога је срушена тек 1923. Нова богомоља је освећена већ идуће, 1924. године. Објекат је коришћен као синагога до 1944. године, а 1944–1945. немачки окупатори сместили су у њега сабирни центар за интернацију Јевреја. После рата, преживели Јевреји су га повремено користили у верске сврхе. Од 1990. године јеврејске омладинске организације *Hasomer Nacair* и *Кидма* имале су

седиште у овој згради, која је убрзано пропадала и постала неупотребљива. Као последњу шансу за спасавање објекта, Мађарска државна јеврејска организација (*MAZSIHISZ*) понудила је 1999. синагогу Фондацији документационог центра и меморијалне збирке Холокауста, ради оснивања Меморијалног центра Холокауста. Конзерваторска обнова синагоге и изградња центра почели су 2003. године према пројектима архитектке Иштвана Мањија /*Mányi István*/, добитника Награде

Сл. 13 Синагога у Сегедину, оригинални пројекти приземља и галерије Липота Баумхорна

Сл. 14 Синагога у Будимпешти, улични изглед Меморијалног комплекса

Сл. 16 Синагога у Будимпешти, меморијалне стаклене клупе којима су замењена нека оригинална седишта

„Ибл“ /Ybl/. Сарадници су му били Чаба Фазекаш /Fazekas Csaba/ и Атила Ласло Гати /Gáti Attila László/, рестаураторске радове је водио Балаж Соке /Szóke Balázs/, пројектанти ентеријера били су Иштван Сенеш /Szenes István/ и Ласло Гергељ /Gergely László/, а кровну башту пројектовао је Петер Торок /Török Péter/.¹² Овај пример значајан је зато што представља такву промену намене, адаптацију и доградњу унутар комплекса, и то у духу савремене архитектуре, посредством примењене уметности и микроурбанистичких потеза, који – супротно синагоги у Кечкемету – нису довели до девастације и деградације основних вредности предметног комплекса објеката, већ су превазишли поступак рестаурације, преформулисали и транспоновали вредности, те са новом наменом профинили комплексан садржај локације.

Сл. 15 Синагога у Будимпешти, главни улаз у објекат из дворишта комплекса

Сакрална функција оригиналне синагоге је укинута, а у оквиру комплекса дограђена је једна мала, нова молитвена сала за 60 душа – она служи данас за религијске скупове јеврејске заједнице из суседства. Меморијални центар данас својим архитектонским језиком, физичким и духовним симболизмом представља документациони центар материјалне и духовне културе свих јеврејских заједница које су икада живеље на просторима историјске Мађарске: Јеврејски музеј, едукативни центар, „место сећања“, те Меморијални центар Холокауста на светском нивоу. У категорији обнове споменика културе рехабилитовани комплекс објеката на углу Улице Пава добио је значајну награду (сл. 14, 15, 16).

Евалуација студија случајева

Посредством студија случајева, анализа је извршена за више или мање успешно рехабилитоване синагоге или за синагоге чија се рехабилитација тек планира, и то са територије Карпатске низије. У интересу што веродостојнијег поређења, те добијања што тачнијих података, разлози избора градова и

њихових одређених синагога били су: слична проблематика, географски положај у близини Суботице, сличан културно-историјски контекст региона. Свесни да резултати истраживања не припадају математички мерљивим категоријама, ради што јасније прегледности и поређења, евалуација резултата биће приказана у виду табеле. Аспекти вредновања у табели одражавају индивидуални систем вредности који је поставио аутор, а односи се на временску равн садашњости, а не на евентуалне ставове у односу на будућност неких од објеката. Аспекти евалуације су следећи.

1. Задржавање сакралне функције – аутор га сматра фундаменталном и најзначајнијом тачком аспекта евалуације, пошто подразумева одржавање у животу изворне функције и смисла објекта, а поред тога доказ је физичке и духовне егзистенције и осећаја идентитета локалне јеврејске заједнице, макар на симболичком нивоу.

2. Степен грађевинско/архитектонске интервенције у интересу интерполације нове намене – степен просторно-структуралних интервенција ради подизања садашње употребне вредности. Ако архитекта жели унутар или мимо изворног сакралног функционално-литургијског просторног јединства да интерполира нову намену у објекат, неминовно је применити разне просторно / функционалне / конструктивне интервенције ради обезбеђења функционисања нове намене и њених пратећих функција. Овај аспект не посматра резултате „виртуелних” финалних будућих замисли, већ полази од данашњих, постојећих стања објеката, кроз њихову тренутну употребу. Већи бод у табели означава мањи степен интервенција (што је пожељно) код изворног стања објекта или у његовом непосредном окружењу.

3. Степен примене конзерваторских принципа са посебним освртом на аутентичност. Сви посматрани примери се данас налазе под заштитом, као непокретна културна добра својих држава. Из тих разлога, на њих се односе сви писани и неписани конзерваторски принципи, који се морају применити приликом интервенција на рестаурацији и ревитализацији. Један од најзначајнијих, али и најдискутабилнијих основних докумената везаних за општа правила конзервације је *Венецијанска повеља*, која између осталог акценатује значај аутентичности (функционалне, просторне, примењених материјала, па чак и технологије) као један од основних принципа свих конзерваторских захвата.

4. Анализа реалних друштвених потреба приликом промене функције објекта. Пре финалног избора нове намене напуштених синагога неопходно је спровести озбиљну, детаљну и научну анализу реалних друштвених потреба насеља, заједнице или чак ширег региона. Циљ обнове требало би да буде да се нова, животно способна намена синагоге базира и на економским принципима (мада она није грађена из тих разлога), који ће донети средства барем за функционисање и континуирано одржавање, а својим историјским, уметничким, споменичким и урбанистичким вредностима, те туристичком атрактивношћу, допринети одрживом развоју насеља и региона.

5. Поштовање верских и духовних вредности приликом одабира нове намене и извођења интервенција. Уколико дата ситуација онемогућава или прави бесмисленим претварање напуштене синагоге у верски објекат, музеј или културну институцију, требало би очекивати да се власник или корисник (држава или град, итд.), с обзиром на оригиналну верску функцију и сећања на потпуно или делимично несталу локалну јеврејску заједницу, определи за такву нову профану намену која није у сукобу са изворним верским, духовним и историјским вредностима објекта. Потребно је очувати те елементарне верске и етичке аспекте, који по природи припадају објекту јер евоцирају сећања на прошлост заједнице. Према томе, с обзиром на трагичну прошлост, не би требало давати непримерене намене напуштеним објектима, чак ни у случају када би, у једном датом историјском моменту, то значило једину могућност за њихов физички опстанак.

6. Поштовање историјско-етичких аспеката. Ова тачка посебно добија на значају ако се нова намена фокусира и на музејску делатност, односно функцију меморијалног центра.

7. Поштовање уметничких и естетских вредности. Приликом интерполације нових намена и њихових пратећих функција, или код допуне елемената који недостају, а за које не постоји аутентична документација, анализирају се уметничке и естетске вредности савремених интервенција, као и њихова хармонична релација са оригиналним деловима, који су предмет конзервације и рестаурације, ради презентације. Као примере могуће је навести резултате интервенција на Великој синагоги у Кечкемету, синагоги у будимпештанској Улици Пава (која је готово у потпуности адаптирана за Документациони центар Холокауста), као и на новосадској синагоги,

у случају да ће се остварити амбициозне савремене архитектонске идеје. Код вредновања ове тачке меродавно је поштовање оригиналног или постојећег стања: интервенције мањег обима носе више бодова, чак и када су савремене интервенције у уметничком и естетском смислу у хармонији са изворним стањем.

8. Извори финансирања рестаурације и рехабилитације. Радови на рестаурацији и рехабилитацији напуштених синагога у свим посматраним случајевима углавном се финансирају из буџета локалних заједница и држава (министарства културе, вера, градски буџет итд.), донација невладиних организација (WMF, Rotschild Фондација, Kress Фондација итд.), приватних предузећа или физичких лица, односно финансијских извора која потичу од већ екстензивног коришћења објеката. Донације прикупља и расподељује у наведеним примерима углавном нека невладина и непрофитабилна организација, специјално формирана са тим циљем, а под окриљем локалне самоуправе или локалне јеврејске заједнице. Код посматраних случајева углавном смо наилазили на податке о потрошеним финансијским средствима за финансирање рехабилитационих процеса или планова. Међутим, њихова упоредна анализа је просто немогућа и бесмислена, с обзиром на различите

временске периоде дешавања, различите врсте валута и девизне курсеве у различитим државама. Ти подаци не би данас много помогли код решавања најфундаменталнијих питања, од којих је најбитније да ли одређена грађанска заједница може да прихвати ове напуштене, прелепе старе грађевине, које су тренутно изгубиле свој изворни смисао постојања, као културно-историјске и споменичке вредности и да ли жели да их обнови, уз одређену финансијску жртву, и да их користи за своје племените циљеве. Током евалуације у табели ће се појавити већи број бодова за случајеве чија се рехабилитација обавља финансијским средствима локалних самоуправа, државних буџета, или већ набројаних иностраних невладиних организација и фондација, пошто је под тим условима могуће приступити радовима бескомпромисно, поштујући све конзерваторске стручне принципе код техничке заштите. Процес би требало сматрати делом реституције (обештећења) локалне јеврејске заједнице, некадашњег власника, у оквиру које држава има моралну и материјалну обавезу да зграду синагоге доведе у релативно коректно техничко и естетско стање, приближно оном у којем се налазила пре погрома.

9. Финансијска основа и основни економски принципи обезбеђивања функционисања и континуираног одржавања рехабилитованог

Аспекти евалуације (поређења)		Студијом случаја истражене и издвојене синагоге				
		I Темишвар	II Нови Сад	III Кечкемет	IV Сегедин	V Будимпешта
1	Задржавање сакралне функције	0	5	0	0	0
2	Степен грађевинске интервенције у интересу интерполације нове функције	3	4	1	4	1
3	Степен примене основних конзерваторских принципа	4	4	1	4	2
4	Анализа реалних друштвених потреба при избору нове функције	4	5	2	4	5
5	Поштовање верских и духовних вредности приликом промене функције	4	5	0	4	5
6	Поштовање историјско-етичких аспеката	3	4	1	3	5
7	Поштовање уметничко-естетских аспеката	3	4	1	5	5
8	Извори финансирања рестаурације и рехабилитације	2	4	3	4	5
9	Аспекти економичности експлоатације и основни принципи финансирања континуираног одржавања	2	4	2	4	4
Сумирање бодовања		26	39	11	32	32

Табела за евалуацију – „девет тачака вредновања”

објекта. Код ове тачке, нова намена добија виши бод ако тежи задовољењу неке од реалних потреба одређеног региона или насеља, ако отвара нова радна места, ако својом делатношћу независно успева да обезбеди финансијску основу за функционисање нове институције и текуће одржавање објекта, те ако базирана на својим основним вредностима, укључењем у систем културног туризма региона или чак ширег подручја, може да допринесе одрживом развоју.

Коментари табеле

II/1 Редовна сакрална делатност поред профане намене данас се одвија једино у новосадској синагоги.

I/2 На синагоги у градском центру Темишвара засад су обављени само најхитнији неопходни радови на спречавању даљег пропадања. У међувремену, једно степениште за галерију је пропало, па је зграда постала опасна за јавну употребу; ипак, у њој се, у континуитету, одржавају симфонијски концерти. Док се објекат, засад, може посматрати у свом готово изворном стању (позитивно), амбициозни планови са значајним савременим архитектонским интервенцијама битно ће нарушити аутентичност и основне споменичке вредности. Приложена евалуација односи се на постојеће стање, не на будуће планове.

I/4 Простори у Темишвару погодни за одржавање концерата: Уметнички колегиј „Јон Виду”, велика сала Позоришта „Гергељ Чики”, концертна дворана Опере, Катедрала Светог Ђорђа, свечана сала Зграде центра округа, „Миленијумска” црква у „Ђарварошу”, црква у „Ержебетварошу”. Сви ови простори углавном располажу релативно малим бројем седишта за посетиоце, што не искључује могућност да се и синагога адаптира у концертну дворану и културни центар са већим бројем седишта (око 740 посетиоца).

II/4 Новосадска синагога је својом континуираном и успешном употребом већ доказала потпуну оправданост своје нове намене.

III/4 Велика синагога у Кечкемету, новом функцијом „Дома наука и техника”, већ је од самих корисника добила велики број критика на рачун просторно-функционалних,

амбијенталних и других недостатака.

III/5 Велика синагога у Кечкемету опстала је за будућност само као елеменат контуре града. Унутрашњост је у толикој мери адаптирана да готово ниједан сегмент не подсећа на изворну функцију или прошлост. Чињеница да је у приземљу кафић представља преседан и у супротности је са пожељним духовним континуитетом који би требало да проистиче из некадашње сакралне функције објекта – са духом места (*genius loci*).

I/6 На синагоги у градском центру Темишвара до данас је извршен мали број интервенција. Све оригиналне меморијалне табле, ритуални предмети, па чак и оригинална завеса нише за држање смотуљака *Tore*, остали су нетакнути и веродостојно сведоче о историји и етичким вредностима објекта. Питање је шта ће остати од свега тога ако се изведу све планиране интервенције у интересу „осавремењивања” зграде и бољег функционисања нове намене.

II/6 и IV/6 Код синагога у Новом Саду и Сегедину значајан акценат стављен је на поштовање историјских и етичких аспеката, што је поткрепљено сталном поставком и повременим тематским изложбама. Сегедин је изгубио бод јер се на концертном репертоару често налазе програми забавне музике, који не припадају (некадашњем) сакралном простору.

V/7 Комплекс зграда Документационог центра за Холокауст у Улици Пава, у Будимпешти, сврстан је у посебну категорију током процеса евалуације, због неопходне и примењене савремене архитектонско-функционалне, уметничке и естетске интервенције, што је посебно награђено највишим бодом.

Резултати табеларне евалуације

Одмах на почетку треба истаћи да је комплекс зграда Документационог центра за Холокауст у Улици Пава, у Будимпешти, који се налази у петом ступцу табеле, сврстан у посебну категорију, односно анализиран ван свих категорија. Разлог је тај што рехабилитовани архитектонски комплекс објеката око некадашње напуштене синагоге представља такво специфично, општемађарско, комплексно решење на интернационалном нивоу,

које својим сублимираним системом симбола, сложеним уметничким решењима, језиком и духовним степеном представља достојан Меморијал, не само Јеврејима убијеним на територији историјске Мађарске већ универзалној срамотној појави Холокауста уопште. Синагога у Улици Пава је одабрана да представља све остале напуштене, запуштене синагоге сличне туробне судбине. У једној држави величине Мађарске постоји потреба за само једним оваквим меморијалним документационим центром, и то у главном граду, да би се у виду базе података сакупљала, представљала и неговала јеврејска материјална и духовна баштина. Стара зграда синагоге нема више сакралну функцију, а објекат за молитве саграђен је посебно у оквиру истог архитектонско-урбанистичког простора у савременом духу. Међутим, занимљивија нам је судбина осталих напуштених синагога из „малих, провинцијских градова“.

Од преостала четири истражена случаја који се пореде на табели, новосадска и сегединска синагога могу се сматрати најприхватљивијим и узорним, из етичких, споменичких, историјских, естетских и економских аспеката. Синагога у Новом Саду, чија се зграда и данас налази у приближно изворном стању (надајмо се да се одустало од свих преамбициозних савремених интервенција, пла-

нираних у прошлости), и даље има оригиналну сакралну функцију, која је проширена и профаним културним садржајем у виду концертне дворане, као и у Сегедину. Чињеница је да у сегединској синагоги концертни програм пречесто обухвата такозване лакше, забавне категорије; ипак, ту је решена и организација туристичких посета – у одређеним временским периодима током дана, уз продају улазница, објекат се може обићи уз пратњу стручног водича. Сви приходи од програма, туристичких улазница и новчаних донација користе се за функционисање институције и текуће одржавање објекта. У Новом Саду, у недостатку адекватне организације и стручног вођења, туристичка функција се своди на минимум, као и средства која из ње пристижу. Најнеизвеснија је судбина синагоге „Белвароши“ у Темишвару, на којој су досада вршени само хитни и неопходни радови ради конзервације затеченог стања. Рехабилитациони пројекти су преамбициозни за данашње опште економске прилике, па је мало вероватно да ће се икада остварити. С једне стране, нејасни су и власничко-корисничко-правни односи, а с друге, сам објекат се налази у готово нетакнутом, изворном стању, али пропада у континуитету. Без обзира на опште лоше безбедносне услове и прописе за јавну употребу, стално се користи као концертна дворана темишварске филхармоније.

1 <http://www.maltwood.uvic.ca/thr/synagogue.html>

2 Á. Jancsó, *Temesvár Zsidósága - A belvárosi zsinagóga*, Mindenki Kalendáriuma 2011, *Heti Új Szó*, Temesvár 2011, 218.

3 R. Klein, *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918 – Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség*, TERC Kft., Budapest 2011.

4 *Исцо*, 345.

5 Пројектна радна организација „Архитект“: Синагога, Нови Сад – Предлог програма и решења за претварање Синагоге у концертну дворану, Нови Сад, 1985 (документација МЗЗСК Суботица).

6 R. Klein, *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918 – Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség*, TERC Kft., Budapest 2011, 229.

7 I. Juhász, *A volt zsinagóga története, Tudomány és Technika Háza Kecskemét*, MTE SZ Bács-Kiskun Megyei Szervezete, Kecskemét 1981, 3.

8 *Исцо*.

9 I. Löw, *A szegedi új zsinagóga*, Traub B. és Társa, Szeged 1903.

10 R. Klein, *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918 – Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség*, TERC Kft., Budapest 2011.

11 V. Varga, *Felújított zsinagóga új kontextusban, és az új imaterem – Holokauszt Emlékközpont*, Budapest (<http://epiteszforum.hu/node/7692>).

12 I. Pákozdi, *A Holokauszt Emlékközpont 2011. októberében* (Internet:<http://epiteszforum.hu/node/19800>)

Gabor Demeter

The Problems of Restoration and Rehabilitation of the Abandoned Synagogues on the Examples in the Carpathian Basin

Summary

The main aim of this paper was to observe some of the most characteristic examples of synagogues and their immediate surroundings with similar fate and current problems, and to present some of the potential solutions to be implemented in the case of the synagogue in Subotica. Those examples have been chosen from the nearest region of Subotica, with a perimeter of approximately 200 km (Novi Sad, Szeged, Kecskemét, Timisoara, and Budapest), because of the geographic position, shared historic, confessional, cultural background and similar urban and architectural development, which represent good models for analysis. The author tries to set up a general evaluation system which can help measure and weigh the level of success or failure in different aspects of conservation, showing the results of the analysis in the form of a table. Based on the results of the considered synagogues, an analysis of spatial implementation of the new function was made (according to the real foundations and needs of the local society) and some guidelines on realization of the design program have been offered.

UDK: 7.025.3/.4(497.11)

ID: 202501900

Преглед рада на заштити народног градитељског наслеђа у Србији – од теорије до праксе

Божидар Крстановић

Први правно заштићени споменици, уписани у регистар споменика културе чиме је озваничен почетак рада службе заштите, били су споменици народног градитељства. Конаци првог српског управљачког слоја и куће српске елите, често турског порекла, конзервирани су и рехабилитовани у установе културе – музеје и библиотеке. У истој функцији су и данас мада су музејски захтеви давно превазишли њихов просторно-конструктивни склоп, па су неке, у међувремену, постале музејски депанданси, погодни за представљање градске стамбене културе 19. века и као простор за одређене презентације и промоције (сл. 1). С њима, као репрезентативним кућама староградске архитектуре, задовољена је „наклоност“ према народном градитељству, а оно је, у матичној установи заштите, сведено на цркве брвнаре, у складу са личним интересовањем архитекте конзерватора. Интересовање заштите за народно градитељство препуштено је мрежи установа, покрајинским и регионалним заводима, без конзерваторски довољно образованог кадра, с којима и почиње рад на заштити сеоске архитектуре. Мада је заштитом групација (сл. 2) направљен покушај да се иде у корак са савременом заштитом, за афирмацију и утемељење заштите народног градитељства од много већег значаја било би да је матична кућа заштите имала и етнолога, којег, стицајем околности, добија тек 1972. године, укидањем Савезне установе заштите. Спајање две установе различитих концепција у једну, изазвало је потрес у којем су стручно спремнији, али малобројни конзерватори савезне установе остали неприхваћени, а „озбиљан раскорак који постоји између нашег теоретског односа према проблемима конзервације и наше живе конзерваторске праксе“¹ траје и данас, још интензивније почетком транзиције.

Захваљујући зачетницима и првој генерацији конзерватора, развој заштите, обликован без учешћа етнолога, нажалост, није следио пример Савезног

Сл. 1 Конак кнеза Милоша у Топчидеру

Сл. 2 Тешњар, Ваљево

института у формирању радних тимова и обуци млађих кадрова, што је за последицу имало примат једне струке, која је мултидисциплинарну делатност заштите прогласила својом професијом и тако се понашала у конзервацији. Систем заштите настао на „проучавању старина“, или „научном проучавању“ како је писало у називу матичне установе заштите, отелотворен је конзерваторским поступком „ревалоризације дела високе културе“,² који је лебдео у простору високих критеријума споменичке вредности из времена почетка струке, не схватајући, или не желећи да схвати, да се и сензибилитет према културном наслеђу мења с временом. Стасали на проучавању старина, српски конзерватори сматрају једино археолошке „древности“ и споменике средњег века достојним заштите, запостављајући народно градитељство као архитектуру ниже вредности. „Древност“, уметност и репрезентативност, истинске вредности споменика средњег века, према мишљењу конзерватора, нису критеријуми применљиви на народно

градитељство. Оно нема те квалитете да би било споменички вредно, осим можда црква брвнара (сл. 3).³ Занесени сјајем и славом српског средњег века, они заборављају да је поређење културних добара различитих стилова и епоха аматерски начин размишљања, стран стручњацима заштите, као што не схватају да се старост споменика народног градитељства насталих у 19. веку огледа у рецентној старости традиционалне архитектуре. Не разуме се да је елита неурбанизованог српског друштва сеоског карактера, коју представљају припадници водећег сеоског слоја, и да је споменичка вредност категорија једнака свим културним добрима, као и да се заједничким приказом „дела високе културе“ и оних других, „високих“ у свом домену, стиче реална културна слика простора. Стереотип „проучавања старине“, формулисан као ревалоризација споменика високе културе, осим што је утицао на запостављање осталог дела културног наслеђа,⁴ био је генератор других доктрина које промовишу погрешне конзерваторске одлуке. У контексту

Сл. 3 Црква у Дубу, општина Бајина Башта

Сл. 4 Кућа Милутина Глигоријевића у Горовичу, општина Топола

истраживања првобитних решења конструктивног склопа и изгледа споменика и њиховог увођења у конзерваторски поступак – без размишљања шта ће остати од аутентичности ако свака генерација конзерватора буде ревалоризовала споменик, што је логично очекивати будући да је конзервација сталан процес који новим сензибилитетом и одговорношћу преузимају нове генерације – отворан је пут за слободну конзерваторску интерпретацију првобитности, при чему је угрожена аутентичност као *raison d'être* заштите културних добара.

Професионална једностраност, сведена на примат архитектуре у конзервацији уместо мултидисциплинарности, учинила је да се изгуби интересовање за промену заштите културних добара у складу са захтевима развоја конзервације као самосталне и друштвено признате научне дисциплине са сопственом методологијом, стратегијом и политиком рада. Бројни примери, не само народног градитељства, доказ су све већег удаљавања од начела савремене конзервације. Уместо усмеравања ка развоју и снажењу система очувања и коришћења културног наслеђа и његовог уграђивања у хумано друштво, затварање заштите у националне службе, започето децентрализацијом 1972. године, означило је у српској конзервацији пут у самодовољност и самоизолацију. У односу на европски узлет ове делатности, српска конзервација је, и поред покушаја отварања према свету и унапређења струке током девете деценије прошлог века, кренула путем урушавања. То је створило вредносни систем који народно градитељско наслеђе не третира исто као наслеђе других стилова и епоха, и поред њиховог законског изједначења, категоризације и подршке његовом развоју и унапређењу од стране ICOMOS-а.⁵

Сл. 5 а Мољковића хан, Кремна, општина Ужице

Профана архитектура, а посебно народно градитељство, били су, а и данас јесу, поље ниже вредности за српску конзервацију. Неједнак однос према културном наслеђу и супремација једне струке директно су утицали на стање заштите народног градитељства. Мишљење да су споменици народног градитељства другоразредни, или чак недостојни заштите долази из незнања. Народна градитељство није афирмисано као споменички вредно. Валоризација је лоша, површна и без разумевања споменичке вредности. Посматрати народно градитељство само као фолклорну појаву или знање традиционалног грађења није довољно. Уместо тога, потребно га је тумачити као сублимацију природних, друштвених и антрополошких условљености. Притом је суштинско историјско, функционално и структурално разматрање, а не уметничко и естетско. То значи да се манифестно фолклорно обележје мора продубити и објаснити као материјализован израз људског духа и природних и друштвених законитости и условљености. Сматра се да нема потребе за ангажовањем више стручњака упркос броју споменика, величини наслеђа, његовој разноврсности и конзерваторској сложености. Међутим, малобројан стручни кадар није у стању да одговори на задатке које заштита данас поставља пред конзерватора. Недовољно познавање заштићених споменика народног градитељства одразило се на извесне пропусте у категоризацији, као што су изузетно вредна, а некатегорисана Кућа у Горовичу (сл 4.) или накнадно категорисана мањим значајем од оног који заслужује Окућница у Баставу, на пример.

Више од четири деценије након изнетог предлога да се на Катедри за етнологију Филозофског

Сл. 5 б Мољковића хан, Кремна, општина Ужице

Сл. 6 а Конзерваторски зид

Сл. 6 б Изворни зид

факултета уведе предмет *Заштита споменика културе*, ради образовања стручног кадра, и три од поновљеног предлога да се размотри питање организовања систематског усавршавања стручног кадра,⁶ народно градитељство је и даље минимално заступљено у програму предавања, у оквиру предмета *Материјална култура*, док је *Музеологија и заштита споменика културе* био обавезан предмет само у једном краћем временском периоду. Недовољно припремљен кадар за заштиту културног наслеђа, и поред организованог предмета заштите културних добара на више факултета, осакаћен је недостатком знања о категорији културног наслеђа којим би требало да се бави у заштити. Ниједна од катедри није довољно посвећена конзерваторској методологији непокретних културних добара. Стручни испит у делатности заштите непокретних културних добара, у пракси, припрема се у кратком року, пред истек приправничког стажа, уместо да се током читавог приправничког стажа кандидат упознаје са материјом, методологијом и принципима заштите.

Према мишљењима конзерватора и закључцима скупова посвећених теми заштите народног градитељства, поред неразвијене методологије, малобројног и неедукованог кадра и недовољних средстава за конзервацију, на првом месту је истицана теренска неистраженост.⁷ Већи део Србије био је незнатно или у потпуности неистражен.⁸ Последице малобројних, недовољних и непотпуних истраживања су недовољно познавање споменички вредног фонда, неразвијена и непоуздана типологија, недовољно изграђена валоризација, што је све заједно допринело недовољној афирмацији народног градитељског наслеђа не само у широј већ и у стручној јавности. Одрас тога је неједнака примена вредносног система у заштити народног градитељског наслеђа и непокретних

културних добара других стилова и епоха и поред њихове изједначености у закону, што је евидентно по издвајању средстава за његову заштиту, као и стручну подршку у заштити, односно проблемима који се постављају као препрека његовој заштити а једнаки су осталим споменичким врстама.

У време промене друштвеног система (2000. године), када се показало да је стереотипну (конвенционалну) заштиту културног наслеђа неопходно променити и утемељити савремену, на искуству и принципима међународног конзерваторског покрета, створени су услови за равноправан третман културног наслеђа. Символика друштвене промене и подизања Првог српског устанка 1804. године, чије се обележавање 200-годишњице приближавало, изражена обновом српске државности, била је повод да се ревидира „Програм истраживања, заштите, уређења и коришћења знаменитог места Орашца, непокретног културног добра од изузетног значаја за Републику Србију“, у духу савременог конзерваторског приступа заштити историјског места, како заслужује по значају догађаја, збивањима који су се у њему десила и учесницима који су га извели. Ревидирани програм није остварен услед неразумевања средине навикле на устаљене обрасце и неприпремљене на промене, у чему су предњачили представници Задужбинског друштва „Први српски устанак“, које је подржавала локална управа, али и различитих ставова појединих конзерватора који су учествовали у реализацији Програма.

Као предуслов систематског и осмишљеног рада на заштити народног градитељства 2003. године покренут је пројекат *Атлас народног градитељства Србије*. Атлас је основни пројекат са стратегијским значајем у заштити народног градитељства као регистар ресурса на-

Сл. 7 Симића кућа у Крушевцу

Сл. 8 Ранчића кућа у Гроцкој

родног градитељског наслеђа који служи за установљавање сталног и дугорочног рада заштите ове споменичке врсте у свим доменима заштите, конзервације и проучавања. Систематски је истражен већи део Србије и прикупљена основна фото и техничка документација, као и историјско-етнографска грађа о објектима различитих функција, просторно-конструктивних склопова и форми, међу којима бројни заслужују да буду категорисани. Пројекат је прекинут због неразумевања касније постављаних руководиоца Републичког завода за заштиту споменика културе, али је већ на дотадашњем нивоу реализације остварен циљ да Републички завод постане документациони центар за народно градитељство. Као потпројекат Атласа, у општинама на којима је обављено истраживање, едуковани су ученици основних школа, што је био подстицај за сталну едукацију. Намера је да се она спроведе кроз образовни систем, обучавањем наставног кадра, као и власника и локалне заједнице, са потенцирањем препознавања интереса за очување културно-историјских споменика. Пројекат „Мрежа центара заштићеног народног градитељства“ није ни доживео да буде покренут, као ни други који следе из Атласа.⁹

Иако је покретањем пројекта Атласа питање истраживања решено у довољној мери да се омогући правилан рад на заштити народног градитељства, не треба изгубити из вида чињеницу да ће се додатна истраживања обављати приликом предузимања одређених радова или обраде појединих тема. Међутим, и даље постоје негативни чиниоци који утичу на стање ове врсте наслеђа, попут неселективног избора кадрова и недостатка професионалне етике.

Методологија сведена само на мере техничке

заштите је превазиђена. Конзерваторски рад, осим конзерваторског пројекта са решењем рехабилитације, будуће намене и презентације која и није схватана као део пројекта,¹⁰ обухвата и студију изводљивости и процену ризика, менаџмент-план и мониторинг, са свим пратећим потребама и деловањем. Зато је мултидисциплинарни рад једино смислен, као што је истраживање битно ради упознавања с предметом рада. Заштита је данас много сложенија и ширег обима, како по питању схватања културног наслеђа, тако и теоретске разраде и примене методолошких поступака и технолошких достигнућа. Њено поље деловања обухвата не само архитектуру грађевине него и архитектуру природе, звану културни или историјски пејзаж, али и појаву живе или мртве природе која, поред вредности споменика природе, има и вредност споменика културе.¹¹ Интегративна заштита обавезно се користи као формула и доказ конзерваторског знања, али осим ретких случајева, без правог смисла и примене. Интерактивност, као поступак успешне конзервације, још је далеко од примене, осим у случајевима личне

Сл. 9 Спомен кућа Вука Караџића, Тршић

Сл. 10 Тршчаре из улице Краљевића Марка у Новом Саду

Сл. 11 Брвнара у Лоћану, општина Дечани

предузимљивости и разумевања заштите.¹²

У конзервацији је постала уобичајена промена материјала, уместо природног – индустријски, и начина грађења, уместо традиционалног – савремена градитељска техника (сл. 5 а, 5 б). Конзервацију најчешће изводе предузимачи без конзерваторског атеста, са мајсторима невештим традиционалној техници грађења, чиме се заборавља технолошко познавање материјала, његове припреме и обраде, и градитељска вештина као суштинске одлике народног градитељства (сл. 6 а, 6 б). Чатму, блатни малтер са плевом и окречену грубу структуру зидне површине замењују резана грађа (чамова уместо храстова или букова), бетонске греде, блок-цигла, рабит-жица, продужни малтер, бела боја и пердашење до глатког зида, чиме се, осим материјала, мења и конструкција (сл. 7). Занатска

финоћа израде постигнута ручним радом (вешта обрада дрвета и декорација дрвених елемената градње, домишљати конструктивни спојеви и груба структура зидне површине) замењена машински обрађеним индустријским материјалом и савременом техником грађења и завршне обраде, као крајњи продукт неаутентичности има „испеглану“ конзервацију (сл. 8). Једна од тако „конзервираних“ кућа, она Михајла Пупина у Идвору, добила је и међународну диплому „Зелена јабука“ за употребу природног еколошког материјала!? У конзервацији профане архитектуре, а посебно народног градитељства, као доказ недовољног конзерваторског образовања и површности популаран је поступак „тоталне реконструкције“. Идеја о тоталној реконструкцији, започета спомен-кућом Вука Караџића у Тршићу 1933. године, у време пре институционализовања заштите, и спомен-кућом кнеза Милоша у Горњој Црнући 1954. године (која је изгледа, због тога, заштићена тек након четири деценије, на неубичајен начин, без учешћа службе заштите, као последица накнадног буђења свести о националним вредностима), постала је одлика српске конзервације, не само када је у питању народно градитељство. Реконструкција се врши у функцији заштите споменика, док тотална или обнова из темеља није регуларан конзерваторски поступак (сл. 9).

Пословични изговор за спорадичну конзервацију споменика народног градитељства је да нема новца за конзерваторске радове. Стога је било предлога да се приоритет да одржавању категорисаних споменика.¹³ Чињеница је да се за народно градитељство издваја најмање новца, али пре те тврдње требало би размотрити питање организовања рада заштите. Издвојена сума може бити сувишна ако се не осмисли начин одрживости споменика после конзервације. Чардак Лазаревића у Пријевору, Хан Мољковића и други примери на којима су обављени обимни конзерваторски радови поново су на листи за доделу буџетских средстава, док други никад нису ни стигли на листу, што доказују да није довољно конзервирати и ослонити се на власника, не само зато што се емотивни однос генерација према споменику мења већ и зато што без функције брже пропада и поново захтева средства за конзервацију. Заштита није само конзервација већ и осмишљен начин одрживости после конзервације у којој власник и локална заједница имају значајну улогу. Крут став заштите допринео је бржем рушењу споменика потпомогнутог од самих власника, што је случај и данас на локацијама примамљивих вредности (Механа Штерића у Осипаоници или Михаиловића

у Сараорцима, Кућа Николића у Орашју, тршчаре у Новом Саду, нарочито групација у Улици Краљевића Марка – сл. 10, у Београду давно срушене Абацијске куће или Кафана „Три листа дувана“). Рехабилитација је, као гарант сврсисходне конзервације, запостављена. По мишљењу искусног конзерватора, „*најчешће се ово питање оставља по страни, јер се будући живот споменика није посматрао као део конзерваторског захвата*“ пошто се, како је на истом месту речено, за поједине споменике, цркве и утврђења, „*најчешће уопште не поставља питање шта треба са њима урадити после изведених конзерваторских радова*“.¹⁴ Рехабилитација је озбиљно схваћена на самом почетку институционализованог рада заштите средином 20. века, што доказује и први смештај матичне установе у заштићен споменик народног градитељства.¹⁵ У време диктиране заштите и неразвијене културе становања није ни постојао осећај за рехабилитацију јер је служба заштите имала снагу да проглашењем куће за споменик културе конзервира живот њених корисника, док је власник, преварен обећањем заштитара, потајно гајио наду да ће држава бринути о његовој кући (пример: брвнара у Лоћану – сл. 11, Лужанина у Миоковцу, Јаковљевића у Орашцу и бројних других). Истине ради треба поменути да је ревитализација била тема једне студије, готово без осврта на „споредно“ народно градитељство,¹⁶ и поменута у ретким радовима,¹⁷ али и примењена у пракси на примеру Старе чаршије у Новом Пазару.¹⁸ Дилему рехабилитације споменика, поред оних који ће и даље бити у функцији (пољане, пивнице, већина привредних зграда, куће већих димензија и развијене просторне структуре, конаци и гостинске куће, зграде народне технике – воденице, ветрењаче, као и зграде јавне намене), решава њихова улога у туризму. Зависно од имагинације и анимације туристичких програма, споменици народног градитељства представљају значајан мотив туристичког развоја. Скромне куће, као споменици који не пружају могућност свакодневног савременог живота, осим образовног и научног значаја, могу бити занимљиве онама који желе да виде нешто друго и доживе ново искуство које им пружају њихова једноставност и првобитност (сл. 12).

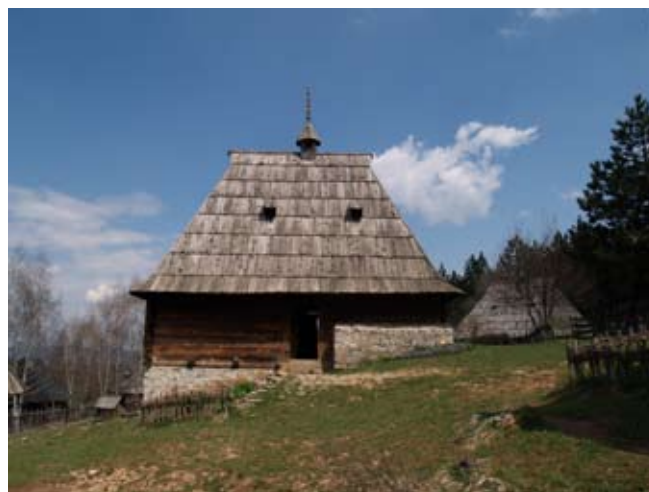
Од бројних покушаја градње етнопаркова, као начина очувања народног градитељства, који је био предмет конзерваторских спорења, успели су да се очувају Сирогојно, Сабориште у Тршићу и Тулба у Пожаревцу, сва три различитих концепција, степена оформљености и услова опстанка (сл. 13). Данас је то превазиђен начин заштите, замењен

Сл. 12 Кућа из села Стубла, општина Чајетина

еко-селима као савременим видом оживљавања руралне целине, засноване на потенцијалу средине, локалној иницијативи и подршци законске регулативе у обнови дела руралног ткива које ће интегративно деловати на заједницу и бити креативни центар њеног даљег оживљавања и очувања њених укупних културних одлика. Еко-села су прави пример савремених препорука заштите и конзерваторских принципа, заснованих на интерактивној заштити, социјалном дијалогу, коегзистенцији културног диверзитета и другим претпоставкама успешног очувања народног градитељства и културног наслеђа уопште. Голубинци и етно-еко музеј Шлос били би најбољи пример како једна рурална заједница може да чува културно наслеђе и да се културно развија уз подршку државе.

И поред залагања појединаца, не примењује се превентивна заштита, чијим би деловањем било

Сл. 13 Етно парк Сирогојно

Сл. 14 Ђокинска воденица, село Брестовац, општина Неготин

зауостављено рушење и нестајање бројних споменика и вредних примера народног градитељства, а они били сачувани за будућност. Оснивањем фонда за препокривање кровова, допуњаваног из наменских буџетских средстава, средстава локалне заједнице, домаћих и страних фондова и дародаваца, уз учешће институција заштите, локалне заједнице и власника, био би отклоњен главни узрок страдања кућа народног градитељства, а њихово трајање продужено на следеће деценије. Ради спречавања пропадања културног наслеђа до времена конзервације, доношење Одлуке о утврђивању за споменик културе требало би условити превентивном заштитом, чиме би поступак утврђивања добио већи смисао и био уклоњен *nonsense* стављања под заштиту без изгледа да споменик буде сачуван.

Сл. 15 а Начелство у Кривом Виру, општина Бољевац

Сарадња са урбанистима је само формална. Нема заједнички израђених уређајних основа руралних средина, па ни мањих урбаних простора. Позив на сарадњу своди се на списак заштићених или евидентираних културних добара и необавезно мишљење на готов урбанистички план. Нема уградње свих других параметара за очување и истицање архитектонских одлика простора и уређења простора као интегралног дела архитектонског наслеђа.

Поједини конзерватори сматрају да је народно градитељство тешко штитити јер су споменици недоступни, да су од трошног материјала или да не обећавају атрактивна и велика открића, а према мишљењу доскорашњег одговорног представника Министарства културе, народно градитељство нема перспективу опстанка, па га треба само документовати и препустити нестанку.¹⁹ Слика стања заштићеног фонда споменика народног градитељства јасно указује на слабости службе заштите културних добара. Поред приказа конзерваторског рада, преглед фонда заштићених споменика народног градитељства забрињава бројем, делом или потпуно, срушених споменика тако да о њима нема трага, осим у правним документима, у регистрима споменика културе регионалних завода и Централном регистру непокретних културних добара. Већ је примећено да је број споменика у обрнутој сразмери са бројем скупова посвећених њиховој заштити.²⁰ Међу њима има и таквих који немају ни основну техничку документацију, а камоли да су рађени било какви спасилачки радови. Исти је случај и са споменицима културе или просторним културно-историјским целинама, од којих је изванредан број заборављен и пре уписа у реги-

Сл. 15 б Конак Јовице Милутиновића, село Санковић, општина Ваљево

Сл. 16 а Смиљанића кућа у Гроцкој

Сл. 16 б Кућа Влајковића у Гроцкој

стар заштићених. Неке од њих готово је немогуће пронаћи на терену.²¹ Нити се зна где су, нити у каквом су стању. Нема ни обавештења где се налазе (сл. 14). И поред тога наставља се *nonsense* утврђивања добара и уписивања у Централни регистар непокретних културних добара, са знањем да ће за коју годину тај споменик бити срушен и покренут поступак његовог брисања из Регистра (пример тршчара у Новом Саду). Узрок није само често помињана трошност материјала коју демантују урушени споменици грађени каменом (Начелство у Кривом Виру – сл. 15 а, Лакића кућа у Тополи, Стара механа у Лазници, Воденица у Рготини, Конак Јовице Милутиновића у Санковићу - сл. 15 б). Није помињана ни недоступност коју у накнадном раду демантује сам аутор тезе,²² а негирају срушени споменици на оку јавности у периферним београдским селима или заштићене куће и Стара чаршија у Гроцкој, која представља идеалан пример за све историје случаја конзерваторског (не)деловања (сл. 16 а, 16 б). Ако се запуштеност и неуређеност споменика или целина може објаснити старењем села, како то објаснити у случају походничких места, без основне туристичке опремљености (Спомен-кућа у Црнући, знаменито место Орашац). Узрок лошег стања заштите не може бити проблем који је предмет њеног рада. Она и постоји да би решавала и отклањала такве проблеме, а не да их користи за правдање сопствене неактивности. Узрок лошег стања културног наслеђа је у служби заштите,

односно, у стручњацима – конзерваторима који је чине.

Ради потпуније и јасније слике, требало би указати на амбијент у којем делује служба заштите. Ако је у почетку организованог рада заштите став државе био да покаже свој хумани карактер, подржавајући њено деловање, с временом се тај однос променио због све већег мешања у рад службе заштите. Негативна улога власти огледа се у њеном раду на слабљењу институција, уместо на њиховом јачању, на доношењу међусобно супростављених законских прописа или њиховом непоштовању и непримењивању, као и у непоштовању стручног мишљења.²³ Државни интерес не може бити аутопут који ће уништити Таково или прилагођавање вододерине и подизање мегаломанског споменика на врху брда, уместо заштите историјског места Орашац, оба значајна не само за српски народ него и за друге балканске народе као подстицај за сопствено ослобођење. Није држава сиромашна због заштите културних добара, него зато што се културна добра не штите, па нестају. Културно наслеђе је ресурс од необновљивог значаја, па се његовим уништавањем и нестанком неповратно губе хуманистичке и духовне одлике које носи са собом, а друштво неповратно сиромашно. Дехуманизација друштва је теже сиромашење од материјалног јер је духовно сиромашење неповратно.

- 1 Ђ. Воšković, *Naša zaštita danas*, Naše starine II (Sarajevo 1954) 6.
- 2 М. Чанак Медић, *Пут ка интегралној заштити градитељске баштине*, у: Чувари баштине: 50 година рада Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд 1998, 23, 25.
- 3 Н. Пешић Максимовић, *Путеви заштите споменика народне материјалне културе*, Саопштења XIII (Београд 1981) 286. Аутор цитира мишљење С. Ненадовића да „сеоска народна архитектура има више амбијентно-етнографску, него споменичку вредност, осим цркава брвнара“ мада „још увек има насеља са најлепшим примерима народног градитељства“, што је, по наводу на истом месту, последица „интелектуалне ускогрудости“.
- 4 Ђ. Воšković, *нав. дело*, 6. Аутор је приметио да су радом само на најзначајнијим сакралним споменицима средњег века запостављене мање цркве, као значајан део културне баштине, док је М. Чанак Медић то приметила у односу на споменичку разноврсност, в.: М. Чанак Медић, *нав. дело*, 23. „Пажња је, после тога, другде у свету била више окренута старим градским и руралним целинама док је код нас и надаље највећа брига посвећивана изабраним најзначајнијим културно-историјским споменицима и њиховој ревалоризацији.“
- 5 Н. Пешић Максимовић, *нав. дело*, 283–284; Закон о заштити споменика културе и природних реткости, „Службени лист ДФ“, 54/1945; Закон о заштити споменика културе и природних реткости Србије, „Службени гласник НРС“, 54/1948; Међународни комитет за вернакуларну архитектуру ICOMOS-а (CIAV)
- 6 Н. Пешић Максимовић, *Стање споменика народног градитељства у Србији – резултати истраживања*, Заштита споменика народног градитељства, Зборник радова са Саветовања о заштити споменика народног градитељства 27–30. септембар 1983. године Титово Ужице-Сирогојно, Београд 1984, 11, 21.
- 7 Н. Пешић Максимовић, *Путеви заштите*, 292; Р. Финдрик, *О народном градитељству у Србији, његовом чувању и заштити*, Саопштења XIII, Београд 1981, 296, 299
- 8 Почетком осамдесетих година 20. века истраживање на територији југоисточне Србије било је завршено. Руководилац истраживања мр Н. Пешић Максимовић објавила је више радова, међу којима је и вредна публикација *Споменичке вредности сеоских центара у Србији*, Београд 1984. Истовремено је било у току истраживање везано за изградњу етнопарка Сирогојно. Арх. Р. Финдрик објавио је компилацију ранијих радова, допуњених грађом о брвнари, у публикацији *Народно неимарство*, Сирогојно 1994, као и публикације *Динарска брвнара*, Сирогојно 1998. и *Вајати*, Сирогојно 1999.
- 9 Пројекат „Култна места“, који такође следи из Атласа, тек је 2013. године добио минимална новчана средства која ће бити употребљена за истраживање једне од три врсте културних места предвиђених пројектом, а то су: записи на културним местима, цркве народног градитељства и градње на културним местима и места за које се верује да имају натприродне моћи.
- 10 Р. Финдрик, *Народна архитектура, путеви чувања и заштите*, Београд 1985, 75.
- 11 Поменимо савиначки храст који се нашао на траси ауто-пута или историјски простор између цркве брвнаре у Такову и Таковског грма, између којих је постављена траса истог ауто-пута. И једно и друго су део природе за коју су везана културна обележја: обредна радња култног карактера и значајно историјско дешавање које може бити само легенда. Према томе, и природни феномени могу имати својства споменика културе.
- 12 У примеру конзерваторских радова Суваче у Кикинди обављено је истраживање антрополошког вредновања суваче, ради њене рехабилитације, у које су укључени локално становништво, установе културе, туризма и управе, као и удружење грађана, у оквиру којег је обављен разговор са потенцијалним корисницима и анкетирано становништво ради дефинисања њене намене и постизања њене одрживости.
- 13 Н. Пешић Максимовић, *нав. дело*, 21
- 14 Р. Финдрик, *нав. дело*, 83, 69.
- 15 Прво седиште Републичког завода за заштиту споменика културе било је у Конаку кнегиње Љубице.
- 16 Ј. Нешковић, *Ревитализација споменика културе*, Архитектонски факултет, Београд 1986, 111–117.
- 17 С. М. Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа*, Архитектонски факултет, Београд 1980, 149; изузимамо хрватске и словеначке ауторе који баштине конзерваторски начин размишљања, за разлику од српских конзерватора усмерених више ка историји архитектуре и ревалоризацији.
- 18 Ј. Нешковић, Н. Куртовић, С. Ђорђевић, Р. Радовић, *Стара чаришија у Новом Пазару – заштита и ревитализација*, Београд – Краљево 1988, 61- 81.
- 19 Изјава председника Комисије Министарства културе у области заштите културних добара од изузетног значаја и добара српског порекла у иностранству изречена на Конференцији “Очување градитељског наслеђа – Стварно и могуће”, одржаној у Заводу за заштиту споменика културе града Београда. 2010. године.
- 20 Н. Пешић Максимовић, *нав. дело*, 17.
- 21 Поменимо неке просторне културно-историјске целине: Ласово, Леновац, Горња Бела река или споменике културе Ђокинска воденица, Кућа са јазлуком... Општа је појава да о споменицима народног градитељства нема никаквих путних обавештења а понеке, ни сами мештани не знају који су.
- 22 Р. Финдрик, *О народном градитељству у Србији*, 299.
- 23 Као пример може да послужи изградња куће на ливади изнад цркве брвнаре у Такову, са чијим захтевом се није сложио Републички завод за заштиту споменика културе, али је Министарство културе одбацило став Републичког завода и дало дозволу за изградњу.

Božidar Krstanović

Review of the Protection of Vernacular Built Heritage in Serbia

Summary

Vernacular architecture has been the subject of the cultural heritage protection department from the beginning of its institutional work in the mid-20th century. Despite the fact that it is legally recognized as any other type of heritage, conservationists have not treated it in the same way. The reasons are numerous: primarily, traditional understanding of the criteria of cultural monuments' values, according to which the monuments from the Middle Ages have always had priority in protection. In addition, undeveloped methodology and neglected multidisciplinary work on the one hand, and the lack of skilled personnel and insufficiently researched field on the other, have contributed to the lack of promotion of vernacular architecture as valuable cultural heritage. The last valuable examples of vernacular architecture rapidly and irretrievably disappear, threatened by global industrialization and urbanization.

At the beginning of this century, an innovative attempt was made to change the approach to the protection of this type of heritage through the project called *Atlas of Vernacular Architecture in Serbia*. The systematic study was initiated in 2003 in order to collect data for the identification, evaluation and conservation of vernacular architecture. The research project was conducted over most of the territory of Serbia, followed by the education of the local population, especially school children. Publications with information on vernacular architecture of individual municipalities or groups of them are being published continuously. Unfortunately, due to lack of understanding of the new management of the cultural heritage protection department the project was terminated (except for publishing).

UDK: 711.75(497.11) ; 625.1(497.11)(091)
ID: 202502412

Марко Омчикус

Очување старих железничких пруга као потенцијал одрживог развоја

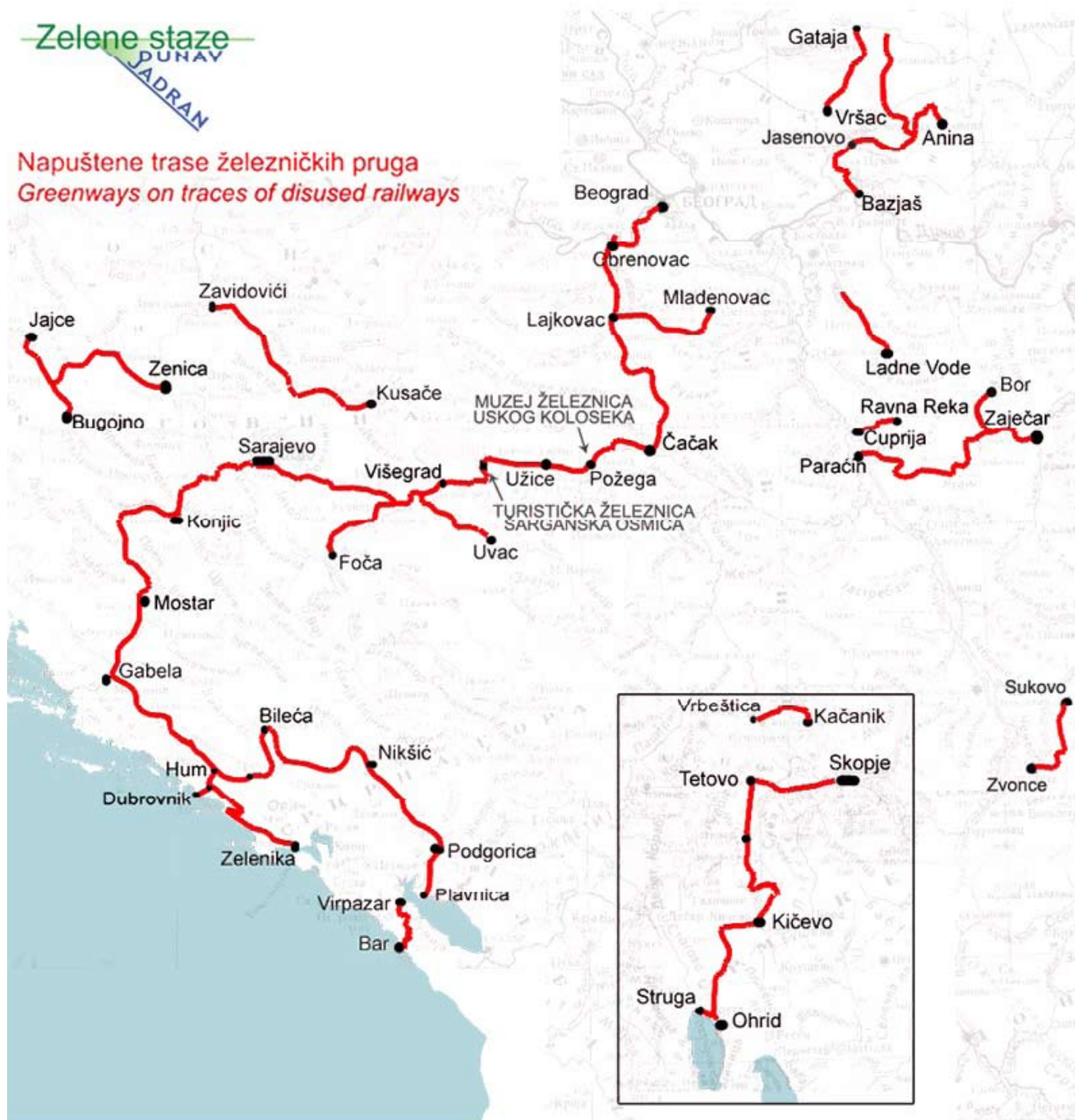
Увод

На карти Србије, Босне и Херцеговине, Хрватске, Црне Горе и Македоније може се видети да је до пре пола века железничка мрежа била знатно гушћа него данас. Пруге су повезивале индустријска и рударска места, као и рурална подручја. Првенствено ради робног транспорта, али и превоза путника. Генерације рођене до 1955. свакако памте да су се, ако су биле у прилици, возили железницом од Дубровника до Сарајева, па онда од Сарајева стизали у Београд на железничку станицу Чукарица. Они који су се бавили планинарењем, или ходочастили до атрактивних места по Србији, од Ђуприје до Раванице су путовали возом. Возом се ишло и од Параћина до Зајечара и Бора.

Данас железничка мрежа на бившем југословенском простору повезује, практично, само магистралне правце. Нешто више је сачувана локална железничка мрежа у Словенији и северном делу Хрватске. У Србији, у оквиру онога што је остало од локалне железничке мреже, путнички промет је минималан због тога што су пруге у лошем стању и возови иду веома споро, тако да не могу да конкуришу моторном саобраћају (сл. 1).

Укидањем неких локалних железничких пруга на територији Србије, као и по другим просторима Југославије, заустављен је развој тих подручја. Као последица тога, становништво је почело да се осипа, тако да данас више не постоји само проблем старачких домаћинстава већ све више и угашених домаћинстава, па чак и целих насеља. Затварање рударског окна, гашење производних погона, укидање откупних станица за пољопривредне и сточарске производе, без налажења алтернативних решења у запошљавању становништва, довело је до тога да су данас нека подручја на нижем степену развијености него што су била пре сто година.

Сл. 1 Бивше пруге на територији Хрватске, Босне и Херцеговине, Србије, Црне Горе и Македоније

Поплава идеја о рехабилитацији одређених подручја и места данас стиже са приличним закашњењем јер када се већ догоди дисконтинуитет, који притом дуже потраје, много је теже нешто обновити, сачувати или унапредити, него што би то било да су идеја и воља благовремено постојали.

Када се исцрпи неки природни ресурс и када се констатује да више не постоји економска оправ-

даност, обично се не размишља о некој другој могућности, бар не одмах. Ако је неко насеље у свом најпросперитетнијем периоду имало 5000 житеља, да би данас спало на једва неколико десетина, онда нам преостаје да полазећи од те чињенице утврђујемо тежину пропуста.

Али када ипак дође до тога, онда се и ту размишља парцијално јер није довољно усмерити такво подручје, на пример, ка туристичкој привреди,

или само некој производњи, или само некој активности током једне сезоне у години. Пројекти рехабилитације подручја морају да буду комплексни и функционални током целог годишњег циклуса.

Када говоримо о напуштеним пругама, не мислимо само о неким прошлим временима, на које неки гледају са носталгијом. Меморија не траје дуго јер је свака нова генерација суочена са својом реалношћу и изазовима. Међутим, шта могу да значе напуштене железничке трасе? Оне, пре свега, припадају градитељском наслеђу једног времена. Увођење железнице као транспортног средства у 19. веку оформило је и једну нову грађевинску дисциплину. Дотадашњи колски путеви, од којих су многи трасирани још у римском периоду и столећима одржавани, проширивани, наново пресвучени новим подлогама, нису били у тој мери захтевни за одржавање као железничка траса. Пре свега, сама тежина композиција, чак и када није оптерећена, захтевала је чврсту подлогу трасе, прецизан однос између кривине и бочног нагиба, као и сходно самом терену, предвиђене бујичне одводе и канале. Исто тако, терен је захтевао градњу насипа, бушење тунела и градњу мостова. Железничке трасе, заправо, нису биле они путеви које је сама конфигурација терена нудила пешацима, јахачима и колском превозу. У трасирању железница инжењерија је, после градњи аквадукта, први пут била озбиљније суочена са природним препрекама. Железничке пруге, односно железнички саобраћај је изванредна тековина индустријске револуције.

Сењски Рудник и Равна Река

Камени угаљ Сењског Рудника користиле су железнице и многе фабрике у Србији. Српска влада је марта 1890. поднела Народној скупштини предлог Закона о градњи пруге Сењски рудник–Ђуприја, ради повезивања рудника са магистралном пругом Београд–Ниш–Врање.

Градња и експлоатација ове пруге биле су поверене Дирекцији Државних железница, под надзором Министарства грађевина. За изградњу пруге и набавку возног материјала била је одобрена сума од 1.650.000 ондашњих динара.¹

Да би Србију учинила енергетски независном, Скупштина је за повезивање Ђуприје са Сењем, као и за проширење рудника, одобрила 22 милиона динара. Одмах потом, трасирање у дужини од 22 km

пруге поверено је рударском инжењеру Гикићу. Године 1892. пруга је била оспособљена за саобраћај.

Железничка пруга Ђуприја–Равна Река грађена је у две фазе. Први део од Ђуприје до Сењског Рудника пуштен је у рад 1892. године, са колосеком од 0,75 m, а 1908. године пруга је продужена до Равне Реке. Том приликом, колосек до Сењског Рудника био је преправљен на нову стандардну ширину од 1435 mm, колоквијално назван „босански“ колосек.² Због тешког терена пруга је прављена са малим полупречницима кривина и веома великим успонима. Ово је била адхезиона пруга,³ са убедљиво највећим успонима на целој мрежи у Србији и југословенским теренима. До Сењског Рудника, максимални успон био је 33%, а између Сењског Рудника и Равне Реке успон је достигао и 46%, дакле, чак мало више од зупчанице преко Комара.⁴ Било је полемика око овакво великог успона. Тврдило се да на том делу железница не може да функционише. Међутим, у пракси се то није показало проблематичним пошто је товарени правац ишао низбрдо, тако да је на овој прузи много већи проблем било кочење возова, него вуча. Возови су искакали из шина, о чему сведочи и једна стара фотографија (сл. 2).

Пруга је функционисала у целој својој дужини 59 година, док је деоница од Сењског рудника до Ђуприје функционисала 70 година. Прво је 1962. године укинута део између Равне Реке и Сењског Рудника, а затим, 1967. године, и остатак пруге.

Укидањем пруге знатно је смањен број становника и замрла су оба насеља: и Равна Река, и Сењски Рудник.

Траса није у целости очувана, нарочито њен дужи део у правцу Ђуприје, и то од тачке укрштања са путем ниже раскрснице за Сисојевац. Надаље је траса прекривена јавним путем Сењски рудник–Ђуприја. На путу ка Ђуприји, одмах по изласку из клисуре, очувана су два камена моста, звана „Две сестре“ (сл. 3). Један је наткривен новим путним мостом (с тим што је стара камена конструкција испод сачувана), док други, неколико метара даље, стоји паралелно с путем, односно новим путним мостом.

Други сачувани крак трасе иде од Равне Реке (угљенокопа), до насеља Сењски Рудник, где је у једном делу пресечен стамбеном новоградњом, и то једва неких двадесетак метара од простора где је некада био ранжирни плато.

Заштитом саме трасе некадашње пруге, као

Сл. 2 Стари снимак железничке несреће у Сењском Руднику

Сл. 3 Стари снимак мостова „Две сестре“

Сл. 4 Сењски Рудник, парна машина произведена 1872, године у Грацу (Аустрија), и данас у употреби

градитељског објекта, та два насеља, заправо, била би повезана у јединствену целину.

Могућности заштите и рехабилитације

Заштита индустријског наслеђа није тако нова идеја. Чак ни у Србији, где се брига о очувању јавила пре више од педесет година, а у развијеним европским земљама и знатно раније. Међутим, као глобални тренд, заштита индустријског наслеђа стара је око 25 година, када су се искристалисала два приступа: музеолошки и рециклажа. У првом случају реч је о очувању индустријских објеката *in situ*, заједно са машинама и алатницама, а у другом о пренамени постојећих објеката (галеријски простори, културни центри, ликовни студији и сл.), са меморијалним обележјима.

Заштита индустријског наслеђа у данашње време утврдила је неке принципе и критеријуме. Може се рећи да је подигнут и ниво свести јавности. Међутим, када се суочавамо са индустријском инфраструктуром, ту је ситуација нешто друкчија, односно до сада није скретана већа пажња на тај проблем, нити су сагледаване могућности.

Средствима Европске уније омогућено је санирање неких објеката у Сењском Руднику, најстаријем активном руднику мрког угља у Србији (сл. 4), али је потпуно запостављена идеја да се обухвате два рударска насеља, Сењски Рудник и Равна Река, која су била повезана железничком пругом. И данас та два насеља повезује траса некадашње пруге.

Постоји, наравно, јавни пут као саобраћајница између та два насеља. Међутим, оно што је ова насеља повезивало у јединствени производно технолошки систем била је та пруга.

Иницијатива да се Сењски Рудник утврди за просторно културно-историјску целину свакако је позитивна, али унутар предвиђених граница целине није обухваћен тај важан инфраструктурни артефакт, посебно онај део некадашње пруге који је повезивао мултиетничко рударско насеље Равну Реку са Сењским Рудником (сл. 5, 6). Траса некадашње железничке пруге и данас је у солидном стању. Хипотетички, не би захтевала неке нове и скупе грађевинске интервенције. Међутим, обнова самог железничког саобраћаја вероватно би отворила питања економске исплативости, а још више питање могућности рестаурације возног парка који заправо и није сачуван (сл. 7).⁵

Сл. 5, 6 Некадашњи и садашњи изглед копа у Равној Реци

Међутим, у садашњој фази размишљања о пуној рехабилитацији два рударска насеља, поред граница, приоритетно би било дефинисати мере заштите трасе, које би обухватиле: очување подлоге и правца кретања, њене ширине, кота, постојећих кривина и нагиба; очување свих мостова, односно одводних и бујичних канала. Овим мерама би се онемогућило да се траса или делови трасе претварају у јавни пут или пресецају другим саобраћајницама и објектима.

Не треба, наравно, искључити могућност реконструкције железничког саобраћаја, као што је то урађено са Шарганском осмицом.⁶ Међутим, сама траса у међувремену нуди неколико привремених или трајних решења, која, сходно одрживим економским могућностима, могу бити следећа: спортска бицикличка и мотоцикличка стаза; спортско шетна и трим стаза; стаза за јахање; туристичка стаза за посебна возила, као што су туристички возићи на гуменим точковима, теренска возила или запрежна возила; могућа обнова саобраћаја са лаким шинским возилима.

У складу са наведеним могућим наменама, подлога би се могла прекрити шљаком или гранулатом.

У зони од најмање 20 m од ивице трасе не би била дозвољена градња објеката од камена или вештачког материјала, осим обнова већ постојећих објеката железничке инфраструктуре (станице, куће надзорника пруге и скретничара, као и других објеката за опслуживање железничке пруге). Трагови таквих објеката постоје уз трасу. Може се дозволити постављање мањих партерних објеката од дрвене грађе, и то 5 m од ивице трасе у функцији одморишта за бициклисте и шетаче. Ознаке и информативне туристичке табле могу се поставити изван ивице трасе.

Сл. 7 Мајер-локомотива, снимак из 1959. године

У шумском појасу трасе не би била дозвољена сеча шуме, осим санитарне сече.

Због велике удаљености камених мостова „Две сеestre“ од Сењског рудника и Равне реке, они не би били обухваћени границама просторне културно-историјске целине. Полазећи од чињенице да ови мостови представљају једини остатак некадашње пруге Сењски рудник–Ђуприја, у циљу њиховог очувања треба размишљати о евентуалном појединачном утврђивању за непокретно културно добро или о очувању кроз дефинисање мера заштите заштићене околине манастира Раванице, у чијој се близини налазе.

Закључак

Која је главна препрека наведеним могућностима заштите и будуће намене трасе некадашње пруге Равна Река–Сењски Рудник? Познато је да се код Равне Реке, на Пасуљанским ливадама, налази војни полигон и то се сматра кључном препреком. Међутим, сама траса пруге пролази ободом

полигона и није физички угрожена, али то отвара питање бафер-зоне. Да ли то мора да значи смањење простора полигона, његово измештање, или је могуће наћи модалитет цивилно војне сарадње?⁷ Армије у свету, поготово у демократским државама, све мање су изоловани део друштва. Све мање је такозваних војних тајни, а све више транспарентног рада и синергије са цивилним сектором друштва.

Ако су опредељење Србије европске интеграције, онда би требало просторно културно-историјске ресурсе у целости понудити одговарајућим одрживим решењима.

Свет нуди искуства. Добра и лоша (примери добре и лоше праксе). Међутим, свако искуство заснива се и на преседанима. Очување трасе, а посебно некадашње деонице између Равне реке и Сењског рудника, уз понуђене могућности коришћења, дало би шансу и насељу Равна река да се такође рехабилитује у оквиру једне природне просторно културно-историјске целине. Ако је железничка пруга некада била кичма једног јединственог производног процеса – експлоатације угља, у будућности би та траса могла да буде кичма друкчијег производног процеса.

- 1 Динар је у том периоду био у истом еквиваленту са швајцарским и белгијским франком. Износ од 100 динара могао је да се замени за злато. Исто тако, за наведени износ могло је да се купи четири пара волова, што би данас износило око 8000 евра. Значи, да је одобрена инвестиција тада била у еквиваленту данашњих 13 милијарди и двеста милиона динара.
- 2 То је био аустроугарски стандард, претходно примењиван у Босни и Херцеговини, која је била под аустроугарском влашћу.
- 3 Заштита од проклизавања.
- 4 Превој Комар, на прузи Травник–Доњи Вакуф, где је вуча била ојачана зупчаницом која је називана Романа.
- 5 Локомотиве са ове пруге су, нажалост, исечене, чак и мајер-локомотива (бивша Саксонска IVk, JŽ 90 - 008), која је дуго стајала у Ђуприји, да би била сачувана за музеј. Ипак две такве локомотиве са ове пруге биле су сачуване. Посреди су две од четири локомотиве које су на крају Првог светског рата остале на подручју Чехословачке и које нису никад враћене у Србију. Тамо су добиле ознаке У 47 001 - 004, када су повучене из употребе.
- 6 Шарганска осмица је део обновљене пруге узаног колосека између Ужица и Вишеграда, односно Мокре Горе и Кремне, преко брда Шарган. Ова пруга има велики број мостова и 20 тунела (22 до границе са Босном и Херцеговином), од којих је најдужи Шаргански: 1660,80 m. По броју мостова и тунела, и успону од 18%, Шарганска осмица је јединствена у Европи и једна од туристичких атракција Златибора. Пруга је била направљена са стандардом пруге уског колосека са размаком од 760 mm. Међутим, 28. фебруара 1974. воз је укинут заједно са свим пругама уског колосека. После 24 године, на иницијативу житеља овог краја и на пристанак ЖТП Београд, 2003. године почела је обнова на деоници од 15,5 km. Намера је да се обномом ове ускотрачне пруге повежу Ужице и Вишеград, чиме би била достигнута дужина од 50 km.
- 7 *Civilian Military Combine* (СММС). Цивилно војно дружење у свету је све популарнија манифестација приближавања војске и цивилства. Сваки војни објекат који не представља војну инсталацију од значаја за безбедност државе, већ има тренажну улогу, све више се комбинује са цивилним потребама, као што су спортски тренинзи, туризам, разни видови едукације и одржавање кондиције резервиста.

Marko Omčikus

Preservation of Old Railway Lines as a Potential for Sustainable Development

Summary

The railroad network on the territory of the former Yugoslavia was more developed fifty years ago than it is today. Railroads connected the industrial and mining sites, as well as rural areas.

Shutting down of some local railways in Serbia, as well as in other regions of the former Yugoslavia, stopped development of the mentioned areas and the population started to decrease. As a result, some of the regions are at the lower level of development today than they were a century ago.

Railway or rail service is the outstanding achievement of the Industrial Revolution. The preserved routes of the former railways deserve the same kind of attention as the industrial heritage, especially as they are also an integral part of the industry. But ideas on the rehabilitation of certain areas and places, are coming up after a long discontinuity which makes finding sustainable solutions difficult.

A particular example is the mining village of Ravna Reka (Flat River) near Senjski Rudnik (Mine of Senje), which once numbered 5,000 inhabitants and today has only a few dozen people. Protection of the line of the former railway Čuprija - Ravna Reka, especially putting the route in the new function as a structure which connected Ravna reka and Senjski Rudnik, in fact, would relink two settlements into a single unit, with equal opportunities in the process of rehabilitation.

The existence of a military training ground in the area of Pasuljanske livade, whose rim is partly the route of the former railway line, should not be an obstacle, if a modality of the Civilian Military Combine was found, which in a democratic societies is becoming a common practice.

UDK: 7.025.03/.4 ; 502.131.1:711.4

ID: 202507788

Светлана
Димитријевић Марковић

Историјско наслеђе као интегрална компонента урбанистичког планирања по принципима одрживог развоја – потребни предуслови и пракса

Идеја урбаног планирања, а самим тим и урбаног развоја, заснива се на тежњи за стварањем бољег и квалитетнијег урбаног простора. Основно питање је како управљати урбаним развојем, а да се при том заједници обезбеди максимум бенефита, а минимум негативних утицаја, тј. одрживи развој.

Концепт одрживог развоја је протекле три деценије еволиурао од концепта уско повезаног са био-физичким окружењем и постао много комплекснији, подразумевајући културне, социо-економске, политичке и естетске феномене који су, по правилу, у интеракцији и стога утичу и на одрживост природног окружења.¹

Тако је и очување културно-историјског и архитектонско-урбанистичког наслеђа могуће анализирати у односу на неке од кључних индикатора одрживог развоја у друштву.²

– *Економски развој*. Иако се код нас заштита наслеђа и даље процењује као активност која је, пре свега, супротстављена економском развоју, у свету је она постала главна окосница економског раста. Историјско окружење привлачи туристе и тако увелико доприноси економском развоју и подстиче отварање огромног броја нових радних места. Осим туризма и отварања нових радних места, бенефит се огледа и у очувању старих заната и занатских радионица неопходних за одржавање и поправку ових објеката.

Посредни утицај који наслеђе има на економски развој огледа се у чињеници да су стари, а модернизовани градови са свим културним, административним и услужним погодностима привлачни за савремену, тзв. креативну класу, у коју, све чешће се наилази на то мишљење, спадају програмери, технолози, инжењери, веб-дизајнери, према Рипкему – главни протагонисти економског

развоја данашњег доба.³

– *Социјална кохезија*. Најновија сазнања указују да признавање и поштовање јединствености сваког места снажно утиче на мотивацију, идентитет и добробит грађана, као и да разумевање локалне културе игра кључну улогу у урбаној одрживости. Друштвена кохезија остварује се идентификовањем појединца са одређеним местом, одређеном заједницом. Изграђено окружење несумњиво је кључно за локални идентитет и потенцирање различитости и, као такво, остаје у памћењу бројних генерација.⁴

– *Заштита окружења*. Неумерени развој који се руководи искључиво економским мотивима може увелико да наруши животну средину. Међутим, важно је нагласити да и рушење постојећих грађевина негативно утиче на природно окружење.⁵ Небрига о архитектонском наслеђу и његово урушавање, иако се одражавају на природну средину, најпогубније утицаје имају на социјалном и културолошком плану.

Ово су неки од разлога који објашњавају зашто савремени приступи планирању руковођени принципима одрживог развоја, између осталог, подразумевају да се затечено културно-историјско и архитектонско-урбанистичко наслеђе третира као необновљиви ресурс, а пре свега као просторни потенцијал који треба да допринесе квалитету живота и атрактивности градова. Овако се конзервација културног наслеђа схвата као битан и незаменљив део квалитета живота, исто као што се циљеви окружења (квалитет ваздуха, воде) подразумевају као суштински за опстанак живота на планети. „Наслеђе није само скуп разматрања међу многим сличним – оно је кључно разматрање које усмерава и уобличава развој.“⁶

Основно питање је како принципе и циљеве одрживог развоја, а самим тим и односа према архитектонском наслеђу, применити приликом израде и имплементације просторних и урбанистичких планова. Како очувати и афирмисати постојеће амбијенталне целине, креирати нове, очувати и унапредити „дух места“?

Инострана искуства

Имплементација координисаног планирања и управљања, у домену односа према културно-историјском и архитектонско-урбанистичком наслеђу, на државном нивоу подразумева јасно

опредељење државе да се оно очува, што између осталог значи и постојање одговарајуће законодавне подршке, којом се планери и локалне власти обавезују на то, како у виду самих закона, тако и у виду правилника и водича којима се дају смернице и објашњава како се прокламовани циљеви остварују у пракси. На тај начин заштита и очување наслеђа постају обавеза и локалних власти, и урбаниста.⁷

За илустрацију реченог може послужити пример Енглеске. Од бројних докумената који се односе на област планирања и заштите наслеђа у овој земљи међу најзначајније спадају: Планерски (заштићени споменици културе и просторне целине) акт 1990 / *Planning (Listed Building and Conservation Areas) Act 1990* / Национални оквир стратегије планирања / *National Planning Policy Framework – NPPF* / Конзерваторски принципи English Heritage-a, / *English Heritage Conservation Principles* /.⁸

Планерски акт из 1990. законски је документ у коме су обједињени сви прописи који се односе на посебну контролу над грађевинама и просторима од специјалног архитектонског и историјског интереса. У њему су, поред дефиниција заштићених културних добара и зона, дати услови и процедуре који се морају поштовати приликом њиховог утврђивања, попис и опис забрањених радова и казнене мере за оне који их предузимају, процедуре за добијање посебних дозвола за извођење радова на културним добрима, начини контроле, права власника, обавезе локалних власти и планерских служби у вези са заштићеним подручјима и друго.

Национални оквир стратегије планирања је документ у коме су презентована стратешка опредељења владе везана за циљеве планирања и начине њихове примене у пракси. Један од циљева објављивања овог документа, публикованог у марту 2012. године, јесте и да се на једном месту, сажето, прегледно и јасно свима, и заједници, и стручњацима укљученим у процесе планирања, презентује владино виђење шта одрживи развој значи у пракси. Са јасно дефинисаним опредељењем ка одрживом развоју изложено је 12 принципа којих се треба придржавати приликом просторног и урбанистичког планирања и спровођења. Ови принципи односе се и на дефинисање односа према наслеђу. У поглављу под називом „Очување и унапређење историјског окружења“ / *Conserving and Enhancing the Historic Environment* / дата су упутства и смернице, са јасно и снажно наглашеним ставом владе о вредности наслеђа и потреби и значају да се оно очува.⁹

Објединивши разна документа, NPPF је многе ставио ван снаге, попут *Planning Policy Statement 5: Planning for the Historic Environment (PPS5)*, али не и „Планерски водич за историјске средине“ / *Historic Environment Planning Practice Guide*/ који је, као званично владино упуство за израду планова у заштићеним зонама, и даље остао на снази. Убрзо по објављивању Националног оквира стратегије планирања English Heritage је објавио два документа у којима се врши упоредна анализа принципа и политика изложених у NPPF и PPS5, један који истиче сличност, и други који се односи на нове стратегије и принципе који се налазе само у NPPF-у.¹⁰ English Heritage је званични владин саветник и консултант приликом планирања свега што се тиче наслеђа. Објављивањем ових документа English Heritage-а указује на ангажованост и важност коју планирању придају институције и организације чија је делатност пре свега заштита наслеђа.

Поред ових докумената, English Heritage је објавио и многе друге приручнике и публикације, међу којима су и „Принципи конзервације“ /*Conservation Principles*/ и „Водич за заштићене целине“ /*Conservation Areas Guidance*/. У „Принципима конзервације“ изложени су принципи којима се English Heritage руководи приликом управљања наслеђем у својој надлежности, у форми упутстава и савета којих се треба придржавати, са илустративним примерима како се историјске грађевине могу успешно прилагодити савременим потребама. „Водич за заштићене целине“ пружа инструкције планерима и локалним властима за планирање и управљање променама у историјским срединама.

Поред набројаних законских аката и приручника, планерима стоје на располагању и многи други правилници и водичи, попут следећих: „Увод у разумевање места“ /*Understanding Place: An Introduction*/, „Разумети место: Карактер и контекст у локалним плановима“ /*Understanding Place: Character and Context in Local Plans*/, „Разумети историјске грађевине: Смернице и упутства за локалне планерске власти“ /*Understanding Historic Buildings: Policy and Guidance for Local Planning Authorities*/, публиковани са циљем да се боље разумеју, вреднују и планирају промене у историјској средини и на историјским грађевинама.

Овај кратки приказ законских аката и осталих публикација који за планера представљају обавезу и смернице којима треба да се руководи при-

Сл. 1 English Heritage је прво издање „Принципа конзервације“ објавио након трогодишњих консултација и истраживања

Сл. 2 Визија очувања и развоја конзерваторске зоне у форми јасног дизајнерског упутства пројектантима и корисницима простора

Сл. 3 Очување карактера једног подручја подразумева јасно дефинисање и презентовање свих обележја идентитета

ликом продукције плана, а заједници омогућава увид и, самим тим, и контролу да ли се планиране интервенције у простору одвијају у складу са

стратешким циљевима, има за циљ да укаже на труд и значај који се придаје јасној и прегледној формулацији владине политике и свих стратешких циљева развоја, а самим тим и односа према наслеђу. Такође, указује и на неопходност да се упоредо са стратешким циљевима илуструју и начини на које влада очекује од планера и локалних власти да остваре прокламоване циљеве у простору.

Домаћа пракса

Везу између просторног и урбанистичког планирања и заштите архитектонско-урбанистичког наслеђа успостављају два наша закона: Закон о културним добрима („Службени гласник РС“, бр. 71/94) и Закон о планирању и изградњи („Сл. гласник РС“, бр. 72/2009, 81/2009 – испр., 64/2010 – одлука УС, 24/2011 и 121/2012). Законом о културним добрима уређује се систем заштите и коришћења културних добара и утврђују услови за обављање делатности заштите културних добара. Члан 75 поменутог закона регулише делатности којима се заводи баве, па између осталих, у ставу 2 наводи и да завод за заштиту споменика културе „учествује у поступку припремања просторних и урбанистичких планова путем достављања расположивих података и услова заштите непокретних културних добара и учествује у разматрању предлога просторних и урбанистичких планова“. У члану 99 стоји да се „мере техничке заштите и други радови којима се могу проузроковати промене облика или изгледа непокретног културног добра или повредити његова својства, могу предузимати ако се: 1) утврде услови за предузимање мера техничке заштите и других радова; 2) прибави сагласност на пројекат и документацију за извођење ових радова, у складу са законом, и 3) прибаве потребни услови и одобрења на основу прописа о планирању и уређењу простора и изградњи објеката“. С друге стране, у члану 3 Закона о планирању и изградњи наводи се да се „уређење и коришћење простора заснива на начелима: одрживог развоја; подстицању равномерног регионалног развоја; усклађености социјалног развоја, економске и енергетске ефикасности и заштите и ревитализације животне средине и градитељског наслеђа, природних, културних и историјских вредности; реализације развојних приоритета и обезбеђења услова за рационално коришћење необновљивих природних ресурса и обновљивих извора енергије; спречавања и заштите од природних и техничко-технолошких несрећа; планирања и уређења простора за потребе одбране земље и

изградњу објеката од посебног значаја за одбрану земље; учешћа јавности; сарадње између државних органа, аутономних територијалних заједница, јединица локалних самоуправа, привредних друштава, установа, невладиних организација, грађана и других учесника у просторном развоју; усаглашености са европским стандардима и нормативима у области планирања и уређења простора у циљу стварања услова за трансграничну и међународну сарадњу и укључивање Републике Србије у процесе европских интеграција“. У истом члану наводи се да начела садрже и упутства за имплементацију. Закон, даље, прописује садржај и врсту докумената просторног и урбанистичког планирања, као и програма имплементације просторних планова. Као обавезан прилог наведених урбанистичких и просторних докумената наводе се и мере заштите, уређења и унапређења природних и културних добара. Детаљнијих упустава о начину дефинисања тих мера, односа према наслеђу, у овом закону нема, нити постоје штампани приручници и публикације у форми упутстава и примера добре праксе који објашњавају начин остваривања стратешких циљева у простору, а самим тим и начин на који се чува наслеђе и усмерава развој у циљу његове заштите.

За Београд, смернице о понашању планера у заштићеним деловима града дате су у оквиру Генералног плана Београда 2021 („Сл. лист града Београда“, бр. 27/2003), у поглављу „Заштита непокретних културних добара“. У Плану се наводи да је основни услов за третман непокретних културних добара поштовање њихових вредности и статуса према Закону о културним добрима. Такође се дефинишу подручја различитог степена заштите, међу којима су и подручја интегративне конзервације, као и подручја опште и усмерене обнове. На подручјима интегративне конзервације планери се упућују на сарадњу са институцијама заштите да, према условима заштите непокретних културних добара, ове просторе „у естетском и функционалном смислу доврше у циљу постизања општег животног склада и ликовно-амбијенталног континуитета новог (које ће бити у мањој мери) и старијег (постојеће – доминантно)“. За подручја опште обнове, просторе на којима је, како је у Генералном плану дефинисано, концентрисан већи број културних добара, као и целина које уживају претходну заштиту, дате су смернице да интервенције на утврђеним културним добрима подлежу конзерваторским условима, а да се нове грађевине, урбанистичка, саобраћајна и инфраструктурна решења раде у складу са принципима урбанистичке заштите, уз примену мето-

да интегративне конзервације, на основу планова детаљне регулације и урбанистичких пројеката. Није јасно да ли се правила дефинишу на основу смерница које су дале институције заштите или су у искључивој надлежности планера и њиховој процени и валоризацији контекста. На подручјима усмерене урбане обнове надлежност конзерватора види се само у дефинисању конзерваторских услова за утврђена културна добра и њихову непосредну околину, док се елаборати заштите и смернице дају за цео простор уколико он ужива статус претходне заштите (просторно културно-историјске целине нису обухваћене овом зоном).

У пракси приликом израде планова детаљне и генералне регулације, у складу са својом законском обавезом, планери тј. урбанисти прибављају Услове чувања, одржавања и коришћења културних добара и добара која уживају претходну заштиту од надлежних институција заштите, а онда следи један дуготрајан и мучан период усаглашавања конзерваторских и планерских ставова. Мере заштите за утврђена културна добра се уграђују у план, док су мере заштите њихове непосредне околине и осталих евидентираних објеката одређених амбијенталних вредности, који нису утврђени за културна добра, иако се налазе у оквиру просторно културно-историјске целине, подвргнуте планерској рецензији. Приликом упоредне анализе већине ових докумената обично се намеће закључак да план представља неуспели компромис по простор – од почетка неусаглашених гледишта планера, с једне, и конзерватора, с друге стране. Први неретко дају примат економским факторима, карактеристично за транзициони период преласка са нетржишне на тржишну оријентацију друштва, тако да се у плану обнова историјских грађевина у највећој мери третира кроз могућност да се даљим интервенцијама на грађевини обезбеди њен опстанак, уз пребацивање обавезе спровођења свих потребних интервенција са друштва на појединца. Са искључивим циљем да се инвеститори заинтересују за локацију, неретко се планира максимална искоришћеност просторних капацитета на парцели како би се постигла одговарајућа економска рачуница.¹¹ Тако се у тежњи да се реши један проблем, запада у други, чије ће се последице тек осетити у будућности, у случају да се струка не побрине да се садашњи поступци за третирање архитектонског наслеђа у плановима осавремене. Јер, овај конвенционални приступ, који од планера захтева да идентификује и на карти означи важне урбане и просторне елементе наслеђа на основу Улова чувања, одржавања и коришћења културних добара и добара која уживају претходну за-

штиту, које је урадила Служба заштите, и онда, у односу на значење тих идентификационих елемената, дефинише прихватљиве оквири развоја, није ни према иностраним искуствима био довољан у суочавању са притисцима развоја, па је зато и измењен.

Закључак

Наслеђе представља незаменљив ресурс и главну стратешку окосницу одрживог развоја. У завршној речи са 40. конгреса IsoCaRP-а наводи се да ће у 21. веку само „непромишљени градови супротстављати конзервацију наслеђа урбаном развоју, док ће они мудри употребити градитељско наслеђе да задовоље економске, друштвене и културне потребе свог становништва у будућности“.¹²

Да би се развој управљао према „конзерваторским циљевима“, неопходно је да то постане један од основних стратешких циљева државе, која уз то треба да обезбеди одговарајући систем мониторинга и контроле.

Стратегије за планирање и развој, као и за културу, тј. наслеђе, неопходно је писати синхронизовано и уз обострано учешће надлежних, законе усагласити и упоредо са доношењем закона публиковати специјалне водиче и правилнике који на недвосмислен начин објашњавају начин остваривања стратешких циљева у пракси.

Неопходно је да и Закон о културним добрима, као и водичи и правилници са упутствима којима се објашњавају приступи и прихватљиви поступци у историјским срединама, постану обавезна литература свим планерима и урбанистима који раде планове у историјским зонама. И обрнуто, да се институције заштите, као и струковна удружења и организације, много више ангажују око планирања, учествују у доношењу Закона о планирању, иницирају и учествују у изради помнутих водича и правилника. Планирањем се баве различити људи који имају различит однос према наслеђу. Досадашња пракса, која се ослањала на то да сваки руководиоца плана тумачи услове заштите на свој начин, као и да процењује и најчешће оспорава степен важности смерница датих у тим елаборатима, а промене планира на основу сопствене процене вредности и карактеристика контекста и одомаћеног става да је урбана обнова могућа само кроз додатне интервенције, није нашла своју потврду у квалитету оствареног.¹³

- 1 www.strateg.ca/igu_rural_systems
- 2 Видети: С. Димитријевић Марковић, Р. Гајић, *Историјско наслеђе – интегрална компонента стратешког планирања*, Зборник радова – Планирање и менаџмент градова и региона, Крушевац 2005, 81–88.
- 3 D. Rypkem, *Heritage resource: an essential component of the strategic factors*, 40th IsoCaRP congress (Geneva 2004).
- 4 Извештај: *Innovative and Sustainable Cities*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin, Ireland 1998.
- 5 Рушењем само једне, мале, зидане, двоспратне куће понишати се еколошка бенефит остварена рециклирањем 1344000 алуминијумских конзерви; извор: D. Rypkem, *Heritage resource: an essential component of the strategic factors*, 40th IsoCaRP congress (Geneva 2004).
- 6 Х. Стовел, *Интегративни приступи урбаној и просторној конзервацији*, Гласник ДКС 25 (Београд 2000) 21–24.
- 7 Законска обавеза локалних планерских власти у Великој Британији је да дефинишу и брину се о заштићеним зонама у својој средини. Видети: <http://www.buildingconservation.com/articles/conservareas09/conservareas09.htm>
- 8 <http://www.helm.org.uk/managing-and-protecting/planning-tools/>
- 9 <https://www.gov.uk/government/policies/making-the-planning-system-work-more-efficiently-and-effectively>
- 10 <http://www.english-heritage.org.uk/professional/advice/hpg/decisionmaking/NPPF/>
- 11 С. Димитријевић Марковић, Р. Гајић, *Проблематика одрживог развоја архитектонског наслеђа у урбанистичким плановима*, Зборник радова – Одрживи просторни, урбани и рурални развој Србије (Београд 2004) 115.
- 12 D. Rypkem, *Heritage resource: an essential component of the strategic factors*, 40th IsoCaRP congress (Geneva 2004)
- 13 Видети: А. Кадијевић, *Интерполације у београдској новијој архитектури. Неомодернистичка ауторска интерполација у Таковској улици (2003–2008)*, Наслеђе X (Београд 2009) и А. Kadijević, *Savremene arhitektonske nadgradnje u Beogradu*, Pravo&društvo 2 (Београд 2011).

Svetlana Dimitrijević Marković

Heritage as an Integral Part of Urban Planning Guided by the Principles of Sustainable Development – Necessary Requirements and Practices

Summary

Contemporary approaches to planning guided by the principles of sustainable development, *inter alia*, mean that the current cultural-historical and architectural-urban heritage is treated as a non-renewable resource, and primarily as space potential, which should contribute to the quality of life and the appeal of our cities. The paper provides an overview of foreign (given the example of England) and national practices, having in mind the fundamental question: how to apply the principles and objectives of sustainable development and thus treatment of architectural heritage, in the processes of development and implementation of spatial and urban plans in an adequate legislative framework that binds both planners and local authorities in preserving heritage. A brief overview of legislation and other regulations in England that planners are obliged to observe and to be guided by during the development of plans (and to which the community has access and therefore control whether the planned interventions in the area are in line with the strategic objectives) points out to the effort and the importance attached to a clear and acceptable formulation of government policy and strategic goals of development, and hence the treatment of heritage. It also demonstrates the need to work in parallel with the strategic goals and illustrate the ways in which the planners and the local authorities expect the government to achieve the proclaimed objectives in space, indicating the direction of changes to be made in domestic practice.

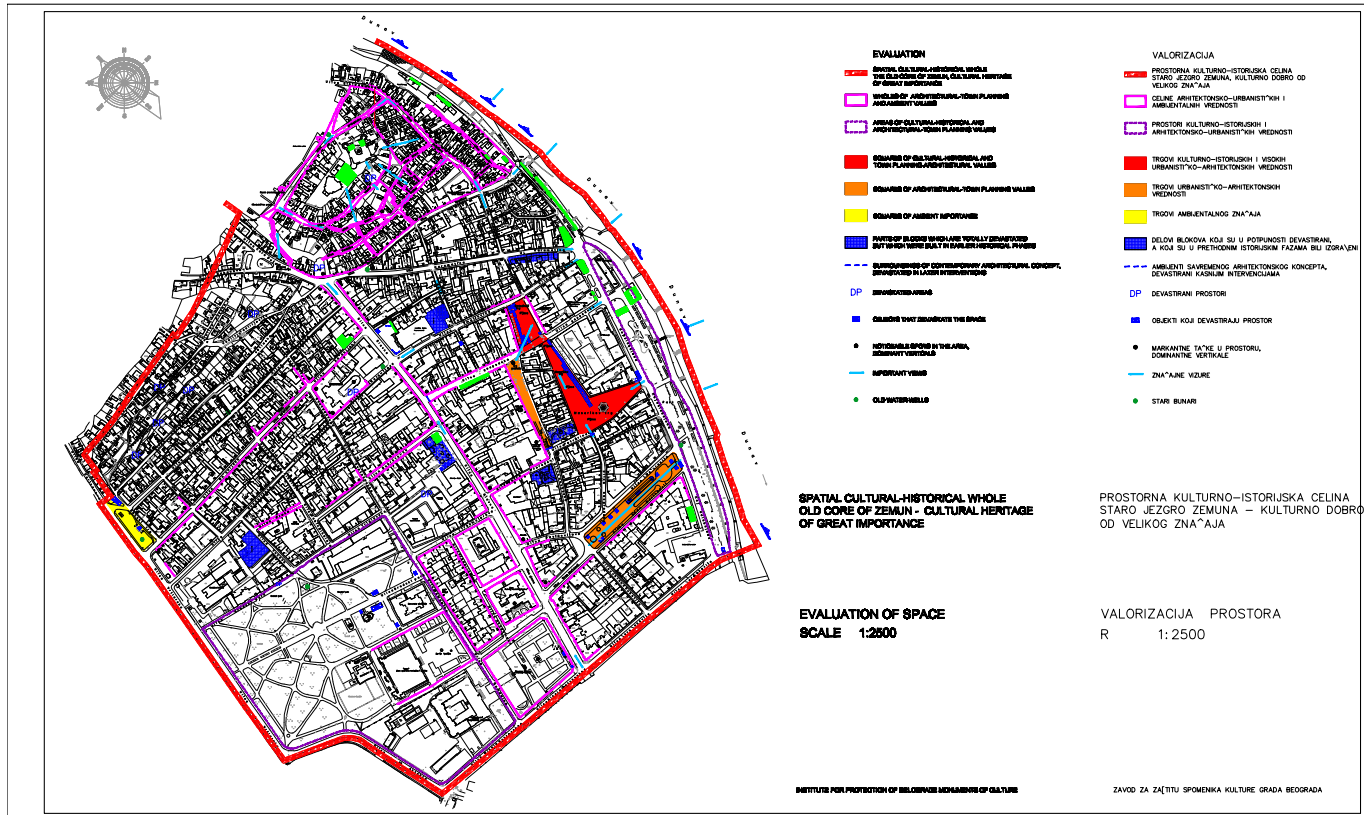
UDK: 711.523.024.5(497.11) ; 711.4-168(497.11)
ID: 202508300

Александра
М. Дабижић

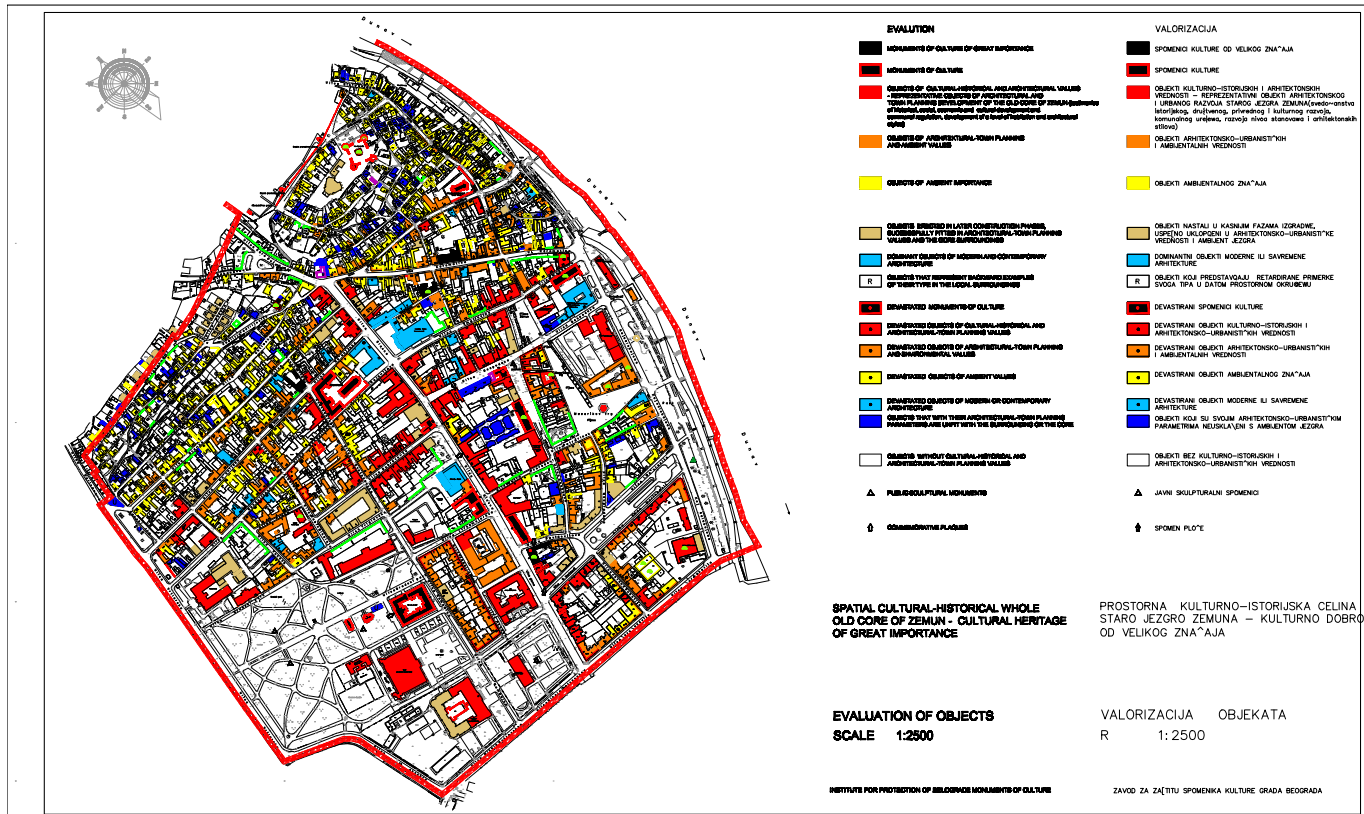
Заштита и урбана обнова просторних културно-историјских целина

Просторне културно-историјске целине градова представљају најстарије сачуване делове њихових језгара који архитектонско-урбанистичким наслеђем документују историју, настанак и развој урбанитета. У оквиру просторних културно-историјских целина налази се знатан број утврђених културних добара и добара која поседују споменичке вредности. Просторна културно-историјска целина и сва сачувана културна добра представљају синтезу позитивних кретања и тежњи друштва у одређеним историјским периодима, односно одраз су политичких, економских, социјалних, културних, научних и општих цивилизацијских тековина одређеног раздобља.¹ Стога се такве целине и третирају као посебан, непоновљив, јединствен и аутентичан део града.

Ради унапређења заштите споменичког наслеђа неопходно је у историјском језгру града успоставити процесе ревитализације и урбане обнове. Полазећи од чињенице да планирање у градским просторима подразумева заузимање одређеног става према затеченим, временом створеним, урбаним вредностима, нужно је да полазна тачка сваког планског документа буде сазнање о значају, значењу и вредностима оног наслеђеног. Формирању ове основе од које се полази приликом планирања у урбаном ткиву претходе опсежна археолошка, историјска, социолошка, урбанистичка, архитектонско-техничка, историјско-уметничка и друга истраживања. Општа валоризација града, делова града и градског простора произлази из укупног сагледавања појединачних културно-историјских, урбанистичко-архитектонских, амбијенталних, утилитарних, естетских, уметничких и меморијалних вредности. Вредновање архитектонског наслеђа подразумева да историчари архитектуре препознају критеријуме и аспекте који се често међусобно прожимају и укажу на њих. Међу њима су за вредновање битни: репрезенти свога доба,

Сл. 1 Карта валоризације простора просторне културно-историјске целине Старо језгро Земунa, из Елабората заштите за потребе израде Плана детаљне регулације СЈЗ, 2002 (валоризација: А. Дабижић)

Сл. 2 Карта валоризације објеката просторне културно-историјске целине Старо језгро Земунa, из Елабората заштите за потребе израде Плана детаљне регулације СЈЗ, 2002 (валоризација: А. Дабижић)

историјског периода, репрезенти значајног аутора или групе аутора, репрезенти стила, грађевинског, техничког и архитектонског концепта, објекти који сведоче о развоју стилских токова, објекти који сведоче о значајним историјским догађајима и личностима, који сведоче о значајним функцијама и наменама, о привредном и техничко-технолошком развоју, маркантни објекти – одреднице идентитета града, сачувани раритетни објекти, представници одређеног типа, представници преласка једног типа у други, једног стила или више стилова, представници преласка једног стила у други, објекти успешно уклопљени у контекст, објекти који учествују у формирању амбијента, објекти неусклађени с архитектонско-урбанистичким карактеристикама окружења и простора. Такође је битно вредновање и сагледавање архитектуре према критеријумима: естетичности, функционалности, урбанистичког контекста, интеракције наведена три аспекта, просторне организације, конструкције грађевине итд.

Циљ истраживања и вредновања је да се поступком урбане обнове очува карактер простора, дух места, тј. трајно обележе све релевантне вредности и истовремено успостави континуитет у даљем развоју града.

Просторна културно-историјска целина, с аспекта мера техничке заштите, представља урбани простор код којег као принцип преовлађује примена конзерваторског поступка – рестаурације, ревитализације и реконструкције ограниченог обима. Конзерваторски поступак рестаурације претежно се примењује код појединачних објеката посебних културно-историјских вредности, док се просторна целина, као део вишеслојног градског организма, третира кроз интердисциплинарни конзерваторски и планерски поступак ревитализације и реконструкције ограниченог обима.²

Елаборат заштите културних добара, у које се убрајају споменици културе, просторне културно-историјске целине, знаменита места и археолошка налазишта, морао би бити један од основних предлога за израду генералног плана који садржи мултидисциплинаран приступ планерског сагледавања града и околине, као и сваког плана детаљне регулације који третира одређену мању просторну зону. На карти валоризације заштићеног градитељског наслеђа морале би се означити зоне према степену валоризације и одговарајућем конзерваторском третману, почевши од највреднијих културних добара, за које је предвиђен најстрожи конзерваторски третман,

Сл. 3 Панорама Земуна, разгледница, почетак 20. века

па до оног мање строжег и слободнијег за објекте и просторе архитектонско-урбанистичких и амбијенталних вредности.

Карте валоризације градитељског наслеђа, осим усвојене категоризације културних добара, према Закону о заштити културних добара из 1994. године („Сл. гласник РС“, 71/94), на културна добра од изузетног, великог значаја и значајна културна добра, морале би да садрже методолошки градиране категорије којима би се експлицитније изразила вредност сваког значајног објекта и простора који немају вредност споменика културе, али свакако представљају вредно ауторско остварење, вредно архитектонско-урбанистичко дело или имају амбијенталне вредности, чинећи на тај начин део историјског и архитектонског наслеђа града. Објекти и простори, у досадашњој пракси заштите, делом су вредновани као објекти и простори културно-историјских вредности споменичког значаја, објекти и простори културно-историјских вредности, објекти и простори архитектонско-урбанистичких вредности, објекти и простори амбијенталних вредности. Осамдесетих и деведесетих година прошлог века користила се тзв. категорија проистекла из тадашњег друштвено прихватљивог вокабулара „од ширег интереса“, што је недоречено и неутемељено у методологији, а од почетка новог миленијума, када су настале друштвене промене у Републици, више се не примењује. Овај пример показује како је терминологија заштите условљена друштвеним контекстом и јавним дискурсом.

Приликом израде Елабората мера техничке заштите за потребе доношења плана детаљне регулације просторне културно-историјске це-

Сл. 4 Урбани пејзаж Старог језгра Земуна, снимак са Миленијумске куле на Гардошу (аутор С. Неговановић)

лине, културног добра од великог значаја Старо језгро Земуна (Завод за заштиту споменика културе града Београда 2002), вреднован је споменички фонд и евидентиране су све промене настале током времена.³ Означени су девастирани објекти и простори ради спровођења мера заштите и урбане обнове заштићене целине, као и објекти који својим архитектонско-урбанистичким параметрима нису усклађени с амбијентом језгра и не могу бити репер за будуће интервенције. Ова мера је била неопходна да би се сачувао интегритет целине, који је после непримерених интервенција, нарочито током деведесетих година, постао угрожен (сл. 1, 2).

Дакле, карта валоризације за потребе израде планерског документа треба да садржи делове и целине града који су девастирани, а који ће будућим конзерваторским третманом бити реконструисани како би им била враћена „аутентична“ вредност, тј. дух места, у мери у којој је *post festum* то могуће. За овакав поступак морала би се омогућити законска регулатива, што би се постигло доношењем урбанистичко-конзерваторског плана, који не би запоставио девастиране урбане и споменичке просторе, већ би на њих указао, евидентирао их и омогућио њихову обнову. План би требало да означи и прецизира девастацију појединачних објеката и простора. Уколико могућност измене планског акта иницира служба заштите у заштићеној зони, или урбанистичка служба у широј зони, или уколико стручна експертиза докаже и отвори могућност измене ради оперативности и квалитативног помака у раду и заштите грађевинског фонда, неопходно је да се донесе одлука која би омогућила измену важећих планских докумената. Наведена процедура се примењује последње деценије, али ређе ради заштите споменичких вредности објеката и простора.

Приликом спровођења поступака урбане обнове неопходно је поштовати ауторска остварења, као и остварења група аутора који су радили као архитектонско-пројектантски тимови. Без сагласности аутора и наследника ауторских права не би требало приступати реконструкцији архитектонског дела, како појединачног објекта, тако и просторних концепата.⁴ Такође, сагласност аутора или наследника не би требало да буде опредељујућа када се аутор сагласи да се његово дело које има статус споменика културе радикално реконструише, нпр. надзиђује и девастира.

Овим је предочен сегмент принципа заштите градитељског наслеђа и урбане обнове језгара и ширих простора града применом планова обнове, заснованих на условима заштите.

Поступци урбане обнове и заштите просторних културно-историјских целина омогућили би, приликом израде урбанистичких планова који се баве и развојним потенцијалима градова и региона, одговарајућу заштиту споменичког наслеђа и њено даље афирмисање у циљу развоја регионалне привреде и посебног сектора културне индустрије.⁵ Наглашавамо да просторне културно-историјске целине представљају јавно добро и у знатној мери привредни и туристички ресурс града који је неопходно заштитити, очувати и презентовати као својеврстан аутентичан квалитет региона.

Навешћемо, на пример, Гардош на обали Дунава, као потенцијал за културни туризам, који није искоришћен на прави начин од 1966. године откад има статус културног добра, све до данас. Гардош је са архитектонског, урбанистичког, амбијенталног, историјског и превасходно туристичког становишта један од најатрактивнијих простора града Београда. Налази се у просторној

културно-историјској целини „Старо језгро Земун“⁵, утврђеној за културно добро од великог значаја за Републику Србију („Сл. гласник СРС“, 14/79).

Силуета гардошког насеља са Земунском тврђавом истиче се својом особеном формом као битан елемент урбане слике Београда и маркантно обележје ушћа Саве у Дунав (сл. 3). Њоме доминира вертикала Миленијумске куле, која чини равнотежу према силуети Београдске тврђаве са вертикалом „Победника“. У панорами града ове две наспрамне тврђаве портално обележавају ушће Саве у Дунав.

Основну историјску и амбијенталну вредност Гардошу дају архитектонски објекти – приземне типске грађевине и два комплекса – Николајевска црква и остаци зидина Земунске тврђаве, с краја 14. и почетка 15. века, са миленијумским спомеником (сл. 4).

Брдо Гардош има обележја маркантног обронка изнад Дунава и представља пандан београдској обали. Миленијумски споменик је саграђен на највишој тачки Гардоша, у облику куле у функцији видиковца, те својом виткошћу чини доминантну вертикалу у панорами Земун. Изведен у комбинацији белог камена, доминантне опеке и бакра, представља мешавину историјских стилова у којима преовлађују романски стилски елементи.

Стамбени објекти Гардоша дају основне архитектонске и амбијенталне карактеристике физичкој структури и изгледу насеља. Они представљају и најстарији тип земунске приземнице руралне провенијенције, настао модификацијом сеоских војвођанских кућа.

Хидроморфолошка структура ушћа Саве у Дунав, једним делом уоквирена шумадијским побрђем, а другим делом препуштена панонским равницама, свакако је централно обележје целог урбаног предела. Гардош, захваљујући своме положају изнад двеју река пружа величанствену панораму сликовитог предела динамичног пејзажа београд-

ског побрђа и смиреног пространства панонских равница. Визуре се могу приближно оријентисати на четири стране света, од којих свака има своју специфичност с историјског, урбаног и ликовног аспекта.

Описани приказ као део урбаног пејзажа града морао би бити доступан сваком посетиоцу и туристи Београда. Да би се то омогућило, неопходно је обновити овај атрактиван простор, наиме потребно је урадити студију туристичких потенцијала Гардоша, у сарадњи са Туристичком организацијом Београда и Туристичким друштвом Земун, тј. у сарадњи са локалним организацијама и удружењима грађана.⁶

У пракси свакако има проблема. Могућност да инвеститори не поштују прописане мере заштите и да тиме нарушавају амбијенталне и архитектонско-урбане вредности простора постоји и данас. Такође се не види спремност локалне управе да до краја спроведе обнову овог простора, започету доношењем Детаљног урбанистичког плана Гардоша 1980. године, а затим Плана детаљне регулације Старог језгра Земун 2003. године. Обнова и ревитализација споменичких објеката који су у власништву управе одвија се веома споро и без утврђене динамике.

Урбана обнова и заштита просторних целина подразумевају интегрисану урбанистичку и регионалну стратегију и политику. Повезивањем политика три значајна сектора – културног, економског и урбаног – могуће је остварити синергију у многим областима регионалног развоја. У земљама у транзицији још постоји тензија између ставова служби заштите и политичког притиска, или блаже речено политике, што има за последицу девастацију, а и неодговарајућу афирмацију споменичких целина. Највећи је проблем непрепознавање и некоришћење споменичких простора и целина као ресурса развоја, а самим тим и недостатак плана управљања тим ресурсима.

- 1 М. Поповић, *Зонирање Београда с аспекта заштите културно-историјског наслеђа*, Гласник Друштва конзерватора Србије XXI (Београд 1997) 39.
- 2 *Исто*.
- 3 Аутор: Александра Дабижић
- 4 Закон о ауторским и сродним правима („Сл. гласник РС“, 104/09, 99/11, 119/12)
- 5 Током рада Конгреса „Европске културне индустрије – упоређивање развојних концепата“ 1999. у Есену, истраживани су модели и услови којима би се дефинисао могући развојни концепт ради јачања културних индустрија у европским градовима и регионима. Тада су усаглашена правила која истичу економски и културни значај културних индустрија и указују на који начин би оне могле да јачају кроз економске и културне политике, као и политику урбаног развоја, нарочито у контексту локалних и регионалних развојних стратегија. Посебно се наглашава да културне индустрије захтевају подршку политике урбаног развоја.

Урбане средине, као радне и животне средине на локацијама које су познате као атрактивне, основни су предуслов за успешно функционисање културних индустрија. Сектори малог и средњег предузетништва имају потребу да искористе градитељско културно наслеђе за своје активности и програме, које би понудили туристима. Заузврат, културне индустрије јачају центре европских градова, тако што их оживљавају и чине атрактивнијим.

Конгрес је одржан 19–21. маја 1999. Пошто је организован за време председавања Немачке у Европској унији, одржавање овог конгреса су помогла министарства за рад и социјална питања, урбани развој, културу и спорт покрајине Северна Рајна-Вестфалија, у сарадњи са Савезним министарством за иностране послове, док су Конгрес припремиле институције STADart, ERICArts и универзитет у Дортмунду.

- 6 *Културно наслеђе*, избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа, Центар за очување наслеђа Косова и Метохије MNEMNOSYNE, Београд 2004, 228.

Aleksandra Dabižić

Protection and Urban Renewal of the Spatial Cultural–Historical Units

Summary

In the introduction, based on the study of existing urban processes and needs in the historical center of the city, the author states that it is possible to determine the main directions of restoration and to activate processes of systematic improvement of condition. Depending on the cultural, historical and architectural values preserved in certain parts of the cities, categories of values of heritage are established as well as a method of protection and a degree of possible interventions. Proceeding from the fact that planning in urban areas today presupposes an attitude towards the already existing urban values, the essential starting point of each planning document should be the information about significance and value of the heritage. A plan of protection of cultural heritage that include cultural monuments, cultural and historical ensembles, landmarks and archaeological sites, must be one of the main elements that feed into development of a general plan with a multidisciplinary approach in comprehension of the city and its surroundings.

As a case study, the example of Gardoš, situated in a cultural-historical area of “The Old Town of Zemun”, from its architectural, urban, ambient, historical and primarily touristic point of view, presents one of the most attractive areas of Belgrade. The silhouette of its settlement with the Zemun fort is distinguished by its distinctive form as an important element of the urban Belgrade. It is dominated by the vertical Millennium tower, which makes the balance with the Belgrade fortress silhouette and vertical monument of The Victor, at the confluence of the Sava and Danube rivers.

UDK: 72.025(497.113) ; 711.4-168(497.113)

ID: 202508812

Проблеми очувања и афирмације историјског идентитета урбаног простора на примеру Новог Сада

Слободанка Бабић

Урбана структура савременог Новог Сада поседује сложену матрицу као резултат континуираних трансформација градског простора које су пратиле његов раст протеклог века. Специфичност њених обележја увелико је условљена односом примењених модела урбаног развоја према историјском идентитету градског простора који се кретао између два међусобно супротстављена концепта заснована на принципима уважавања првобитне градске матрице и припадајућих градитељских структура или негирања наслеђеног урбаног контекста и стварања нове визије градског простора. Такав третман урбаног наслеђа нарушио је целовитост историјског градског простора чије сачуване делове ишчитавамо унутар растера данашње урбане матрице. У датим околностима очување овако фрагментисаног урбаног наслеђа, као необновљивог и ограниченог ресурса изложеног и даље перманентним утицајима и притисцима урбанизације, један је од најкомплекснијих задатака конзерваторске струке. Анализом досадашњих искустава и остварених резултата на заштити овог значајног дела културног наслеђа можемо идентификовати проблеме у стручној пракси и уочити недостатке у примењеној методологији који су допринели данашњем стању историјског урбаног простора Новог Сада.

Значај очувања историјског урбаног простора града Новог Сада идентификован је, за наше прилике релативно рано, крајем педесетих година 20. века. Препознат у стручним круговима и прихваћен од стране локалне самоуправе, дефинисан је први пут у Генералном плану из 1963. године.¹ За потребе израде овог просторно-планског документа први пут је инвентарисано урбано наслеђе Новог Сада, у чему су, осим конзерватора, учествовали стручњаци разних профила из више градских институција.² На основу

Сл. 1, 2 Рушење објеката на траси новог булеvara 60-их година 20. века (данас Бул. Михајла Пупина)

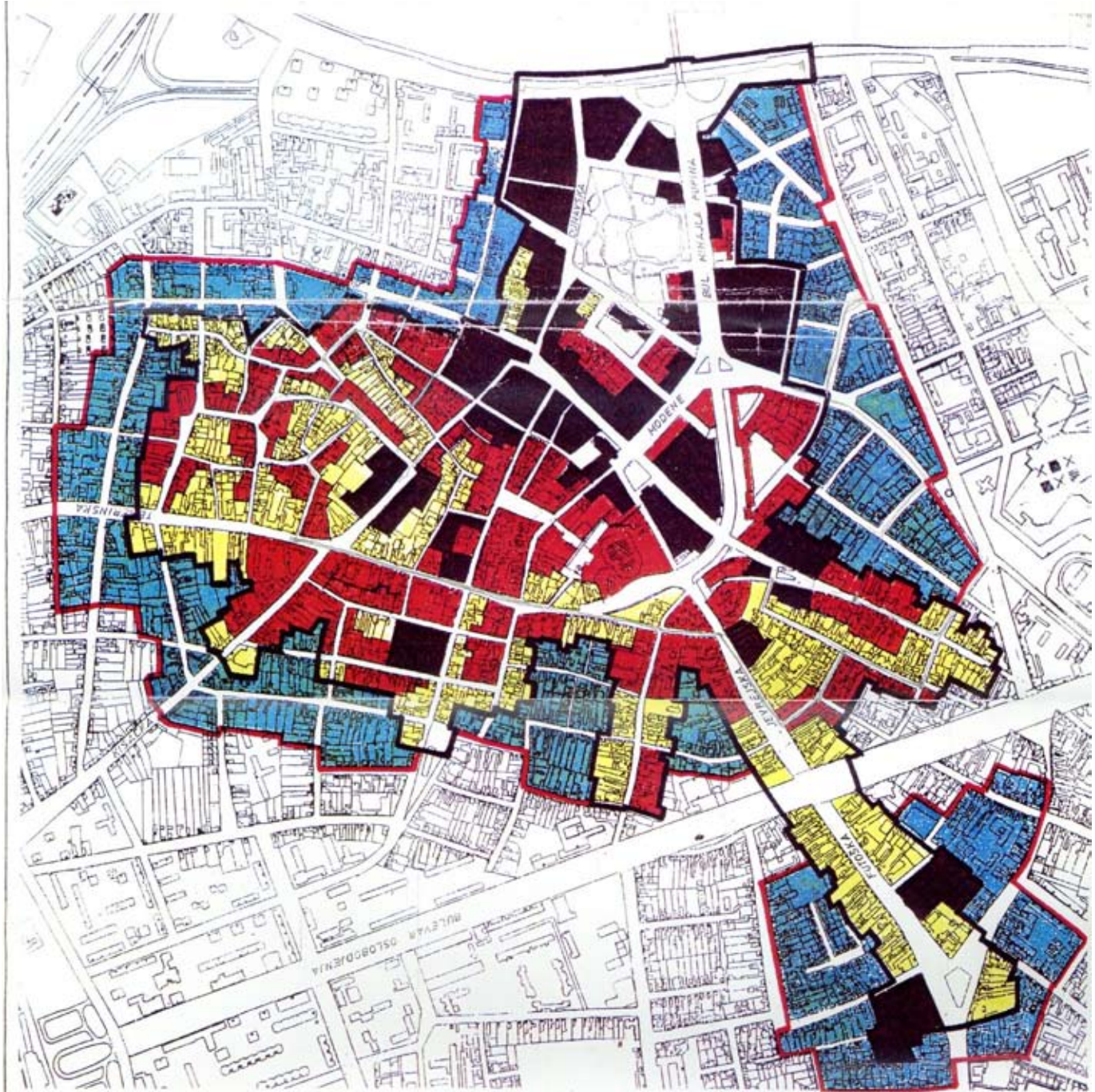
извршене идентификације и валоризације изабране су урбане целине и амбијенти, блокови, тргови и улични потези од културно-историјског и архитектонског значаја које је требало штитити. Иако су усвајањем овог предлога апострофиране вредности културног наслеђа града, то није резултирало његовом адекватном заштитом и променом драстичних урбанистичких решења креираних претходним планом. Историјско искуство континуитета урбаног простора прекинуто је новом визијом функционалистичког града утемељеног на принципима зонског урбанизма у духу интернационалног стила у којем је наслеђени карактер изградње на блоковском растеру замењен изградњом слободностојећих структура у зеленилу. Реализацијом таквог концепта урбаног развоја следећих година наслеђена градска матрица је неповратно покидана. Трасе нових саобраћајних праваца кроз само језгро града нису поштовале специфично обликовану уличну мрежу и наслеђене физичке структуре карактеристичног блоковског растера као историјски идентитет градског простора. Срушени су улични низови објеката који су се нашли на трасама нових саобраћајница, а дуж новоформираних регулација изграђени су снажни волумени новоградњи (сл. 1, 2). Истовремено, места сучељавања остала су архитектонски и урбанистички нерешена. Последице ових захвата постоје и данас као низ „црних рупа“ незавршених и насилно пресечених блокова са огољеним забатима преосталих објеката на старим уличним правцима, који се под немогућим угловима сучељавају са снажним профилима нових булеvara. Тако је историјски урбани простор Новог Сада издељен у већи број мањих целина, чиме је отворен пут даљим интервенцијама на преосталом градитељском фонду, уклањању и замени појединачних објеката или преосталих делова

уличних потеза у контактним зонама.

Почетком 80-их година 20. века, а по завршетку највећих захвата на урбаном ткиву центра града, за потребе израде Генералног урбанистичког плана 1984. године ради се студија заштите којом је инвентарисано урбанистичко и градитељско наслеђе на територији града.³ На основу извршене археолошке, просторне, временске, културно-историјске и уметничке идентификације и валоризације, поред појединачних објеката дефинисане су и категорисане просторно-амбијенталне целине значајне за очување историјског идентитета урбаног простора, укључујући наслеђе новијег доба, међуратне модерне и послератне изградње. Утврђене су просторно-планске мере и смернице за њихов третман, конзерваторски програм, као и услови за израду санационог плана и плана обнове и могућности укључења валоризованог наслеђа у развојне токове града, поштујући опредељење за примену концепта активне заштите градитељског наслеђа.

Деведесете године означиле су нов, квалитативан помак у афирмацији и прихватању незаменљивог значаја градитељског наслеђа за културни и урбани континуитет и развој града у целини. Израдом „Стратегије амбијенталне заштите у граду Новом Саду“, коју је 1992. године прихватила Скупштина града, остварена је тесна сарадња свих учесника у процесу заштите урбаног наслеђа: локалне самоуправе, конзерватора и планера. Након усвајања „Програма основних активности за спровођење стратегије“, који је поред активности на валоризацији и дефинисању зона амбијенталних целина и прецизирању критеријума и режима заштите предвидио разраду економских мера и правних инструмената којима ће се обезбедити регулатива у овој области, приступило се изради

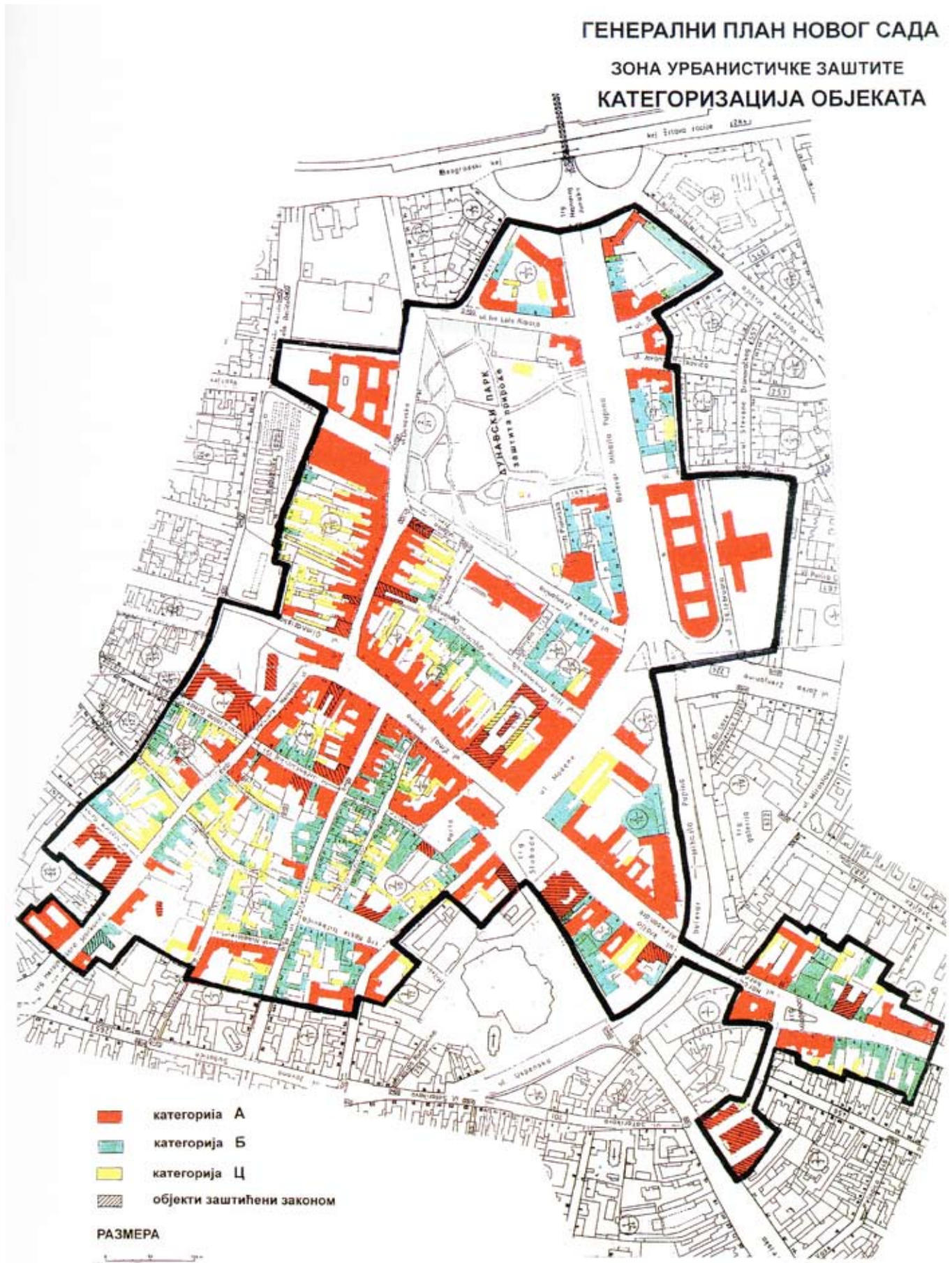

Сл. 3 Основи заштите градитељског наслеђа градског језгра Новог Сада, 1994. године

основног документа.⁴ Заједничким радом урбаниста и конзерватора дефинисан је обухват зоне заштите историјског језгра, анализирано затечено стање, идентификовани и вредновани амбијенти и амбијенталне целине, као и појединачни објекти, и утврђени режими заштите (сл. 3).⁵ Од првобитне намере да ова опсежна студија буде преточена у просторно-плански документ под називом Регулациони план подручја амбијенталне заштите у Новом Саду одустало се,⁶ а дефинисане зоне заштите унете су у Генерални урбанистички план, као и у

детаљне урбанистичке планове који су уследили, као зоне урбанистичке заштите, а утврђени режими заштите, као и смернице и мере за њихово спровођење, третирали су селективно (сл. 4). Наиме, само утврђена и евидентирана културна добра, односно целине и објекти валоризовани највишом категоријом обухваћени су заштитом по одредбама Закона о културним добрима, док су све друге вредноване непокретности препуштене мерама урбанистичке заштите, што је отворило пут планираним реконструкцијама и надоградњама,

Сл. 4 Зона урбанистичке заштите из ГУП Новог Сада до 2021. године

као и замени или уклањању објеката. Тако су се први на удару нашли карактеристични дворишни објекти, традиционална градња, као и партерне и високопартерне грађанске куће грађене у стилу историзма и сецесије (сл. 5). Објекти у рубним и контактним зонама начетим претходним урбанистичким интервенцијама постали су предметом мера урбане реконструкције (сл. 6, 7).

Тиме је идеја која је у почетку обећавала методолошки искорак у третману историјског урбаног наслеђа, веома блиска савременом концепту интегративне урбане конзервације, у реализацији потпуно негирана. Наиме, постављени циљеви нису одолели притисцима предузетничког урбанизма које су произвеле специфичне друштвене, економске и социјалне промене и ратно окружење на овим просторима деведесетих година (сл. 8). Под израженим популационим бумом који је уследио, захтеви за све већим бројем стамбених и пословних квадрата и сразмерно већим профитом реализовали су се не само кроз захвате на историјском урбаном ткиву града дозвољене плановима већ и агресивном нелегалном градњом потакнутом непоштовањем законских прописа и непримењивањем санкција (сл. 9). Истовремено, услед небриге и неодржавања, недостатка финансијских средстава, нерешених имовинско-правних односа, као и недовољне свести, вредности споменичког фонда озбиљно су девастиране или неповратно изгубљене. У низ усвојених детаљних урбанистичких планова који су третирали простор историјског урбаног простора Новог Сада нису уграђени подаци и утврђене мере заштите у мери која обезбеђује заштиту валоризованог наслеђа и очување његовог карактера. Сарадња службе заштите и службе урбанистичког планирања није функционисала у смеру стварања услова за превазилажење позиција на супротстављеним странама с различитим интересима, већ се остваривала у оквирима обавеза прописаних важећим законским решењима.

Као одговор на такво стање, служба заштите се определила за интензивирање рада на правној заштити културних добара како би обезбедила законску обавезу имплементације утврђених режима заштите у поступку израде просторно-планске документације.⁷ Поред рада на изради више десетак предлога за утврђивање појединачних споменика културе и мањих градитељских комплекса, поново је покренута иницијатива за утврђивање просторно културно-историјске целине старог језгра града.⁸ Сложен и дуготрајан процес који је претходно доношењу ове одлуке, обележен снаж-

Сл. 5 Изградња око споменика културе у Доситејевој улици

Сл. 6 Зона „урбане реконструкције“ у заштићеној околини старог језгра града

Сл. 7 Нова изградња у зони „урбане реконструкције“

Сл. 8 Непримерена градња, тржни центар у старом језгру града

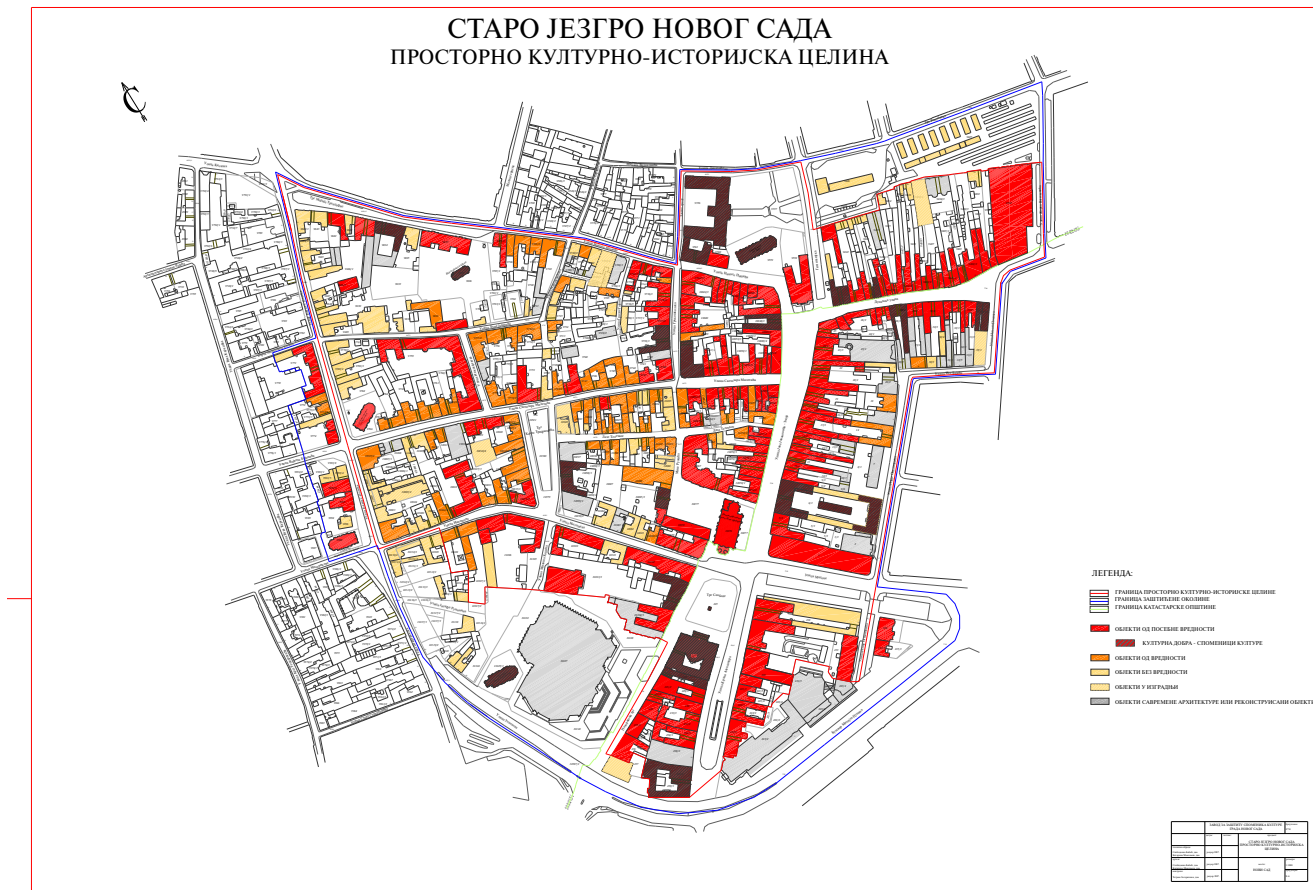
Сл. 9 Нелегална надоградња у старом језгру града

ним противљењима локалне самоуправе, трајао је пуну деценију и окончан је тек 2008. године (сл. 10). Након три године уследило је и усвајање просторно-планског документа Плана детаљне регулације Зоне заштићеног градског језгра у

Новом Саду⁹ унутар граница целине и њене заштићене околине. Концепт уређења простора у обухвату плана базиран је на општим мерама заштите, а правила за уређење и грађење посебним мерама заштите дефинисаним Одлуком о утврђивању, чиме је остварен интегративан приступ који вредности и интересе постојећег урбаног наслеђа инкорпорира у процес планирања.

На тај начин су обезбеђени предуслови да се приступи следећој фази, изради стратегије којом би се обезбедили механизми за спровођење дугорочног програма рехабилитације и коришћења простора старог језгра према начелу одрживости. Уколико се то не реализује, извесно је да до значајнијих помака у обнови и ревитализацији овог простора неће доћи, нарочито у делу који се односи на јавне просторе улица, тргова и унутрашњих дворишта, као и девастиране, нелегалном градњом и интервенцијама наружене, запуштене и напуштене ансамбле и објекте, чија реализација захтева координирану акцију на припреми одрживих пројеката обједињавањем и хармонизацијом различитих интереса, приватних и јавних, и кооперацију свих учесника у процесу обнове – службе планирања и заштите културног наслеђа, експерата из области економије, права, социологије, културе, туризма, инфраструктуре, власника и корисника, градске управе, грађана, организација цивилног друштва. У противном, наставиће се досадашња пракса која се базира на ограниченим иницијативама на рехабилитацији појединачних објеката јавне или пословне, веома ретко и стамбене намене, повременим градским акцијама на обнови уличних фасада или парцијалном дотеривању партерних површина, елемената урбаног мобилијара, јавне и декоративне расвете или спровођењу архитектонско-урбанистичких конкурса, чија награђена решења остају нереализована.

Правна заштита преосталих делова историјског урбаног простора Новог Сада успорена лошим искуствима компликоване и скупе процедуре стављања под законску заштиту старог језгра града, ове године је интензивирана спровођењем поступка евидентирања валоризованих целина како би се у процесу доношења низа нових планова генералне регулације и планова детаљне регулације, који је у току, обезбедила имплементација прописаних услова чувања, одржавања и коришћења са утврђеним мерама заштите и зауставила деградација ових јединствених простора нападнутих агресивном и неквалитетном градњом непримерених архитектонских структура.

Сл. 10 Старо језгро Новог Сада, карта валоризације

На крају овог прегледа који обухвата само део сложене проблематике очувања историјског идентитета урбаног простора на примеру Новог Сада, могуће је указати на неколико важних елемената, чија би имплементација у пракси могла допринети успостављању повољнијег амбијента за дефинисање и ефикасније спровођење стратегије заштите урбаног наслеђа.

У првом реду потребно је подсетити се да се систем заштите и коришћења непокретних културних добара и њихове заштићене околине, односно добара која уживају претходну заштиту, осим на основу Закона о културним добрима („Сл. гласник РС“, бр. 71/94), обезбеђује и на основу прописа о планирању и изградњи објеката и заштити животне средине (чл. 8), те да је за очување културног наслеђа, посебно историјског урбаног простора, од пресудног значаја прихватање примене концепта интегративне конзервације у процесу планирања ради мирног конзерваторских захтева и циљева урбанистичког планирања кроз успостављање пуне сарадње између ове две службе.

За успостављање таквих односа неопходно је да конзерваторски стручњаци дефинишу јасну стратегију заштите и коришћења урбаног наслеђа која би послужила као основ за формулисање заједничких циљева и разрешавање могућих конфликта и сукоба интереса у самом процесу планирања.

Чврст оквир стратегије мора бити обезбеђен правном заштитом историјског урбаног простора као културног добра, просторне културно-историјске целине дефинисане границама добра и његове заштићене околине и утврђеним мерама заштите. У ту сврху неопходно је прецизно дефинисати (подзаконским актом или обавезујућим упутствима) методологију израде и прописати садржај студије заштите као саставног дела документа о утврђивању културног добра, као и утврдити обавезу израде анализе затеченог стања и садржај документационе основе. Валоризацијом обухватити све елементе који идентификују целину, као и нову архитектуру, дограђене и надограђене објекте и дворишну изградњу, укључујући неlegalну градњу. Прецизно дефинисати шта мере

заштите просторне културно-историјске целине морају обухватити. Све сагледане и утврђене елементе објединити кроз израду конзерваторског плана или плана заштите целине, којим би се дефинисао конзерваторски третман простора и градитељских структура (шта треба да буде очувано, који су лимити промена, степен могућих интервенција и сл.).

У склопу законских решења и подзаконских аката из области просторног планирања настојати да се:

- као обавезан садржај просторно-планске документације која третира историјско урбано наслеђе унесе конзерваторски план, односно план заштите;
- да се у процедуру доношења плана врате решења која су обавезивала доносиоца плана да нацрт плана достави на мишљење служби заштите пре стављања на јавни увид, односно да стручну контролу усклађености планских решења са прибављеним условима, у овом случају условима заштите, не оцењује само Комисија за планове у којој најчешће нису стручњаци из области заштите културних добара;
- да се усагласи терминологија која се односи на културно наслеђе.

Како би се процедура стављања под заштиту закона просторних културно-историјских целина учинила јаснијом, ефикаснијом и доступнијом, размотрити могућност одређених измена у законској регулативи:

- анализирати оправданост законом прописаног захтева о обавези прибављања земљишнокњижних података;
- по узору на правну регулативу из области просторног планирања (чл. 34 Правилника о садржају, начину и поступку израде планских докумената, „Сл. гласник РС“, 31/2010, 69/2010, 16/2011) обезбедити да се подлоге (катастарске и земљишнокњижне) за израду предлога достављају без накнаде;
- регулисати статус заштите историјских урбаних целина у периоду трајања поступка стављања под заштиту закона, и то од датума упућивања готовог предлога у процедуру;

- прецизирати садржај потребне документације и процедура којом се обављају измене или допуне постојећих решења о заштити (ревалоризација и прекатегоризација културних добара, утврђивање граница културних добара и/или њихове заштићене околине и мера заштите, промене у смислу утврђивања својстава културног добра којим се опредељује врста културног добра).

Уместо закључка, није наодмет цитирати текст у којем су још пре две деценије формулисани заједнички циљеви службе заштите и просторног планирања, једнако актуелни и данас, а којима се дефинишу *„сва она настојања која историјско урбано наслеђе схватају као полазиште и уточниште прошлости, садашњости и будућности Новог Сада:*

- *прихватање наслеђених карактеристика амбијенталних целина као културног и урбаног идентитета града и његовог историјског континуитета, који се морају уважавати као стални и основни потенцијал интегралног развоја Новог Сада;*
- *трајно опредељење да се заштита, обнова и коришћење амбијенталних вредности историјског језгра Новог Сада дефинишу и третирају као јавни интерес свих његових грађана, институција и организација, у оквиру кога се морају ускладити сви појединачни и групни интереси на начин који ће се утврдити инструментима заштитарске, урбанистичке, правне и економске политике града;*
- *оживотворење чињенице да је старо језгро не само јавни интерес Новог Сада и његових грађана него да акумулиране културно-историјске вредности у њему симболизирају некадашњу српску Атину, једнако као што симболизирају Нови Сад као простор традиционално културног и вишеконфесионалног, толерантног и стваралачког дијалога, слободне конкуренције, пословности, духа, ума и маите свих у њему присутних већ живућих или тек долазећих становника;*
- *успостављање таквих вредносних односа у зони заштите који уважавају на првом месту културно-историјске критеријуме у валоризацији простора и објеката, али и комплементарност оних вредности које се изражавају критеријумима за задовољавање људских потреба у коришћењу амбијенталних целина;*

- задржавање и поштовање историјске матрице улица, блокова и парцела у зони заштите заједно са преовлађујућим волуметријским и стилским карактеристикама објеката и начина уређења слободних површина, тргова и дворишта;
- обезбеђивање могућности за развој одговара-

*јућих градских функција у зони заштите у складу са дефинисаним вредносним односима, полазећи, пре свега, од културно-историјских критеријума и, уз оптималну равнотежу, комплексних вредности овог простора. То се посебно односи на задовољавање социолошких, економских и еколошких функција у овом простору и правно регулисање сукоба интереса.*¹⁰

- 1 Иако регулациони планови Новог Сада до Другог светског рата не дефинишу појам градитељског наслеђа које треба штитити, осим Петроварадинске тврђаве, ипак у својим планским решењима третирају историјске потезе и делове града као базу његове органске структуре. Генерални план из 1950. године у потпуности негира историјско наслеђе, а на основу прихваћеног става да је Нови Сад млад град без значајних историјских грађевина.
- 2 Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе АП Војводине о оснивању комисије бр. 505 од 2. новембра 1959. године. Чланови комисије су били: Јован Балашевић, секретар Туристичког савеза АПВ; арх. Борђе Табаковић, професор Више педагошке школе; арх. Андрија Сечујски, управник Петроварадинске тврђаве; Раде Ковачевић, помоћник управника Галерије слика у Новом Саду; Бошко Петровић, сликар; Милорад Балаћ, конзерватор и Оливера Милановић, историчар уметности.
- 3 Заштита урбаног наслеђа у урбаној структури Новог Сада, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад 1983.
- 4 Основи заштите градитељског наслеђа градског језгра Новог Сада, Општински завод за заштиту споменика културе, ЈП Урбанизам, Нови Сад 1994.
- 5 Иако је у првој Анализи о стратегији амбијенталне заштите 1992. године предложен простор зоне заштите од 248 ha, практично целокупан сачувани историјски урбани простор, коначан документ је дефинисао знатно смањен обухват зоне заштите од 137 ha.
- 6 Постојећа законска регулатива није предвиђала ову врсту просторно-планског документа.
- 7 Почетком деведесетих година служба заштите је евидентирала преко 1200 добара која уживају претходну заштиту на територији града, те је у складу са одредбама Закона о културним добрима била у обавези да у прописаном временском року утврди да ли она имају споменичка својства и предложи утврђивање тих непокретности за културно добро, што је било у потпуности неизводиво.
- 8 Због великих отпора у градској управи, али и унутар струке, донета је одлука да се историјски урбани простор третира из више мањих функционално, урбанистичко-архитектонски, обликовно-стилски и временски дефинисаних целина које би се одвојено утврђивале за културна добра, попут старог језгра града, Алмашког краја, простора око Трга младенаца, Београдског кеја, дела Роткварије, Малог Лимана, блокова вила око Сарајевске улице и Улице Васе Стајића, чиме би се, уз већ утврђене целине, обезбедила правна заштита валоризованог урбаног наслеђа Новог Сада.
- 9 „Службени лист Града НС“, бр. 17/2011.
- 10 *Основи заштите градитељског наслеђа градског језгра Новог Сада*, Општински завод за заштиту споменика културе, ЈП Урбанизам, Нови Сад 1994, 3–4.

Slobodanka Babić Problems of Preserving and Affirmation of the Historical Identity of Urban Area – Example of Novi Sad

Summary

The preservation of the historical identity of an urban space implies providing the mechanisms for protection of the spatial and functional idiosyncratic urban structures, the accompanying built and natural units, authentic cultural and historic layers which document a process of spatial genesis, as well as the specific character and a recognizable vista of a certain space. The example of Novi Sad shows all the complexities of protection of urban heritage. Even though the importance of preservation of the historic urban area was recognized a long time ago, the inherited context hasn't been acknowledged by the urban planning field. Such a practice has compromised the integrity of the historic city whose remains we encounter within the matrix of the contemporary city. A new approach to the strategy of preservation of the urban heritage needs to be applied in order to preserve such a fragmented urban heritage which has been reduced to the historic city core and a number of spatial units that are losing their character with each new intervention. The legislation in the fields of heritage preservation and spatial planning should seek for solutions whose implementation may contribute to a friendlier environment that would welcome a more efficient inclusion of the strategy for protection of urban heritage in the process of planning. The application of integrated conservation would lead to the reconciliation of preservation demands and the goals of urban planning through establishing full cooperation between these two fields. In order to establish such relations, for the conservators must define a clear strategy for protection and use of urban heritage which would serve as the framework for identifying common goals and solving potential conflicts during the planning process.

UDK: 725.94:355.48(497.11) ; 930.85(497.11) ; 7.025(497.11)
ID: 202509836

Неки од проблема конзервације непокретних културних добара меморијалног карактера у Србији данас

Ненад Лајбеншпергер

Стање непокретних културних добара меморијалног карактера у Србији није ништа боље, а ни горе, од осталих типова непокретних културних добара. Отуда се ни проблеми техничке заштите, односно извршени конзерваторско-рестаураторски радови и интервенције које нису изведене по постулатима струке, не разликују од проблема, радова и интервенција код осталих непокретних културних добара. Зато ће у овом раду нагласак бити стављен на погрешна схватања меморијала, кампањске конзервације и незаинтересованост средине, али и конзерватора.

Пре свега, мора се дефинисати шта су непокретна културна добра меморијалног карактера. Сматрамо да су то они објекти подигнути ради трајног очувања успомене на значајне историјске догађаје, места и људе, као и простори на којима су се одиграли значајни догађаји за историју одређеног народа, земље, територије или целог човечанства. Већина оваквих објеката нема посебних уметничких (или других) вредности. Њихов значај најчешће је чисто историјски. Они могу бити важни како за тренутак у ком су се одиграли, тако и за каснију историју одређеног простора.

На основу ове дефиниције меморијалне објекте можемо поделити на мирнодопске и ратне. Мирнодопски меморијали били би они везани за значајне личности које су деловале на разним пољима културног, друштвеног и политичког живота или за пресудне догађаје у временима мира, а ратни за личности и догађаје из ратних времена. Међутим, и једна и друга група у овој подели подложне су идеолошким преиспитивањима, која се у Србији јављају у неједнаким временским циклусима. За разлику од осталих, меморијали посвећени културним радницима су нешто заштићенији од острашћених насртаја идеолошких неистомишљеника.

Погрешно схватање меморијала

Један од основних проблема приликом извођења конзерваторско-рестаураторских радова на меморијалним објектима је погрешно схватање меморијала, које се манифестује на неколико начина.

Први од њих је поглед на сам меморијал (било да је он кућа, зграда, фигурални или апстрактни споменик) као на било коју другу грађевину. Понекад се не размишља о томе шта тај објекат представља, па се изводе само основни грађевински радови на поправци. У тим приликама се занемарује његов меморијални карактер. Истина, то не важи у већини случајева. Проблеми настају када је неопходно вратити изгубљене елементе, или унети нови елемент. Доста често ни инвеститор, ни извођач, а ни особе задужене за стручни конзерваторски део радова и послова немају све податке о грађевини – планови (пројектованог и/или изведеног стања) нису сачувани, нема уопште или нема довољно фотографија, или су оне лошег квалитета, па се ни на тај начин не може сазнати историјат грађевине нити добити прецизни подаци о неким елементима. У тим тренуцима архитекте које праве пројекат или извођачи радова понекад прибегавају извлачењу погрешних аналогичности или импровизију. Притом се доста често пројектовање и радови изводе без консултација са историчарима или историчарима уметности (па и етнологима), који им могу помоћи у разрешењу недоумица. Један од бројних примера је обнова Родне куће Степе Степановића у Кумодражу (сл. 1). Приликом обнове димњак на кући добио је нови облик иако није било никаквих података да је раније баш тако изгледао.

Друга манифестација је већи проблем од наведеног, а то је непознавање суштине меморијала. То је, најчешће, изражено у непознавању или површном познавању историјског догађаја или личности која је на тај начин обележена. Тако се олако тумачи да неки историјски догађаји немају историјску вредност и представљају се као идеолошка пропаганда; догађаји се постављају у погрешан контекст; сматра се да су шанчеви и ровови исто итд. Често се заборавља и да се приликом посматрања меморијалног споменика морају гледати два временска оквира. Први је период самог догађаја, односно живота личности, а други време у коме се обележје подиже.

Трећа манифестација је виђење меморијала као недовољно туристички-економско експлоатиса-

Сл. 1 Родна кућа Степе Степановића у Кумодражу

Сл. 2 Идвор - Родна кућа М. Пупина

ног ресурса. Услед тога настају идеје да се поред неког меморијала сагради амфитеатар на којем би се стално одржавале неке активности, или да се понуда допуни изградњом хотела са спа-центром. У тим тренуцима се више размишља о економској користи, а пренебегава се чињеница да меморијал сам по себи не треба да буде комерцијалан, него да треба да понуди, пре свега, осећај пијетета према онима у чију славу је подигнут, као и схватање величине и значаја самог објекта или догађаја обележавања. Одређени вид комерцијализације може бити дозвољен, али само ако је повезан са меморијалом (продаја сувенира, брошура и књига) или нуди основни вид окрепљења посетиоцу. Комерцијализација никако не сме да засени меморијал, односно да га стави у други план.

Уско повезано са комерцијализацијом је и

Сл. 3 Гробље ослободилаца Београда у Београду

Сл. 4 Дограђени објекат Хотела Шумарице у оквиру Спомен парка Крагујевачки октобар

подизање антена за мобилну телефонију поред меморијала. Локације директно повезане са предметом меморијализације или некад препознате као повољне за подизање меморијала постале су погодне и за подизање антена. Притом се, намерно, у други план стављају меморијали и истиче економска корист по развој региона у којем се меморијал налази.

Кампањско извођење конзерваторско-рестаураторских радова

Другу групу проблема представља кампањско извођење конзерваторско-рестаураторских радова. Оно се најчешће манифестује кроз обнову и сређивање меморијала пред неку јубиларну годишњицу. Доста је таквих примера, навешћемо

само пример Родне куће Михајла Пупина у Идвору, обновљене 2004. године, пред прославу 150-годишњице рођења Михајла Пупина (сл. 2). На тај начин, неки од меморијала су сређивани само пред јубилеје, а остављени да пропадају између две годишњице.

Под манифестацију ове групе проблема може се подвести и политичко сређивање меморијала, када се због политичких односа са другим земљама изводе конзерваторско-рестаураторски радови на њима. Један од последњих примера је сређивање Гробља ослободилаца Београда 2009. године, пред посету председника Руске Федерације Дмитрија Медведева (сл. 3).

Друга манифестација је исто повезана са политиком и рекло би се да је идеолошка, премда је ова реч помало строга, али је најбоље одсликава. Ради се, наиме, о обнови споменика Првом и Другом светском рату. Не треба заборавити да су споменици Првом светском рату и ранијим сукобима били занемарени (али не и заборављени и потпуно запостављени) током периода постојања социјалистичке Југославије (1944–1991), а да су у том периоду неки споменици из НОБ-а имали готово култни статус. Са распадом Југославије и грађанским ратовима дошло је до потпуног заокрета и у односу на ове споменике. Споменици Другом светском рату пропадају (или се намерно уништавају), а споменици Првом светском рату се убрзано обнављају, нарочито у првој деценији 21. века. Пред крај поменуте деценије ситуација се опет мало променила и поново је почела да се обраћа пажња и на споменике Другог светског рата. Два су разлога за то. Први је да је већина најзначајнијих споменика Првом светском рату и ранијим сукобима обновљена. Други је схватање политичких и друштвених елита да су тековине Другог светског рата, пре свих антифашизам, оно на чему и данас почива светски поредак, као и јединство Европске уније, чији Србија покушава да постане члан. На основу тога и меморијали Другог светског рата доживљавају својеврсну рехабилитацију.

(Не)заинтересованост

Незаинтересованост средине је исто тако једна од појава која утиче на стање споменика меморијалног карактера и њихову успешну конзервацију и рестаурацију, али и ревитализацију. У данашње време ово се посебно односи на меморијале из Другог светског

рата. Лако је приметити да према њима постоји одређени отклон и да се лакше прихватају идеје за обнову и ревитализацију меморијала из ранијих периода. Ова незаинтересованост постоји на свим нивоима, од највиших, до најнижих нивоа власти, међу делом локалног становништва, али и међу конзерваторима.

Овде постоји и друга стране медаље. То је претерана заинтересованост која може довести до погрешних корака у обнови и животу меморијала. Претерано заинтересована страна може инсистирати на обнови која није прикладна, или увођењу нових елемената, који такође тако нису прикладни.

На крају, може се констатовати да одговорност за овакво стање непокретних културних доба-

ра меморијалног карактера у Србији носе сви учесници у систему заштите, али пре свега они који се налазе „на врху“ и одатле омогућавају или онемогућавају стварање повољне атмосфере за обнову и очување наслеђа. Ту су, свакако, и креатори политике заштите непокретног културног наслеђа. Сви они могу да промене ситуацију набоље, али су често они и део проблема. То се, пре свега, односи на политички притисак да се неки од меморијала уклоне са места на којима су подигнути (нпр. премештање споменика НОБ-у из центра Сурчина 2012. године), али и на друге врсте притисака који могу бити повезани са идеолошким или економским интересима појединаца или група (нпр. проширење Хотела „Шумарице“ у Спомен-парку „Крагујевачки октобар“ у Шумарицама, у Крагујевцу, сл. 4).

Nenad Lajbenšperger

Some Problems in Conservation of Immovable Cultural Heritage of Memorial Character in Serbia Today

Summary

The immovable cultural heritage of memorial character are the structures erected for permanent preservation of a memory of important historical events, places and people, as well as landscapes where significant events in the history of certain nation, state, territory or entire mankind took place. They can be important for the moment in which they occurred or for later history of that region. There are peacetime and wartime memorials. Some problems in conservation of immovable cultural heritage of memorial character in Serbia today have to do with the wrong interpretation of memorials, sporadic conservation works or lack of interest. Sometimes memorials are only considered as structures, while their memorial character is neglected or there is a lack of trust in their historical significance. Superficial knowledge of historical events and persons commemorated also presents a problem. There are attempts at inadequate touristic presentations and unacceptable commercialization. Memorials are often renewed only before some anniversary. There are also cases of restoring the memorials prior to the visit of a foreign statesmen. Social and ideological changes of government cause changes in relation to memorials. Nowadays, memorials from The World War II are neglected, while those from earlier periods are in focus. Indifference of local communities, government and conservators is one of the reasons for slow restoration of memorials. The poor condition of memorilas is a responsibility of a whole society, but even more so a responsibility of the officials who could do something for this part of immovable heritage.

UDK: 72.025(540) ; 711.413(540)
ID: 202510604

Рохит Цигијасу

Заштита модерног историјског града – Чандигара¹

„Модерно“ је историјско

Сагледавање Чандигара /Chandigarh/ као историјског града и културног ресурса за конзервацију пред свакога поставља бројна питања. Шта квалификује град, не старији од 50 година, као вредан очувања, поготово у земљи која захтева заштиту историјских градова и насеља старих неколико стотина година? Да ли је то због његове повезаности са Ле Корбизијеом, једним од најпознатијих архитеката 20. века, или је то нешто више од те чињенице? Који су то проблеми с којима се суочава овај град, а због којих га је потребно заштити? Такође, како заштити град, који још није у потпуности реализован и који је и даље у својој развојној фази? Да ли то значи само замрзавање његове физичке структуре или нешто више од тога? Сва ова питања указују на потребу да се, као прво, развије филозофско полазиште за разумевање овог града и његовог очувања у нашем контексту.²

Историја је континуирани процес, увек у настајању. Истина је да се она бави прошлошћу, али прошлост не мора само да буде стара и древна да би гарантовала значај очувања. У том смислу, време као фактор не учествује увек у процени значаја културних ресурса за конзервацију. Конзервација позива на заштиту прошлости, далеке али и недавне, која није више присутна или која се даље развија у смеру супротном од оригиналних идеја. Користећи назив „прошлост“, ми заправо наглашавамо прекидање једног тренда, враћање чистом извору и поновно настављање у правом смеру.

„Модерни“ покрет у архитектури и планирању настао је почетком 20. века кроз креативне радове мајстора: Миса, Рајта и Корбизијеа.³ Сваки од њих допринео је развоју овог покрета, функционалним, конструктивним и скулпторалним вредностима својих остварења. Нажалост, већина такоз-

Сл. 1 Оригинални Мастер план I фазе, дело Ле Корбизијеа

ваних савременика, сматрајући себе следбеницима и носиоцима модерног покрета, само је копирала једноставне физичке форме, без разумевања идеје која се налази у њиховој основи, и тако производила монотонију и безличност. То је учинило да овај архитектонски покрет достигне тачку стагнације, неразумевања и лоше интерпретације. У свом садашњем стању, завештање пионира овог покрета не представља више нешто што се може верно репродуковати – то је ствар наше прошлости. Стога се морамо одвојити од садашњег трен-

да и вратити се игри креативних идеја мајстора који су створили овај покрет. Можда, захваљујући конзервацији, успемо да схватимо саму суштину модернизма и остваримо поновни напредак у правом смеру.

Чандигар представља један подухват – сведочанство јединствене визије Нехруа, великог националног лидера – који је у физичку реалност превео Корбизије, архитекта и оснивач модерног архитектонског и урбанистичког покрета. Иако у

Индији има још много плански изграђених градова и насеља, ипак први слој урбане грађе Чандигара, који је настао на основу Корбизијевог урбанистичког плана, представља први покушај, после стицања независности, да се градска структура осмисли као комплетан дизајн. Значај Чандигара као референтне тачке у развоју модерног урбанистичког планирања у Индији огледа се у реализацији примене закона о зонирању, одређивању намене земљишта, контроли архитектуре (сл. 1).

Град је значајан и због своје модерне архитектуре, нарочито због зграда јавне намене које су пројектовали сам Корбизије и његов рођак Пјер Жанере /Pierre Jeanneret/ и стамбених зграда које су пројектовали Максвел Фрај /Maxwell Fry/ и Џејн Дру /Jane Drew/. Захваљујући њиховим напорима, представљен је нови архитектонски речник слободне и модерне Индије. Такође, ту је први пут у овој земљи бетон коришћен у естетске сврхе и примењен као ефикасан грађевински материјал другог машинског доба које је освануло у Индији.

Као такав, Чандигар представља изузетно значајно Корбизијеово остварење у овом делу света и важан временски тренутак у коме остварена независност осликава аспирације људи тога времена. Такође, његов морфолошки карактер проистекао је као пројектовани одговор на локалне услове, створен да служи административној функцији веома потребне нове престонице. Због тога је Чандигар „модеран” историјски град – културни ресурс за конзервацију.

У ствари, Чандигар, задовољава један од критеријума за номинацију историјских градова за упис на UNESCO-ову Листу Светске баштине, који гласи: „Нови градови 20. века који имају јасно препознатљиву оригиналну урбану организацију, чија је будућност неизвесна јер се њихов развој у великој мери одвија неконтролисано.” Као такав,

Сл. 2 Непланирана изградња комерцијалних објеката у Сектору 15

требало би да буде проглашен за град Светске баштине и, сходно томе, одлуке везане за његово управљање и заштиту треба доносити на основу UNESCO-вих повеља.

Заштита Чандигара: дилеме и проблеми

Међутим, за заштиту једног „модерног” историјског града потребно је дефинисати приступ, нарочито у светлу многих контроверзи у којима се он сам налази. Корбизије је био један од најконтроверзнијих архитеката 20. века и утврдило се да су се многе његове рационалне теорије заснивале на бројним заблудама. Ипак, Чандигар је значајан као прави израз његове филозофије и као такав пружа солидну платформу за дискусију. Иако су модерна архитектура и урбанизам критиковани као монотони и индиферентни у односу на локалне друштвене и економске динамике, ипак су неки од њихових принципа пронашли универзалну примену. У ствари, Чандигар се доказао као пионир у примени разних принципа прихваћених широм земље који су значајно допринели развоју савремене индијске архитектуре. Увидело се да бетон као грађевински

Сл. 3 а, 3 б Урбана насеља Бурал /Burail/ и Атава /Attawa/

Сл. 4 Справе за фитнес у појасу зеленила Сектора 10

Сл. 5 Зелене површине комплекса Капитол

материјал не одговара индијским климатским условима, али његово коришћење у естетске сврхе, што је учинио Корбизије, нагласило је потребу за конзервацијом бетона.

Међутим, услед многих непредвиђених околности, Чандигар се последњих 60 година сусреће с проблемима које његови творци нису могли да предвиде, а који су сада претња његовој даљој егзистенцији. Принципи нераскидиво повезани са основном концепцијом и предложеном реализацијом у опасности су да буду неповратно изгубљени под притиском нових захтева, потреба и тежњи становника града. Од добро испланираног града, он се полако деформише у агломерацију насумично изграђених маса, као у било ком другом граду. У тексту који следи наведени су главни проблеми с којима се град суочава, и због којих му је потребна заштита.

Опасност за границу града услед периферне изградње по ободу града

Са политичком поделом региона и стварањем сателитских насеља Мохали /Mohali/ у Пенџабу /Punjab/ и Панчули /Panchkula/ у Харајани /Haryana/, урбанизацијом малих насеља попут Манимајре /Manimajra/ и Зиракпуре /Zirakpur/, успостављањем слободне предузетничке зоне око Дерабасија /Derabassi/ и обновом колонија и станова у Малоји /Maloya/, као и непланском изградњом стамбених насеља дуж обода града, као што је нпр. колонија Раџив /Rajeev Colony/ на северозападној граници града, интегрална урбана структура Чандигара суочена је са опасношћу, углавном због промена у намени коришћења земљишта на периферији, у односу на ону оригиналну, дефинисану планом. Контрола периферије планирана је ограничавањем употребе земљишта око града како би се јасно одржавале његове границе, успостављањем зеленог појаса и развијањем уздужног обрасца раста града (ка југу). Међутим, данас смо због наведених разлога сведоци да земљиште добија различите намене, нарочито индустријске и комерцијалне, због чега појас зеленила постепено нестаје, што се негативно одражава на заштиту околине. Друштвено-економска динамика града нарушена је урбанизованим насељима, чији раст према граду представља опасност за његове урбане границе. Политичке поделе и недостатак координираног деловања доприносе конфузији.

Претња интегритету урбане грађе

Овај проблем односи се на изостанак планираних пешачких стаза (V7), промену намене земљишта дуж споредних улица (V5) и изградњу непланираних комерцијалних садржаја у зеленом појасу. Намена земљишта у свим секторима изложена је брзим променама (из стамбених у комерцијалне), нарочито у зони приватног становања, дуж улица у трговачкој зони (V4), и социјалног становања (LIG – *Low Income Groups*) дуж петљи споредних улица (V5). Осим тога, будући да нису реализоване предвиђене пешачке стазе (V7) у зеленом појасу, који би пролазио кроз све секторе, свим јавним грађевинама у овом појасу приступа се директно са саобраћајне петље. Пешачке стазе (V7) служиле би као бочни, повезујући елемент између сектора. Такође, све већи број непланираних комерцијалних садржаја (*Rehri* маркети) у зеленом појасу омета физички и визуелни континуитет унутар сектора. Све

наведено узрокује унутрашњу сегрегацију сваког сектора дуж улица трговачке зоне (V4).

Други разлог је ширење предграђа/непланираних насеља унутар пројектоване градске структуре. Планирани град је сада избрисан непланираним насељима, који, како време пролази, ничу као печурке. Неколико предграђа, попут Бурале /Buraila/ у сектору 45, постоји унутар градске структуре (сл. 2, 3) Осим тога што су некомпатибилна са оригиналним концептом, представљају и одређену опасност по градску структуру, попут комерцијалних активности дуж саобраћајница које дефинишу секторе (V3), као предграђе Атава /Attawa/ у сектору 42, које је у супротности са оригиналним концептом (нема зграда које се директно отварају према саобраћајницама које дефинишу секторе). Непланска насеља – Џаги Џопри /Jhuggi Jhopris/ – попут радничких колонија, окупирали су слободну, неизграђену земљу у граду (колонија Бапу Дам /Bapu Dham/ у сектору 26).⁴

Напуштени/деградирани отворени зелени простори

Огромне зелене површине у граду, попут зеленог појаса и трака, биле су предвиђене за разне рекреативне и едукативне активности за добробит духа и тела становника. Међутим, велики део зеленог појаса (нарочито из друге фазе града) лишен је било какве активности, лоше одржаван и изложен деградацији. Иако је зелени појас у првој фази одржаван у форми вртова за пасивну рекреацију (*Rose Garden, Shanti Kunj, Bougenvillia Garden*, итд), изостанак одговарајућих активности чини да су ова места мртва током већег дела дана (сл. 4).

Огромне зелене површине комплекса Капитол и центра града такође су лишене оригиналних шема пејзажа (сл. 5). Пошто нема никаквих активности,

Сл. 6 Споменик Отворена рука

лоше се одржавају и деградирани су, посебно око споменика Отворена рука (сл. 6) и Куле сенки.

Траке зеленила које пролазе кроз све секторе делују попут урбаних дворишта, са доста напуштеног отвореног простора на коме нема никаквих активности. Они се често користе за повремена дешавања, попут венчања, или неких спортских догађаја (сл. 7 а, 7 б).

Сл. 7 а, 7 б Зелене површине у појединим секторима: а) недовољно искоришћене; б) адекватно уређене

Сл 8, 9, 10, 11, 12 Значајно измењени „контролисани објекти становања“ дуж саобраћајнице V-5

Неодговарајуће доградње/измене и нове градње

Хармонична урбана форма такође је изложена променама које утичу на визуелни карактер града. Непримерене промене извршене су на фасадама контролисаних објеката становања (Frame Control Housing) дуж улица у трговачкој зони и споредних улица (V4 и V5).⁵ Испоставило се да постојеће, као и нове градње, нарочито оне из друге фазе, не одговарају градском карактеру. Оне одступају од правила изградње у смислу висине, финалне обраде и изгледа. Такође, нова изградња у предграђима не прати подзаконска акта у области планирања (сл. 8, 9, 10, 11, 12).

Урушавање физичких структура

Бетон, грађевински материјал коришћен за изградњу града, у фази је пропадања. Већина значајних објеката у граду, укључујући Врховни суд Пенцаба и Харајане, законодавну скупштину (сл. 13), Национални музеј и Уметничку галерију, комерцијалне пословне блокове у центру града, карактеристичан пејзаж Капитола и центра града (бетонско поплочавање и конструкције), суочава се са проблемима као што су црнило на фасадама, прокишњавање, влага, пукотине и појава алги (сл. 14).

Различита типологија оштећења које се могу видети на објектима у Чандигару може се свести на ширење пукотина, корозију арматуре, слегање, мрље и круњење. Главни разлог за то је лоше одржавање. У неким случајевима је и последица лоше изведених радова.

Ово је од велике важности за нас, будући да ће већи део наслеђа, са којим ћемо остати након неких 100 година, бити бетонско наслеђе, а његов статус у то време лако се може предвидети.

Претње интегритету урбаних места

Последњих 50 година комплекс Капитола се развијао и мењао, што је постала озбиљна претња његовом интегритету. После поделе Пенџаба, Пенџаб и Харајана заједно користе Секретаријат (сл. 15), Врховни суд и Скупштину. Да би се дефинисао простор који припада свакој држави понаособ, изведено је неколико интервенција у ентеријеру и на улазима ових грађевина.

Неколико привремених и сталних контролних пунктова постављено је из безбедонских разлога. Секретаријат, Врховни суд и Скупштина дефинисали су простор своје надлежности ограђујући, а тиме и делећи пространи трг. Промене у систему кретања (део трга је претворен у паркинг за потребе Врховног суда), такође су допринеле хаосу садашњег стања.

Изостанак имплементације различитих елемената оригиналног пројекта, нарочито Гувернерове палате/Музеја знања, такође је допринео губитку интегритета.

Део пешачког трга у градском центру, укључујући централну раскрсницу, и даље стоји непоплочан. Пејзажне схеме знатно су измењене и због тога је прекинут визуелни и физички континуитет пространог трга. У градском центру такође су видљиви и акутни проблеми кретања и паркирања.

Смернице за конзервацију и менаџмент

Потребно је да се се припреми Конзерваторски план, јасно дефинишу стратегија и смернице за конзервацију (санацију, рестаурацију и будући развој). Такође треба осмислити Менаџмент план, прецизирати периодични програм одржавања, различите задатке (које треба урадити унапред или по фазама) и именовати агенције и професионалце одговорне за њихово извршавање.

Прву фазу града треба прогласити заштићеном зоном значајног наслеђа и укупну морфологију контролисати ограничавањем висине и измена на фасадама (контрола оквира). Насупрот томе, требало би поново подстаћи вертикално згушњавање града насталог током друге фазе изградње, нарочито дуж граница сектора и у улицама трговачке зоне (V4), водећи рачуна о очувању водоравне линије хоризонта. То ће бити у сагласности са солитерима у облику правоугаоника који својом дужом страном леже на

Сл. 13 Зграда Скупштине

Сл. 14 Оштећење бетона

Сл. 15 Зграда Секретаријата

тлу, са максимумом концентрације становнишва, што омогућава стварање зеленог града у околини.

Као Корбизијеове грађевине, и нове грађевине треба да рефлектују различитост у униформисаности. Уместо да се дефинишу димензије, требало би прецизирати размеру структура у односу на њихове појединачне компоненте и у односу једних према другима, као и према отвореном простору. Ово ће унети разноврсност у, иначе, монотонију која настаје слепим понављањем димензија.

Линеарни појас уз ауто-пут Делхи–Чандигар требало би пренаменити у индустријску зону. Допунско зеленило требало би да спречи њено бочно ширење. Регионални развојни план за 10 миља периферије треба да допринесе координираном развоју подручја.

Обезбеђивањем континуиране трговачке активности дуж булевара (V2) и улица у трговачкој зони (V4) обновило би се предвиђено коришћење земљишта. Отворене просторе који су сада слободни требало би попунити да би се добило континуирано трговачко шеталиште. Онима који су станове претворили у радње могао би се пружити подстицај за куповину/изнајмљивање парцела намењених за овакве комерцијалне садржаје.

Корбизијеов систем 7V требало би поново разврстати у стамбене улице (V6), шеталишта (V7, V8, V4), транзитне саобраћајнице (V2, V3) и споредне путеве (V5). Улице у трговачкој зони (V4) треба претворити у шеталишта и ограничити саобраћај у њима. Континуитет шеталишта обезбеђује се изградњом метроа. Отворени простори дуж споредних путева могу се пренаменити у паркинг просторе за растуће потребе у будућности. Садашњи хоризонтални систем кретања може се преиначити у вертикални како би се осигурали безбедност пешака и континуирани проток саобраћаја.

Пешачке стазе (V7), како је првобитно и замишљено, треба увести дуж зелених појасева и њима повезати све главне јавне зграде, школе и остале институције које су ту лоциране. Њихов искључиво пешачки карактер може да се модификује, допуштајући и моторни саобраћај лаких возила и подстичући кретање дуж ових стаза уместо у зонама петљи.

Слободне зелене просторе, остављене око града, треба прогласити заштићеном тампон-зоном и пошумити их. Треба их користити за задовољење

различитих врста рекреативних потреба. Зелени појас који пролази кроз град треба ревитализовати увођењем физичких садржаја који би омогућили одвијање редовних друштвених и културних активности (како је предвидео Корбизије) да не би и даље био пуст и чинио се сувишним.

Зелене појасеве треба обележити ограђивањем и ограниченим улазом из стамбених улица. Преостале зелене траке унутар сваког сектора треба заштитити од даљих узурпирања. Пејзажно уређење простора дуж главних авенија треба извести по оригиналним плановима.

Капитол и Градски центар (сектор 17) требало би утврдити заштићеним културно-историјским целинама и за њих дефинисати посебне мере заштите. Изградњом Гувернерове палате комплетирао би се предвиђени пројекат Капитола. Одговарајућим стратегијама пренамене, као и увођењем адекватних друштвених и културних садржаја треба подстаћи активности у зони Капитола. Штавише, треба обновили оригинално уређење пејзажа, укључујући пешачке стазе, уз мање измене како би се задовољиле садашње потребе. Привремене градње које су подигнуте из безбедносних и сличних разлога треба заменити брижљиво осмишљеним решењима за нове функције. Интегритет трга треба да буде поново успостављен, а шема кретања прилагођена новим потребама. Државе Пенџаб и Харајана требало би да донесу заједничку стратегију за Капитол како би се избегла конфузија у начину коришћења простора. Осим на значајним грађевинама, треба спречити пропадање бетона и на различитим елементима уређења пејзажа Капитола, попут урбаног мобилијара, Споменика борцима за слободу, водених и поплочаних површина, и осмислити стратегије за њихову обнову и одржавање.

Као што је и првобитно замишљено, центар треба да добије обележја која ће му дати идентитет и учинити га различитим од осталих места. То се може постићи повећањем висине неколико зграда (Корбизије је предвидео десетоспратну зграду Поште и телеграфа у самом центру града). Основни концепт који чине две осе које се укрштају како би формирале раскрсницу може се ојачати ободним саобраћајем. То се може извести наглашавањем линеарног зеленила дуж ободних отворених простора и централним зеленилом на раскрсници, као и увођењем континуираних аркада по ободима и на раскрсници. Ради прилагођавања индијским условима коришћења простора и смањења његових великих размера, дуж званичног трговачког

шеталишта треба увести разне неформалне активности на отвореном простору. У будућем развоју града треба иницирати вертикалну изградњу. Све ово допринеће враћању у размере по мери човека. Корбизије у своје време то није могао да уради из економских разлога.

Све значајне зграде у граду које представљају „модерни“ архитектонски покрет, а нарочито јавне зграде које су пројектовали Корбизије и Пјер Жанере и стамбене чији су аутори Џејн Дру и Максвел Фрај, треба утврдити за културна добра. Њих би требало ваљано документовати и унети у базу података. Детаљним увидом треба истражити њихово стање. Сходно томе, треба осмислити детаљан план њихове санације, рестаурације и периодичног одржавања.

Такође треба предузети санационе и превентивне мере за проверу стања материјала (бетона). Потребно је осмислити начин детаљног прегледа и утврдити структурне и хемијске узроке пропадања бетона, кроз визуелну и лабораторијску дијагностику, да би се сазнала природа пукотина и осталих оштећења, попут мрежастих шупљина, пулверзације, слабих спојева (два слоја бетона),

промене боје, бубрења, „кокичења“ и мрља. На основу тога, требало би предузети санационе и превентивне мере за конзервацију бетона.

Међутим, пре израде конзерваторског плана неопходно је обавити одређен број предрадњи. Пре свих, документовање и мапирање периферне области, како би се стекао увид у постојеће стање на терену. Слично треба да буде ажуриран и план града да би се забележио постојећи статус у погледу коришћења простора, саобраћаја, власничке структуре, морфологије и пејзажа. Град је прошао много трансформација од свог оснивања. Одређени напори недавно су већ предузети у правцу документовања постојећег стања.

Други важан задатак је идентификовање и евидентирање свих значајних грађевина у граду, кроз систематско истраживање и документацију. То треба да буде праћено проценом оштећења и пропадања изграђених структура, кроз детаљну инспекцију грађевина. Следећи корак је израда пројеката и програма деловања према дефинисаним конзерваторским смерницама.

Превела Светлана Димитријевић Марковић

- 1 Аутор је архитекта-конзерватор и консултант за Риск менаџмент са седиштем у Делхију. Рад се заснива на ауторској магистарској тези, на Мастер студијама Департамента за архитектонску конзервацију Школе за планирање и архитектуру у Њу Делхију (сезона 1994–96).
- 2 Мисли се индијски контекст (*прим. прев.*).
- 3 Ludwig Mies van der Rohe, Frank Lloyd Wright, Charles-Édouard Jeanneret-Gris - Le Corbusier.
- 4 Корбизијеов саобраћајни систем следи мастер-план његовог претходника Алберта Мајера /Albert Mayer/ из 1950. али је сложенији и он га је назвао *Les Sept Voies de Circulation* (Седам начина кретања), или 7V. Корбизијеов план

успоставља хијерархију циркулације саобраћаја, у распону од магистралних путева (V1), булевара (V2), саобраћајница које дефинишу секторе (V3), улице трговачке зоне (V4), споредне улице (V5), приступне стазе (V6) и пешачке и бицикличке стазе (V7 и V8). Суштина његовог плана за Чандигар је очување нетакнутих, прецизних функција ових седам типова путева (http://chandigarh.gov.in/knowchd_gen_circulation.htm).

- 5 Корбизије је осмислио низ правила архитектонске контроле зонирања за сваку категорију кућа (http://chandigarh.gov.in/knowchd_gen_living.htm).

Rohit Jigyasu

Conserving a „Modern“ Historic City – Chandigarh

Summary

This paper focuses on the city of Chandigarh, the creation of the famous French architect Le Corbusier and his associates. Designed at the time of the proclamation of independence of the country, the city was expected to become the state capital and a symbol of the new era. Unfortunately, due to economic reasons, this project was not fully realized, and its future was further marked by deviation from the original concept. Although only 50 years since its creation, Chandigarh today requires protection as any other historical city.

Its development was not in compliance with the original design. The large increase in population and industrialization have led to the absence of the envisaged land control use, and suburbs have threatened the boundaries of the urban fabric and green cover. The lack of implementation of the circulation system, Corbusier's 7Vs, violated the original concept and views of the city and allowed illegal construction within the urban area. Green spaces, as one of the most important aspects in the project of Chandigarh, are poorly maintained and have lost their original purpose or have suffered significant alterations of their original scheme. Inadequate additions/alterations, new constructions and lack of implementation of the various elements of the original project, threaten the integrity of Chandigarh. Finally, the building material itself - concrete - has begun to show considerable deterioration, due to lack of maintenance, and in certain cases, because of a poor workmanship.

The author lists the number of measures that should be taken to safeguard the future of Chandigarh, primarily development of conservation and management plans, specifying the policy statement, guidelines for conservation and realization of the original design of the city, documentation and mapping, identification and recording, etc.

UDK: 726.54(497.11) ; 7.025

ID: 202510860

Црквено градитељство данас – између традиционалног искуства и симболичких образаца

Миладин Лукић

У покушају да тему црквеног градитељства данас осветлимо из личног искуства, употребићемо реч „традиција“, и то у смислу трајања вредности из прошлости и њиховог присуства у садашњости, и синтагму „симболички образац“, у свој сложености коју подразумевају сакрална значења архитектуре. Ако традицију сагледавамо као степен развијености и спону између дисконтинуитета кроз које једна заједница пролази, онда ћемо видети колико њено понављање и обнављање представљају често и симболику опстанка.¹ Супротстављен традицији, *модернизам*, као мисао о „осавремењавању света“, најчешће је истовремено представљао и „вредносно оцрњавање традиционалног света“ и искуства, и тиме се рефлектовао као *симбол дисконтинуитета*.² Дакле, *традицију и модерност као прва два симболичка обрасца* употребљаваћемо као „матрицу размишљања“ која налази исходиште у уметности грађења.

Данас, када се на глобалном плану развоја архитектуре не може више издвојити један правац, једна струја која би се назвала модерном, архитектура традиционалног призвука, рекли бисмо, постаје равноправни пандан архитектури високе технологије.³ Савремено искуство показује да се после сваког „модерног“ искорак јављао и тренд враћања архитектуре аутентичним коренима и локалном регионалном језику (и симболичким обрасцима). Последњих деценија црквено градитељство у Србији, ослобођено „атеизирања“, „однарођавања“, односно одвајања од верских и националних корена, а усмеравано од Српске православне цркве (СПЦ), која жели да надокнади своје традиционално учешће у „егзистенцијалном одређењу“ народа, програмски се поново усмерава ка традицији и симболичком језику који архитектуру треба да лоцира у оквире националног стила.⁴ Нажалост, СПЦ, као наручилац, носилац главних активности и арбитар у избору „погодних“ обли-

Сл. 1 а) Црква у Банатском Карловцу; б) Црква на Клиси, Нови Сад

ка, креће се све више у „оквирима познатих архетипова и традиционалне семантике“ православних цркава, где се чак успоставља и „редослед у проходности појединих стилских израза“.⁵ Тако је дошло до „осуде“ војвођанских барокних цркава, али и свих других које имају макар барокне иконостасе, који нису „подобни“ и најчешће се замењују каменим, једноредним, што је обично у супротности са аутентичном просторном структуром грађевине. Сличан однос се испољава и према грађевинама класицистичког и рашко-романског израза, које се чак идентификују са другом верском конфесијом.

У жељи да се изнађе најпогодније решење за „православни“ архитектонски израз, поново се употребљава програмско одређење „српско-византијски стил“. Иако овај правац у првој половини 20. века није добио своје јасне стилске оквири и обележја, нити је резултирао репрезентативним типом грађевине, ипак се оперише и умногоме пута у примени облика моравске школе, чији су узор Лазарица, Раваница и Каленић, па све до косовско-вардарских грађевина, међу којима Грачаница има место почасног узора.⁶

Српска православна црква, ослобођена крајем 20. века атрибута „опијума за народ“, уживајући поново јавно поштовање, окружена новим донаторима и низом приложника подстакнутих нарастајућом климом поновног откривања и обнове верских и националних корена, подиже више стотина нових храмова, и завршава оне започете пре више деценија. Овај нови полет у црквеном градитељству није спремно дочекала нова генерација пројектаната.

Пројектовање цркава уведено је као предмет још 1889. године на Техничком факултету Велике школе, а водио га је професор Михајло Валтровић, доцније и професор Драгутин Милутиновић и Никола Несторовић.⁷ Када 1903. године арх. Милорад Рувидић постаје професор, оснива се Катедра за историју архитектуре са византијским стилем.⁸ Између два светска рата предмет *Византијска архитектура* преузима проф. Петар Поповић, који наставу заснива углавном на подражавању споменика „моравске школе“, а од 1929. проф. Александар Дероко бави се дубљим истраживањима фолклорне и старе српске архитектуре и доприноси оснивању Института за народну уметност.⁹ Генерација пројектаната стасала у овом раздобљу

Сл. 2 а) Црква манастира Раванице; б) Црква у Бољевцу; в) Црква манастира Грачанице; г) Црква Св. Марка, Београд

прожета је романтизмом и идејама о препороду српске архитектуре, воде се стручне расправе и полемике, организују конкурси за цркве и јавне грађевине итд. Архитекти практичари у првој половини 20. века нису само пројектанти, они се баве и изучавањем стила, проучавањем типова, анализом просторно-структурних карактеристика, проучавањем архитектонске пластике и декорације и анализом програмских карактеристика старе архитектуре (К. Јовановић, М. Рувидић, П. Поповић, Ж. Тагић, А. Дероко, М. Корунковић, Д. Маслаћ, Б. Несторовић и др.). Истовремено, на међународном плану, вредности српске архитектуре добијају признања захваљујући проучавањима Габријела Мијеа, који у писаним радовима идентификује

три стилске школе: рашку, вардарску и моравску. Мије нарочито цени и истиче специфичан српски допринос архитектури, који види у еклектизму архитектонских елемената, трагају за ефектима и слободи компоновања у примењеним решењима. У својој беседи из 1935.¹⁰ Мије изговара следеће: „Данас ја у потпуности разумем сав значај српске уметности. Он произилази свакако из њезиног оригиналног карактера. Стари српски неимари умели су да одену византијску структуру у дивну романску одежду; знали су исто тако да на свој начин схвате византијску структуру и да прекину њезину уравнотеженост да би одатле извукли нове ефекте у пропорцијама зграде и степенастим издизањем куполе ка небу, изразе стремљење своје

Сл. 3 а) Карађорђева црква, Топола; б) Црква у Трњанима, Пирот; в) Црква Ваведења, Орловат;
г) Црква у Ратарима; д) капела манастира Добрун;
ђ) Црква Св. Петра и Павла, Јагодина

сопствене душе“, и даље, осврћући се на српско сликарство каже: „једино у Србији можемо да пратимо, из етапе у етапу, развој Хришћанске уметности. Већ у Сопоћанима видимо нови стил, који се појављује у свом првом сјају, под кичицом снажног уметника, великог декоратора, пуног осећаја за античку елеганцију, тако и за узбудљивост самог живота“.¹¹

Постреволуционарни анимозитет према православи довео је до тога да после 1945. године са Архитектонског факултета буду изопштени предмети, вежбања и пројектовања црквене архитектуре. Једини додир са овом тематиком студенти су имали кроз предмете опште историје архитектуре у програмском контексту нове, социјалистичке Југославије. Хиперпродукцију православних храмова од деведесетих година до данас дочекао је недостатак свести о месту и улози богомоље у измењеном урбаном и сеоском простору, али и у измењеном начину живота, посебно у градовима који су у протекла пола века нарасли и територијално, и у волумену. Место, уло-

гу и значај у градској панорами преузеле су нове грађевине профаног типа, доносећи и нову несакралну симболику, која је најчешће доприносила дезинтеграцији некад целовите градске форме.

Обновљено трагање за коренима националног идентитета и нови талас грађења цркава није испратило и осмишљавање и стварање новог концепта, стила, или боље рећи, архитектонског језика јасне граматичке структуре. Еуфорија успостављања нових националних репера уместо да постане део квалитативно новог егзистенцијалног и културног модела, само је увела стваралаштво на „виши степен митског реликвијарног“ односа према верском идентитету.¹² Отуда и следи снажан талас „неуког угледања на прошлост“, поновно увођења и понављања стереотипних симболичких образаца „на подобије“ (да ли Грачанице, Лазарице, Раванице, свеједно је...), у рукама нових „градитеља“, који, неретко, чак и не припадају архитектонској професији, добијају карикатуралне форме (сл. 1), које се више не могу поредити ни са једном претходном традицијом.¹³ „Лаичко“ вредновање

Сл. 4 а) Црква Св. Саве, Барајево; б) Црква у Болечу; в) Храм Сабора српских светитеља, Рума; г) Црква у Марковцу

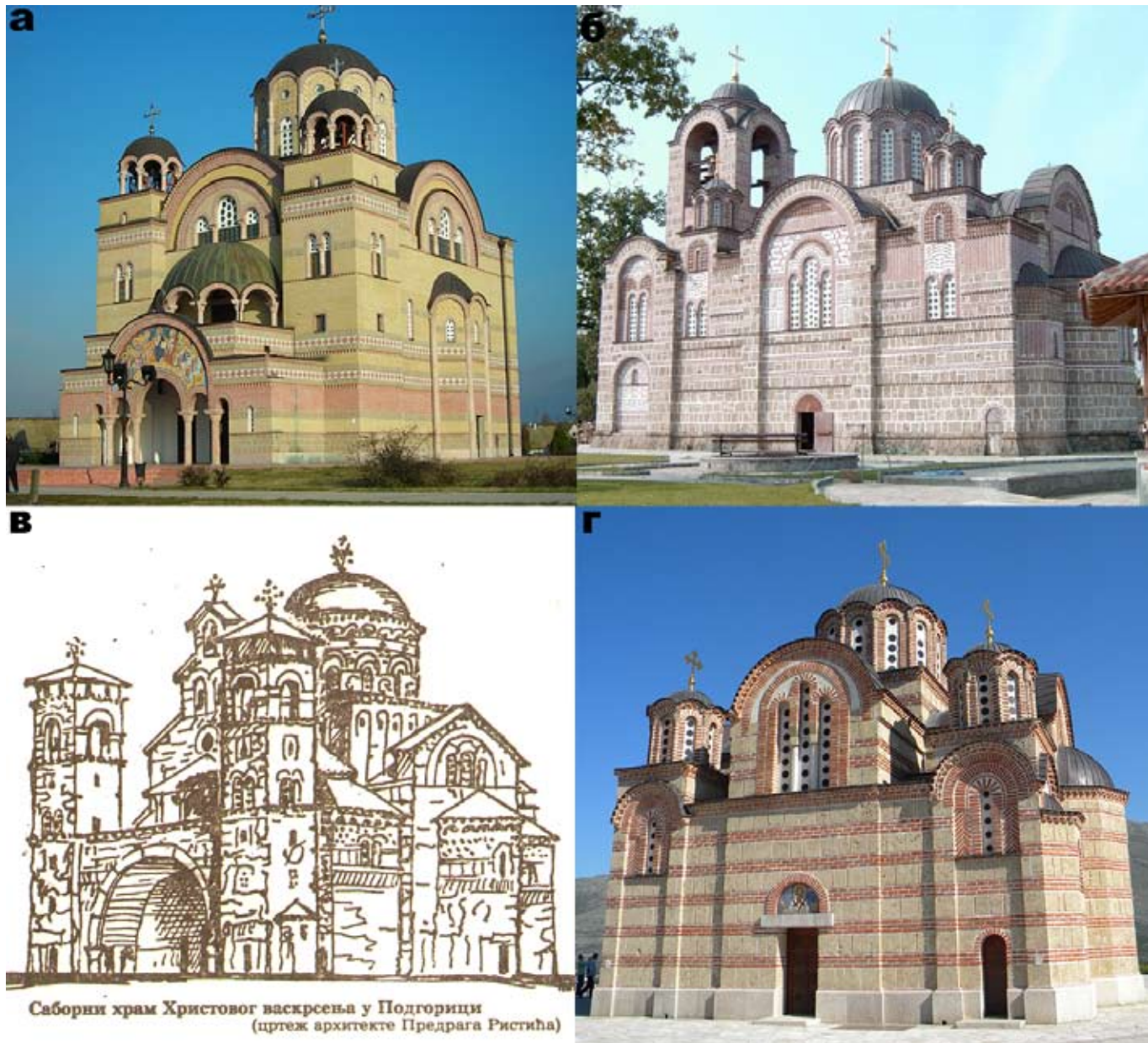
архитектуре прошлости успоставља још један симболички образац: *традиционализам*, као новокомпоновану реинтеграцију прошлости, која елиминише све што нема звуке или обресе нечег већ виђеног у даљој историји, претварајући се тако у потпуно негативан, антикултурални и антирелигиозни тренд, продукујући до сада „невиђене/виђене“ форме (сл.1, 2 б, 4 в, 4 г).

Треба се подсетити разумевања чина грађења, „на подобије“ и његовог дубљег смисла. Изворно, стање савршенства које треба да достигне човек усмеравајући се и крећући се ка лику савршенства (божјег), у грађењу храма подразумева оваплоћење небеског света на земљи. Грађевина „на подобије“ плод је слободе и подвиг воље, она постиже обожење у оном тајанственом процесу архитектонске синергије која просторну целину

уздиже далеко изнад простог збира њених делова. Средњовековни протомајстори нису правили копије. Стари модели су им били инспирација и узор који су поштовали. На подобије манастира Студенице, краљ Милутин је подигао манастир Бањску, а на основу истог узора, краљ Стефан Дечански подиже манастир Дечане, јединствене грађевине које нису копија узора. Величанствени Хиландар, узор је и „подобије“ за настанак моравских храмова, а током турске окупације поред моравског, и рашки стил постаје праузор за настанак фрушкогорских храмова.¹⁴

Од самоуког протомајстора Андреје Дамјанова, који гради петокуполну Цркву Св. Георгија у Смедереву по узору на Манастију, Вазнесењске цркве у Београду и петокуполне Грачанице браће Крстић, до данашњих дана „провукао“ се симболички об-

Сл. 5 а) Црква у Апатину; б) Црква у Убу; в) Саборни храм Христовог Васкрсења, Подгорица; г) Црква у Требињу

разац петокуполности, као нека врста каталожног узорка. Нажалост, чак ни Црква Св. Марка, један од најзначајнијих подухвата између два рата, није достигла „склад чувеног узора“¹⁵ (сл. 2 в, 2 г). Предимензионирана Грачаница није у мери и пропорцијама обоженог човека које су тако карактеристичне за старије православне храмове; синергија, склад и логичност нису досегнути.¹⁶

У трагању за оригиналним стилем, српско црквено градитељство у једном периоду (крај 19. века) следи још један симболички образац, такозвану ханзенатику (произашлу из европског „рундбоген стила“, средина 19. века). Поред куполе над крсто-

образном основом, једна од одлика овог стила, пругастохоризонтално бојење фасаде, које треба да асоцира на полихромну обраду византијских грађевина, претвара се у још један симболички образац. Далеке одјеке античког *opus listatum*-а Византија није само сачувала и пренела, већ је овај принцип грађења даље развијала у комбинацији других техника, такође античког порекла (*opus latericium*, *opus reticulatum*, *opus mixtum*, *opus pseudoisodomum*), стварајући својеврсни, рекли бисмо мозаичко-тектонски композициони језик материјализације архитектонских облика. Ханзенатика се, као што знамо, није озбиљније бавила симболичким значењима које производи

Сл. 6 а) Црква у Шилопају; б) Црква у Новом Сланкамену; в) Црква манастира Туман; г) Црква у Лесковцу; д) Црква Св. Александра Невског, Београд; ђ) Црква Св. Ђорђа, Београд

ово јединство геометрије и слагања материјала. Бојење фасада хоризонталним пругама постаје манир који се спроводи и на објектима који са овим стилем немају везе (сл. 3. а, б, в, г, д). Пругасто се боје цркве које се пројектују касније у моравском маниру, као у Глушцима, Сибници, Книћу, Ратарима, Овчи, Орловату, па до најновијег примера, капеле у манастиру Добрун, у рашко-приморској комбинацији облика. Али боје се и оне нешто старије, као што је Карађорђева црква у Тополи, у рашком маниру изграђена, која у једном периоду добија пругасту одежду (сл. 3 а).

Бројне цркве настале у последњој четвртини 20. века, у времену опадања једнопартијске идеологије, пројектоване су често по узорима моравске архитектонске традиције, на триконхалној основи, изнад које се степенасто ређају конхе, архиволте, кубично постоље, централно кубе и кубе звонаре. Поља испод архиволти степенасто се повлаче по дубини фасаде, све површи су глатке, малтерисане или обложене опеком и плочастим каменом, венци су претворени у правоугаоне испаде из фаса-

де, нема декоративних елемената и профилиција, разлика у висини купола изнад наоса и изнад звоника над припратом је необјашњиво минимална итд. Оваква „огољена Морава“ неодољиво подсећа на стање у којем су биле црква Лазарица, манастирске цркве у Каленићу, Велућу или Руденици, пре него што су архитекте Пера Поповић и Ђурђе Бошковић предузели активности на конзервацији и рестаурацији. Бојазан архитеката да неће бити довољно модерни и да би употреба орнамената водила поновној архаизацији свести, све више је производила једну формалистичку архитектуру у којој су игра и степеновање очишћених волумена и елемената секундарне пластике постајали сами себи циљ (сл. 4). Изостала је свест о вредностима сакралног простора и облика као сложеног односа духовног живота и његових симболичних рефлексива, с једне, и креативног изражавања стварности које води уметничком изразу као саставном делу сакралности коју човек архетипски носи у себи, с друге стране.¹⁷ Оваква интерпретација традиције више је, рекли бисмо, један „паланачки традиционализам“ у којем

је изостао труд који усмерава према озбиљнијем проучавању смисла и улоге декоративног система моравске архитектуре, као и других стилских праваца.

Неке новије студије и размишљања истраживача¹⁸ потврђују да се православни храм као микрокосмос, или слика творевине целог света, мора посматрати као слојевита и хијерархизована целина, како по својој унутрашњој декорацији која представља вишеструко сложен симболички систем, тако и по својој спољној, архитектонској декорацији, била она фигуративна, геометријска, или комбинација ове две. Треба нагласити да се разумевање сакралне топографије православног храма не би смело ограничити, како је то често бивало до сада, само на његов унутрашњи простор, већ се мора проширити и на његову спољашњост. Ако богословски смисао фигуративне пластике представља апотеозу савршенства и лепоте чулног света која се на фасади овековечује у славу творца,¹⁹ а тектонска и сликана декорација својом унутрашњом геометријом и архетипском композицијом дају сакралној грађевини ванвременска обележја и димензије,²⁰ онда не треба посебно наглашавати да су савремене црквене грађевине данас у многим случајевима недовршена архитектонска остварења. „*Орнамент је злочин*“, рекао је и револуционарно га окарактерисао Адолф Лос, рушећи тиме грађевину историјских искустава, али ми знамо да је орнамент уметнички облик комуникације и у овом случају начин да се саопшти неопипљива истина. Другим речима, ако храм треба да буде стилски промишљена, јединствена целина унутрашњег и спољашњег простора, онда то упућује на основано истраживање новог архитектонског језика и правописа, ослобођених „реплицирања и парафразирања“ спроведених механичком уградњом историјских кодова, на рутински начин, како се може видети на новим црквама у Требињу, Убу, Подгорици, Апатину итд. (сл. 5).

Парафразирање стила је већ виђено у првој половини 20. века, када су деловали архитекти М. Рувидић, В. Андросов, К. Јовановић, П. Поповић, Д. Маслаћ, М. Корунковић, А. Дероко и други. Тако су настале новоморавске цркве у манастиру Тумане, цркве у Лесковцу и Новом Сланкамену, у Београду (цркве Св. Александра Невског, Св. Ђорђа) и друге (сл. 6). Архитектонски концепт моравске школе у архитектури, доследно спровођен, допринео је устоличењу овог стила и у новијем градитељству према узорима црква у Раваници, Руденици и Љубостињи, а остварења су дело архитеката који

су истовремено и добро познавали стилску архитектуру. Истовремено, ова генерација ствара лаца трагање за обновом „српског стила“ ставља у историјско-типолошке оквири, варирајући композицију и елементе старијих узора према новим програмским захтевима. У овом периоду још нема аналитичких сагледавања развоја архитектуре у оквирима истог стила и идентификације нових корака видљивих на примерима Лазарице и Каленића, са свим одликама ауторског приступа у оквиру преовлађујућег стила Лазарева Србије.²¹

Нама је данас познато да употреба ликовних мотива и њиховог садржаја у средњем веку није нимало формалне природе. Истраживачи су већ указали на путеве изналажења кључева за разумевање метафоричног језика ликовних структура, као што је шах-поље (квадрати, ромбови, троуглови) познато из античких времена као инструмент стварања илузије дубине, а рекли бисмо и кретања, тј. „гибања“ простора, карактеристичних за савремену оп-арт уметност, у функцији симболичне поруке (Небески Јерусалим); или сложених порука које садржи декоративна пластика са мотивима пренетим из рукописне илуминације.²² Примери Каленића и Лазарице као оригиналних дела у оквиру моравског стила управо показују да њихове поруке не треба следити као образац везивања за традицију, него да је много важније преиспитати на који начин савремено црквено градитељство треба да изрази, с једне стране, континуитет православне вере, а с друге, да уочи најважније поруке које архитектура данас, у време масовних комуникација, може да пренесе верницима и на који начин. Многе су равни у којима данас можемо (информисани, знатижељни, образовани...) да примимо и доживимо сакрални простор и његове архитектонске репрезенте, а најчешће то не иде линијом аналитичко-историографских сазнавања, већ готово редовно у супротној, метафизичкој равни. Оваква претпоставка подстицај је за човеково отварање према бескрајним димензијама божанске суштине. Посматрано из овог угла, могуће је да црква у Грачаници неће више бити само петокуполна симфонија на нефункционалној основи, већ ће се показати да њену унутрашњост можемо доживети и као прасловенску, „сакралну шуму“, на чијим је стаблима (стубови, ступци...) традиција приповедања обележена врхунским живописом у веома савременом стрип-концепту комуникације; или, да ли ћемо Петрову цркву гледати као ранохришћанску ротонду-крстионицу, или као заобљену, „свету пећину“ на чијим избочинама светлуцају ликови светаца; да ли ћемо у Милешеву улазити као у једнобродну базилику, или она

својим подужним зидовима који дивергирају према олтару у концепту инверзне перспективе ствара бездимензионалан, безвремени простор чији је недоглед сам човек још пре него што је крочио на портал храма; да ли ћемо Пећку патријаршију гледати као групу наслоњених грађевина, или као „мистични лавиринт“ који у омеђеном простору ствара илузију бескраја; да ли су Жича, Студеница, Сопоћани и Ђурђеви Ступови истовремено храмови, али и „манифест сазревања“ заједнице повезаних људи (државотворна традиција) итд. На крају, подсећамо се још једног критеријума вредновања старе српске уметности који је изго-

ворио Мије: „*Ваше велможе су несумњиво подизали ове споменике из побожности. Подизали су их такође и са једном широком политичком намером. Они су знали да једна снажна држава почива на духу, на вери, на култури. Вера и култура долазиле су им из Византије. Они су се дивили њезиној хиљадугодишњој традицији, и кад су видели да је снага издаје, они осетише племениту жељу да и сами подрже ову високу културу. Ставили су зато у њезину службу сва богатства која су извлачили из земљаних дубина (...)* У том погледу ваши стари владари заслужују захвалност историје.“²³

- * Овај текст је настао поводом трибине о црквеној архитектури, коју су организовали Асоцијација српских архитеката и Универзитет Унион – Никола Тесла, одржане од 17. до 20. априла 2012.
- 1 Љ. Милосављевић, *Традиција и историјски дисконтинуитети*, Студија у оквиру пројекта: Традиција, модернизација, и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције, *Култура полиса* 17, год. IX (2012) 206.
  - 2 *Исто*, 206–207.
  - 3 С. Чикарић, А. Цвијић, *Постоји ли српско црквено градитељство*, *Фелтон* (3), *Политика „Експрес“*, 12. 07. 1996.
  - 4 А. Миленковић, *Поглед искоса на југословенски експеримент*, *Фелтон* (25), „*Политика*“ 13. 01. 2001.
  - 5 *Исто*.
  - 6 З. Маневић, *Сукоб између типичног и атипичног у српском црквеном градитељству новијег доба*, *Зборник: Традиција и савремено српско црквено градитељство*, Београд 1995, 135–140.
  - 7 *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846–1971*, Архитектонски факултет, Београд 1996, 90.
  - 8 *Исто*, 90–91.
  - 9 *Исто*, 90–91.
  - 10 *Габријел Мије и српски средњовековни споменици*, Приступна беседа Г. Мијеа за доктора *honoris causa* Београдског универзитета, са уводним белешкама проф. Ђ. Бошковића, *Књижевне новине*, 16. новембар 1935, у: *Зборник „Ниш и Византија“ IV*, Ниш 2005, 24–26.
  - 11 *Исто*, 25.
  - 12 А. Миленковић, *нав. дело*.
  - 13 С. Чикарић, А. Цвијић, *Постоји ли српско црквено градитељство*, *Фелтон* (3), *Политика „Експрес“*, 12. 07. 1996.
  - 14 С. Поповић, *Грачаница кроз векове*, Вера, 1996, 40.
  - 15 С. Поповић, *Недосегнут склад чувеног узора*, *Политика „Експрес“*, додатак Београдске новине, 28. 06. 1996; Ђ. Бошковић, *Црква Св. Марка у Београду као карикатура Грачанице*, СКГ, књ. XXXVI, бр. 4 (Београд 1932) 302–304. Реагујући на конкурс за Цркву Св. Марка, Ђурђе Бошковић критикује изабрани пројекат браће Крстић, скрећући пажњу на недоследно транспоноване облика Грачанице, који постају „*најобичнији декор*“ изнад поједностављене основе грађевине, која треба да прими већи број верника. „*Компликована унутрашњост*“ Грачанице, која је у сагласју са архитектонским облицима, допринела је да она буде „*несумњиво најмистичнији храм који уопште имамо*“, и то, како истиче Бошковић, „*важи само и искључиво за Грачаницу, а не и за све оне споменике који би је имитирали, јер мистичност не може бити резултат једне јасно одређене воље, већ је последица читавог низа психичких околности*“.
  - 16 *Исто*.
  - 17 Т. Премерл, *Препознавање новог сакралног простора*, предавања 19.09.2007 (www.ipu.hr/uploads/documents/603.pdf)
  - 18 И. Стевовић, *Каленић*, Београд 2006; Јеромонах Н. Богосављевић, *Богословски смисао студеничке пластике*, Манастир Студеница 2007; С. Пејић, М. Продановић, *Рука, боја, храм*, Београд 2010.
  - 19 Јеромонах Н. Богосављевић, *нав. дело*.
  - 20 И. Стевовић, *нав. дело*, поглавље: *Каленић у позносредњовековној архитектури Србије*.
  - 21 *Исто*, 166.
  - 22 *Исто*, 177.
  - 23 *Габријел Мије и српски средњовековни споменици*, 24–26.

Miladin Lukić

Sacral Architecture Today – Between Traditional Experience and Symbolic Patterns

Summary

In recent decades, sacral architecture in Serbia, liberated of atheism, has been re-directed to the tradition and the symbolic language in order to frame this type of architecture in the national style. But the Church, as the investor, arbitrates only within the limits of the well set archetypes and traditional semantics. The proliferation of Orthodox churches in the nineties of the 20th century exhibits lack of awareness of the role of the place of worship in changed urban and rural areas, as well as in a changed lifestyle.

A renewed search for the roots of identity through architectural expression was not accompanied by new concepts and styles. Instead, a strong wave of ignorant emulation of the past and stereotyped repetition of symbolic patterns appeared, which in practice results in caricatured forms.

Building “after the model“ is the feature of the period of construction of the most important buildings of Serbian Medieval architecture. The old masters did not replicate. For them, Studenica was an inspiration and the model after which Dečani was created. In search of original style, Serbian ecclesiastical architecture of the 19-20th century followed several characteristic patterns: five-domed magnificent Gračanica, the concept and the structure of Theophil Hansen’s Neoclassicism (European Rundbogenstil), trefoil models of “Morava school“, etc. The experience of this generation of artists was based on an examination of the historical and typological framework of the older models.

The modern sacral architecture needs to examine the ways in which continuity of faith is expressed, through understanding the metaphorical language of the most significant buildings, and to note the key messages that architecture today can convey to us in the era of mass communications.

UDK: 75.052.025.3/.4 ; 678.664:7.025

ID: 202511884

Консолидација подлоге зидних слика тврдим пенама Примена савремених материјала у конзервацији зидних слика

Драган Станојевић

Конзервација и консолидација

Конзервација и рестаурација најчешће су неодвојиви процеси и готово увек се прожимају. Често, у појединачној употреби, као термини подразумевају оба поступка и обухватају обе (конзерваторске и рестаураторске) интервенције, од утврђивања стања дела и израде пројекта конзервације и рестаурације, до коначне заштите и обухватне презентације. У том процесу многе интервенције остају потпуно невидљиве, на пример: фиксирање бојеног слоја, консолидација подлоге или носиоца и сл. С друге стране, интервенције као што су чишћење, пломбирање оштећења, или ретуширање, битне као делови целокупног поступка, могу значајно да утичу на изглед дела у односу на стање пре радова.

Невидљиве интервенције најчешће су неопходне и готово искључиво у улози очувања дела, док се видљиве у највећој мери изводе ради презентације.

Консолидација, односно ојачавање структуре подлоге, као и њене везе са носиоцем, свакако је једна од невидљивих, али веома значајних интервенција. Под консолидацијом се у конзервацији зидних слика подразумева:

1. ојачавање структуре, односно враћање изгубљених физичких својстава материјалу (малтеру) код којег је местимично, или на целој површини дошло до алтерације;
2. обнављање везе малтерске подлоге са носиоцем (санација потклубучења);
3. повезивање слојева унутар структуре подлоге, тамо где се она раслојила.

Наша тема је управо консолидација (санација) потклубучења, попуњавање шупљина, насталих одвајањем малтера зидне слике од носиоца, у овом случају израђеног од дрвета.

Технике зидних слика и малтера

Постоји више врста зидних слика, са основном поделом према врстама материјала: мозаик, енкаустика, зграфито и зидне слике изведене бојама на свежем или сувом малтеру. Детаљнија је подела према сликарским техникама, али ћемо овде навести само технике сликања на малтеру које се најчешће примењују: *al fresco* (пигменти са кречном водом на свежем малтеру) или *al secco* (креч, уље, јаје, казеин, туткало и др. на сувом малтеру).

Малтер као подлога зидне слике припреман је кроз историју на различите начине, често уз употребу бројних разнородних материјала додаваних као пуниоци, као арматура или ради побољшања карактеристика везива. Познато је да су осим креча и песка, као основних састојака, у малтер додавани разни тупови, млевена опека, затим јаја, млеко, брашно, крв, сецкана слама и плева, кучина, животињска длака и др. Сви ти разнородни и неоргански, и органски материјали додавани су малтеру да би се побољшала његова физичка и механичка својства.

Припремљени малтер аплицирао се на зидну површину (носилац), која је, такође, могла бити сачињена од више врста материјала. Најчешће су коришћени камен и опека, а некада су комбинована та два материјала, док се неретко у структури зида, као конструктивни елемент, појављује дрво, или је носилац сав од дрвета. Позната је и традиционална техника финалне обраде зидних површина када се малтер наноси на трску причвршћену за дрвени носилац.

У зависности од употребљених материјала и рецептура за припрему и наношење на зид, као и од различитих физичких и хемијских утицаја којима су изложени кроз време, малтери о којима говоримо дуготрајно су били угрођени и постепено оштећени. Самим тим и сликарство на њиховој површини делило је исту судбину.

Познати методи санације потклубучења у конзерваторској пракси

Проблем санације потклубучења, односно последица губитка адхезивне везе подлоге (малтера) и носиоца (зида), одавно постоји у конзерваторској

пракси. Током историје конзервације и рестаурације велика пажња је посвећена решавању таквих проблема, те су данас познати бројни материјали и разнородни методи примењивани нарочито последњих деценија. Одређена решења, некада опште прихваћена, данас су сасвим напуштена, као незадовољавајућа у савременој пракси, док се она успешнија и данас примењују.

Када су врсте материјала и специфичности услова посредни, показало се да у овој области не постоје универзална решења, већ се сваки метод у извесној мери прилагођава, дорађује и усклађује са посебностима проблематике појединог објекта.

За изградњу монументалних грађевина, како сакралних, тако и профаних, најчешће се прави зид од камена или опеке, некада и у комбинацији са дрвеном конструкцијом, на који је наношен малтер, и то са двоструком улогом. Осим физичке заштите зидова, истовремено је имао и декоративну улогу, служио је као подлога за зидно сликарство. Стога је логично да се у конзерваторској пракси на решавању проблема санације потклубучења најчешће радило управо на објектима са структуром од камена и опеке.

Током дуготрајних процеса изналажења најоптималнијих решења, у претходном периоду развоја српске конзервације и рестаурације (сродно процесима у другим европским земљама), због реалног ограничења тадашњег општег нивоа развоја струке, науке и технологије, чињене су и ненамерне грешке, којима су нанете неке озбиљне штете третираном сликарству.

Навешћемо само неке најпознатије, данас апсолутно одбачене методе: причвршћивање одвојеног малтера за зид металним клиновима, уливање материјала као што су гипс, цемент, клинкер у шупљине између зида и малтера. У неким случајевима, када то и није било неопходно, прибегавало се крајње радикалним захватима – скидању зидних слика и њиховој дислокацији, односно постављању на нови носилац, иако то није било неопходно. Сви ови методи оставили су, у већини случајева, трајне негативне последице на зидне слике на којима су примењени. У појединим случајевима, иако у најбољој намери, то је довело и до потпуног губитка третираних дела.

Последњих деценија вршени су бројни експерименти са новим, савременим материјалима (разне акрилне смоле и бројни фабрички производи на бази тих смола). Истовремено су настављени

експерименти са традиционалним природним материјалима (креч, туф и др.), усавршавани познати методи и развијани нови.

Једно од најзначајнијих, традиционалних, а успешних решења које се и данас примењује јесте инјектирање течноказеинског малтера (калцијум-казеината са мермерним прахом као пуниоцем) у потклубучења и пресовање истих површина посебним пресима. Овај метод у конзервацији зидних слика примењује се већ више деценија и дао је веома добре резултате. Неки традиционално опредељени конзерватори и рестауратори и данас најрадије користе управо тај метод.

Други материјал нешто је новије решење и примењује се тек последњих двадесетак година. До њега се дошло после вишегодишњих истраживања у најпознатијим светским лабораторијама специјализованим за ову проблематику. Њему дајемо примат и сматрамо га у овом тренутку најбољим. То је материјал на бази хидрауличног креча под индустријским називом „Ледан“, а израђује се за припрему инјекционе масе. Постоји више различитих производа „Ледана“, са нешто измењеним карактеристикама према специфичним наменама, тј. модификоване верзије производа базиране на кречу са хидрауличним примесима као основном састојку. Оба наведена материјала, казеин и „Ледан“, у потпуности су компатибилни са материјалима од којих су изграђени оригинални зидови (камен, опека, креч) и оригинални малтер (креч, песак).

Санација потклубучења када је малтер аплициран на дрвени носилац

На овоме месту посебно нас занима проблем санације одвајања малтера од носиоца када је носилац од дрвета, а кречни малтер нанет директно на дрво. Дакле, реч је о некомпатибилним материјалима, споју материјала сасвим различитих особина и карактеристика, материјала који на различите начине реагују на дуготрајне промене атмосферских и других услова средине у којима се споменик налази. Наиме, дрво је као органски материјал, веома осетљиво на утицаје промена влажности и температуре, еластично је, подложно биолошким агенсима. Супротно њему, малтер је неорганског карактера, крт је, инертан. Због таквих карактеристика, супротних особина и некомпатибилности, везе између ова два материјала никада нису стабилне, пошто се дрво после сушења скупља, његов волумен се смањује, може доћи и до витоперења, савијања. Малтер не може физич-

ки да прати такве промене дрвета и зато се ова два материјала раздвајају и настају мање, или веће шупљине између њих.

Познати су примери када су конзерватори покушавали да тај проблем решавају материјалима са којима су имали претходна искуства, радећи на консолидацији потклубучења када је носилац од камена или опеке. Вршили су инјектирање материјалима као што су креч, калцијум-казеинат и сл., очекујући да ће на тај начин обновити везу кречног малтера и дрвеног носиоца. Међутим, тиме проблем не само да није био решен већ су последице таквих поступака имале и додатне негативне, секундарне ефекте. По упијању воде из малтера дрво је значајно добијало на волумену, набрекло, а сушењем, испаравањем воде се поново скупљало и наново одвајало од малтера. Потом, инјектирана маса својом тежином додатно је поспешивала стварање нових и већих потклубучења. Логично је да што је овај процес више пута понављан, тежина малтера бивала је све већа и претила је све већа опасност да се неки делови дефинитивно одвоје, обруше и отпадно.

С друге стране, сви покушаји инјектирања и санације потклубучења материјалима минералног карактера са великим садржајем воде у себи завршавали су се неуспешно. Решење је морало бити потражено у примени других, нових, савремених материјала. Требало је наћи материјал који ће истовремено бити компатибилан и са дрветом, и са малтером и трајно моћи да веже ова два материјала у целину.

Како одабрати одговарајући материјал?

У пракси су се искристалисали услови, односно на основу споја позитивних и негативних искустава показало се које захтеве морају да испуне нови материјал и нова методологија.

1. Неопходно је да се подједнако добро остварује веза и малтера и дрвета и да се при том не мењају њихове појединачне механичке особине.
2. Пожељно је да својом масом (тежином) инјектирани материјал не оптерећује дело и не проузрокује његово даље оштећивање.
3. Мора бити довољно еластичан како би могао да амортизује евентуални даљи „рад“ дрвета и вибрације проузроковане потресима и померањем тла.

Сл. 1 Стање пре консолидације

Сл. 1а Стање пре консолидације (деталј)

4. Мора бити способан да продре у све шупљине, попуни их и веже све делове у целину.
5. Мора бити инертан, постојан и безбедан.
6. Не сме да продире кроз структуру малтера, те тиме угрожава бојени слој и утиче на његов изглед.
7. Пожељно је да има и друга физичко-механичка својства која ће омогућити бољу заштиту и очување дела.

Познати традиционални, природни материјали нису могли да испуне те услове, што је показало вишедеценијско искуство на споменицима културе на којима је третирана ова проблематика. Зато је решење потражено међу савременим, синтетичким материјалима, међу научним открићима из области хемије, истражујући у пракси особине и реакције тих нових материјала. Тако се дошло до данас најоптималнијег решења, а то је примена полиуретана, односно полиуретанске пене.

Полиуретани – синтетички материјали великих могућности

Полиуретани су у употреби од 1937. године када је Ото Бајер /Otto Bayer/ са својим сарадницима успео да произведе први полиуретан. То су органска полимерна једињења која се састоје од ланца унутар којих су органске мономерне јединице спојене уретанском или карбаматном везом (-NH-(C=O)-O-). Добијају се углавном реакцијом полихидроксилних алкохола са изоцијанатима (ароматичним и алифатичним). Могу се добити из низа деривата поменутих једињења

модификујући физичке особине, тако да могу бити различитог вискозитета, чврстоће, адхезивности, термопластични, термостабилни. Хемијска својства ових једињења такође могу бити различита, те као таква омогућавају многе примене.

Технолошки посматрано, промена реактаната и услова синтезе попут избора почетних мономера, продуживача ланца, катализатора, избора температуре и притиска, контроле линеарности и умрежености, моларне масе полимера, као и завршне обраде попут техника прераде термопластичних полимера, експандирања, аерације и других видова стварања жељеног производа, као и форме у којој се аплицирају (раствори, дисперзије) омогућавају стварање полимера најразличитијих особина, као што су меке и тврде пене, адхезиви, премази, лакови, изолациони панели и други производи по којима су полиуретани препознатљиви.

На физичке и хемијске особине ових синтетичких материјала може се значајно утицати генеришући тражене особине. Овакав потенцијал нагло је „отворио врата“ за решавање специфичних реставраторских проблема, доскоро нерешивих, којима употребом традиционалних и устаљених материјала, на основу технолошког развоја од пре више деценија, није ни било могуће постићи задовољавајућа решења.

Полиуретани данас имају веома широку примену. Користе се у грађевинарству, за израду јастука, душека, сидишта, термоизолационих плоча, употребљавају се у електронској индустрији, за израду висококвалитетних лепкова и различитих заштитних слојева. Чак је и прво вештачко срце било израђено од полиуретана (1982).

Студија случаја:
Црква Св. Тројице у Врању
Затечено стање зидног сликарства

Метод консолидације полиуретанском пеном у Србији први пут је примењен 2002. године на зидном сликарству из 1859. године у Саборној цркви Св. Тројице у Врању. Радови су изведени према пројекту Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд.¹ Радило се на површини од преко 300 m² тешко угрожених зидних слика.

Носач зидних слика у куполама, своду и поткуполном простору Св. Тројице у Врању израђен је од дрвета: конструкција од полуобрађених дрвених греда и дасака са попречно закуцаним, такође полуобрађеним, летвицама дебљине око 1 cm и ширине 3–5 cm. Дрво је у целини гледано било у добром стању осим појединих летвица напуклих или захваћених труљењем. Кречни малтер је нанет директно на дрвени носилац без неке додатне арматуре којом би био чвршће везан за њега.

Због некомпатибилности материјала коришћених за израду носиоца (дрво) и малтера (кречно везиво), а под утицајем многих других додатних фактора (земљотреси, слегање тла и промена климатских услова) створене су бројне пукотине, малтер се одвојио од дрвоног носиоца на великим површинама, формирана су опасна потклобучења и смакле се веће површине живописа. Неки делови живописа су трајно уништени услед обрушавања.

Кад је реч о вези малтера и носиоца од дрвене конструкције, може се констатовати да је стање у куполама и пандантифима било значајно боље него на равним површинама у лунетама и у луковима. То се десило јер је на куполе и пандантифе малтер нанет са унутрашње и спољашње стране

Сл. 2 Превентивна заштита пре постављања заштитне оплате

тако да су дрвене летвице остале у „сендвичу”. На овај начин је кроз просторе између летвица остварена веза малтера с обе стране, чиме је он добио на стабилности и компактности, а сам носилац од летвица био заштићен од спољашњих утицаја и деструктивних елемената. На површине у луне-

Сл. 3 Припрема, постављање заштитне оплате

Сл. 4 Заштитна оплата са пресамa

Сл. 5 Машина за убризгавање компоненти полиуретана

Сл. 6 Уливање полиуретана у посебно припремљени простор затворен плексигласом

тама и на луковима малтер је постављен само са унутрашње стране и само је местимично довољно дубоко продро између летвица, па је баш зато на тим површинама дошло до раздвајања малтерске подлоге од носиоца и настанка оштећења.

На стање живописа свакако је највише утицала сама техника израде. Пре свега некомпатибилност материјала коришћених за израду носиоца и подлоге (дрво – кречни малтер). Осим тога, на стање су деструктивно утицали бројни други чиниоци као што су климатски фактори (велике температурне промене, као и промене релативне влажности ваздуха, па и директна провлаживања кроз оштећени кровни покривач). Слегања и подрхтавања тла такође су могли бити узроци који су угрозили и нарушили адхезивну везу малтера и носиоца и изазвали њихово раздвајање, стварање великих поткљобучења и коначно обрушавање неких фрагмената.

Испитивањима је утврђено да су оштећења живописа разноврсна. Најтежа оштећења односила су се у првом реду на одвајање малтерске подлоге од дрвеног носача, чиме је доведен у питање опстанак великих површина, јер су биле угрожене и претило им је обрушавање и трајно уништење.

Посебно комплексан и дуготрајан посао односио се на консолидацију носача и враћање у првобитни положај одвојене малтерске подлоге и њено трајно фиксирање за консолидовани носач. Када је реч о овом проблему, на основу спроведених испитивања процењено је да је угрожено око 70% живописа.²

Анализом технологије израде зидних слика и карактеристика материјала до утврђивања методологије консолидације

Анализом технологије израде носиоца и подлоге зидних слика, њиховог стања пре рестаурације, познатих метода и могућности за консолидацију у датим околностима дошло се до закључка да ниједан од познатих метода не може дати задовољавајуће резултате. Као решење којим ће бити задовољени готово сви захтеви наметнула се примена полиуретанске пене, те се приступило развијању метода у складу са особинама новог материјала.

Пре свега, озбиљна пажња морала је бити посвећена чињеници да је реч о експандирајућем материјалу који својом експанзијом може да ствара велики притисак, а том силом могао би да нанесе штету зидним сликама. Податак да се компоненте полиуретана уливају у припремљени простор у течном стању и да је до формирања пене потребно одговарајуће време, такође је захтевао обезбеђивање одговарајућих заштитних услова. Веома значајна карактеристика јесте и то да је посредни материјал који се врло тешко може без последица уклонити са површине зидне слике. То је такође захтевало предузимање опсежних превентивних мера како би се такве могућности потпуно елиминисале или свеле на минимум.

Консолидација подлоге и носиоца у овоме случају изведена је на следећи начин:

1. Како би се предупредило пробијање полиуретана на површину бојеног слоја зидних слика, превентивно су затворена сва оштећења и пукотине у малтеру.

Сл. 7 Експандирање полиуретана, попуњавање шупљина

Сл. 8 Изглед полеђине после консолидације

2. Велике површине малтера, које су биле одвојене од носиоца и практично висиле у ваздуху, обезбеђене су фластерима од газе (сл.2) како током извођења радова на консолидацији не би дошло до њиховог обрушавања. Површине бојеног слоја на које су постављани фластери претходно су фиксирани.
3. Са задње стране, на 5–8 cm од летви дрвеног носиоца, између греда конструкције, украјане су и постављане бране од шпер-плоче, како би се формирао простор у који ће се касније уливати компоненте полиуретана. Ради праћења и проучавања тока инјектирања полиуретана и каснијег мониторинга на неким деловима постављане су плоче од провидног плексигласа (сл. 6).
4. Да би се бојени слој и малтерна подлога обезбедили од притиска који настаје током процеса формирања полиуретанске пене и њеним експандирањем, са стране лица зидних слика предузимане су посебне мере обезбеђења. Најпре је постављана мелинекс-фолија чија је улога била да заштити бојени слој од трења до којег је неминовно долазило током постављања заштитне оплате. Преко фолије је постављана вишеслојна заштитна оплата са пресамата. Прво слој прецизно укројеног сунђера одговарајуће густине, дебљине 3 cm; преко сунђера постављана је шпер-плоча дебљине 6 mm. Следећи слој био је сунђер дебљине 8 cm, а на све то монтирана је панел-плоча дебљине 18 mm. Сви ови слојеви су тако планирани да најбоље потисну одвојене делове малтера ка носиоцу, да се изведе што боље равнање, односно да се одвојени малтер максимално врати

Сл. 9 Изглед после консолидације

у првобитни положај. Такође, пресамата које су постављане у растеру на око 50 cm на површину панела регулисан је потисак ка зидној слици, чиме је истовремено она била обезбеђена од потиска који је стварала полиуретанска пена са супротне стране (сл.4).

5. Са полеђине су направљени отвори за уливање компонентата полиуретана и изведено је инјектирање. Напомињемо да је веома значајна процена количине убризганог полиуретана у зависности од простора који треба попунити, као и густине која се жели постићи. Својим експандирањем у затвореном простору полиуретанска пена има способност да продре у све шупљине и повеже све одвојене делове у целину. Већ смо истакли њене карактеристике у погледу лепљења различитих материјала.

На овај начин је постигнута сигурна и трајна консолидација, а затим и еластична веза између малтера и дрвеног носиоца. Значајно постигнуће је и термичка изолација, пошто је полиуретанска пена изванредна и као термоизолатор. Тиме су ублажене термичке промене којима је зидно сликарство било изложено и због чега је трпело непотребна напрезања, као и кондезовање влаге на својој површини. Истичемо чињеницу да је овом интервенцијом дрвена маса летвица, које чине носилац зидних слика, заштићена од спољашњих утицаја, услед којих је брзо пропадала. На крају, нагласили бисмо и карактеристику полиуретана као лаганог материјала, који својом масом и тежином готово да не оптерећује и не угрожава зидно сликарство нити статистику објекта, већ напротив, само доприноси његовој стабилности.

Могућности шире примене

На основу презентованог искуства, пратећи ефекте изведених радова током више од десет година после примене описаног метода, може се закључити да је успешна употреба полиуретана, али и других савремених материјала, могућа у конзервацији и

рестаурацији споменика културе за решавање посебних проблема попут овде приказаног. Шест година после прве примене метода консолидације зидних слика у врањској саборној цркви исти метод успешно је примењен и за санацију осликане таванице у свечаној сали Ректората Београдског универзитета. Посреди је таваница за чију статичку санацију се предвиђало потпуно уклањање аутентичног декоративног сликарства, те његова каснија реконструкција. Решењем везивања великих одвојених површина малтера од талпи таванице помоћу полиуретанске тврде пене избегнуто је уништавање оригинала.

На самом крају желели бисмо да нагласимо да се, и поред ових позитивних искустава са полиуретаном, максимално залажемо за давање предности традиционалним природним материјалима у процесу извођења конзерваторско-рестаураторских радова на споменичком наслеђу. Међутим, када неке специфичне проблеме није могуће успешно решити класичним средствима, треба затражити помоћ од савремене технологије и примене нових материјала, али уз велику опрезност, озбиљно проучавање и провере.

---

1 Пројекат конзерваторско-рестаураторских радова на зидним сликама у Саборној цркви Св. Тројице у Врању, Републички завод за заштиту споменика културе 2002, бр. 10/14

2 Пројекат конзерваторско-рестаураторских радова на зидним сликама у Саборној цркви Св. Тројице у Врању, Републички завод за заштиту споменика културе 2002, бр. 10/14

Dragan Stanojević Consolidation of the Background of Wall Paintings with Hard Foams

Summary

The subject of this paper is the analytical research of the problems related to consolidation of the wall paintings jeopardized by the detachment of the mortar background layer from the wall surfaces. In the introduction the notions of conservation and restoration, as well as techniques of wall paintings and different types of mortar as the carrier of the paintings background are explained. Currently, the most important and well known methods of conservation and restoration are presented with all the specific characteristics of practical use of the named materials, in order to advocate for a deeper research and improvement of the method. Special focus is put on the problem of consolidation in cases when the mortar is applied directly on wooden carriers, which is related to the compatibility problem of both materials.

The second part presents the main characteristics of polyurethane and possibilities of its use in restoration. Instead of the conclusion, the case study is presented: consolidation of the wall paintings in the Cathedral church in Vranje with short description of the recovery of similar problems and methodology applied.

UDK: 543.42:7.023.1

ID: 202512140

Микрометоде физичко–хемијске инструменталне анализе у археометрији

Алекса Јеликић

Увод

Ако појам *модерна конзервација* разумемо као *савремена конзервација*, онда је сасвим очекивано да конзервацију прате и савремена истраживања.

Развој конзерваторске науке условљен је, пре свега, напретком на пољу фундаменталних природних наука.

Претходницу конзерваторских поступака и први корак ка рестаурацији увек су чинила испитивања материјала од којих је састављено уметничко дело. Овај основни принцип задржао се и до данас и суштински је важан за правилан третман дела. У чему је онда напредак на пољу конзерваторско-рестаураторских истраживања? Анализа са превасходним циљем карактеризације материјала, другим речима идентификацијом од којих супстанци је сачињено културно добро, представља елементарни податак и полазну тачку рестаурације. Непоседовање оваквих података данас је незамисливо и рестауратор ослоњен на емпирију личи на брод на океану без навигационе опреме.

Суштина анализе није само квалитативна идентификација материјала споменичке грађе. Идентификовати употребљене материјале у модерном приступу рестаурацији није довољно, а непотпуно је за будући третман дела. Објашњење технологије израде и стварања дела је оно што се очекује од истраживања и што представља истински бенефит конзерватору. Са становишта хемијских истраживања, такав проблем је низ година представљао изазов, не због тежине саме анализе, већ превасходно због мале количине, или обима узорка, неретко величине милиметра или чак и мање, из којег је требало изнедрити ове податке и повезати их у целовито тумачење.

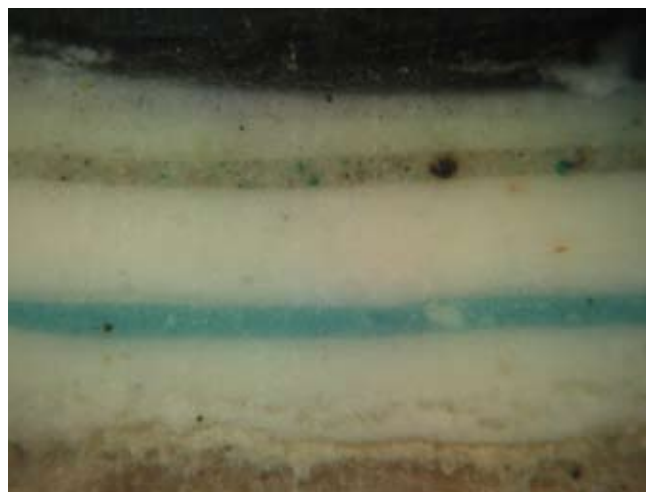
Аналитички инструменти се користе отприлике од средине прошлог века, па је тако инфрацрвена спектроскопија годинама на располагању истраживачима, као и раманска спектроскопија, електронска и оптичка микроскопија, рендгенска флуоресцентна спектроскопија, да споменемо само неке од техника рада визуелног опажања, микроскопије и елементарних и молекуларних техника хемијске анализе.

Проблем постаје тежи уколико је тако мала испитивана честица слојевито грађена, као што је случај у сликарству, па се у њој налази више различитих материјала који потичу из носиоца, препаратуре, бојених и заштитних слојева. Унутар тих слојева може се налазити низ супстанци органског и неорганског порекла, што опет отежава анализу јер је потребно користити више различитих аналитичких техника.

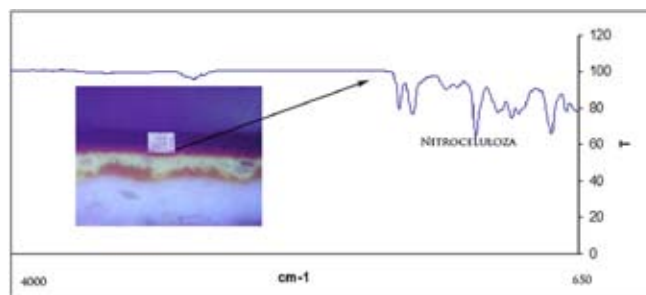
Пример који сликовито показује сложеност узорка, постојање супстанци различите природе и комплексност испитиване материје дат је на слици 1, на којој је приказан попречни пресек са медаљона улазног ходника из пасажа у Кнез Михаиловој улици бр 33 (сл. 1).

Ширина свих слојева заједно је реда величине 1mm, док се димензије појединачних слојева на приказаном примеру крећу од 50 до 300µm. Из овако уских и голим оком невидљивих слојева потребно је идентификовати пигменте, везива, увидети друге информације и дати слику стварања дела.

Иако је оправдан тренд преласка са деструктивних на недеструктивна испитивања, некада значајне информације није могуће добити у жељеној мери без узорковања. Почетком двадесетог века настаје пракса узимања узорка са штафелајних и слика на дрвеном носиоцу, ради израде препарата и њихове микроскопске опсервације.¹ Од тада израда попречних пресека који дају увид у стратиграфију и начин израде слике, као и низ других информација, драгоцен је и незаменљив алат у хемијској анализи. Конвенционалним аналитичким инструменталним методама могуће је анализирати мале количине; међутим тако добијени спектар, без обзира на технику рада, представља збир низа испреплетаних информација који често није могуће интерпретирати. Ситуација се може поправити селективним коришћењем растварача и екстраховањем жељених супстанци, као и накнадном анализом, али је и ту отежавајући чинилац мала количина узорка.

Сл. 1. На попречном пресеку је видан носилац са импрегнацијом, препаратуром и неколико бојених слојева изведених у различитим материјалима

Сл. 2. Анализирана површина (светла зона димензија 25 x 70 µm при површинском бојеном слоју) на попречном пресеку и изглед ИР спектра

У светлу појаве нових технологија, а коришћењем постојећих аналитичких техника, приступ се донекле променио. Помало оспоравана техника израде препарата, на којима се уочава стратиграфија и обавља визуелна опсервација, доживљава ренесансу у нешто модификованом облику.

Последњих тридест година, тј. са развојем електронике, рачунарства и технологија уопште, омогућено је спаривања микроскопа са спектроскопским уређајима, па је данас могуће упарити инфрацрвени и рамански спектрофотометар са оптичким микроскопом или електронски микроскоп са енергодисперзивним спектрометром. На овај начин се отварају огромне могућности јер, у односу на ранија запажања и информације које су се тичале узорка у целини, сада сви слојеви могу бити анализирани у појединачним детаљима изузетно малих димензија. Ова чињеница је значајна пошто се овим начином дело може анализирати до

крајњих финеса, објаснити технологија стварања, одредити узроци оштећења и увидети неке друге појаве. Добијене информације круцијалне су за конзервацију, често су форензичког карактера и воде ка разоткривању појединости о делу, уметнику, самим материјалима или контексту настајања.

Готово да нема аналитичке технике која се не може користити у анализи културних добара. Будући да су дела изграђена од најразличитијих супстанци, тај број је огроман, али се с временом у конзерваторској науци профилисао низ од неколико често коришћених техника рада, погодних за неорганске и органске материјале. На примерима из праксе биће разматране компаративне предности микрометода у односу на њихове конвенционалне пандане.

Појам микрометода² односи се и на класичне методе хемијске анализе и у ширем смислу означава анализу малих количина материјала. Ипак, у овом тексту биће разматране само микрометода инструменталне анализе.

Микрометода инструменталне анализе

Микро-инфрацрвена спектроскопија (μFTIR)

Анализа инфрацрвеном спектроскопијом погодна је за идентификацију органских супстанци, тј. претежно везива и у мањој мери органских пигмената. Инфрацрвени спектар је карактеристика која зависи од структуре молекула и често се упоређује са отиском прста.³ Уколико је узорак сачињен од више разнородних супстанци, и добијена информација, тј. апсорпциони спектар, биће збир спектра свих присутних једињења која апсорбују у таласнодужинском опсегу од 400 до 4000 cm^{-1} . Узорак се обично спрашује, хомогенизује калијум бромидом и спектар се снима из таблетиране форме. Извесна селективност може се постићи екстракцијом одговарајућим растварачима, чиме се могу издвојити жељена једињења, а спектар учинити специфичнијим. Друга подваријанта је снимање АТР техником, тамо где инструмент и величина узорка то дозвољавају. Последњих година могуће је конфигурирати инструмент упаривањем са оптичким микроскопом. Микроскопска платформа служи за увеличавање узорка док се са инфрацрвеног спектрометра зрак фокусира на анализирану тачку. Претходна припрема подразумева израду попречног пресека, а у одговарајућем увеличању могуће је селективно усмеравање ИР зрака на поједине зоне или

слојеве унутар испитиваног узорка. Тако се могу анализирати слојеви ширине 10 μm . Ово зависи од просторне резолуције инструмента. Очигледна предност је преглед слојева димензија по неколико микрона и добијање информација из сваког од њих. Уместо збира информација целокупног узорка, на овај начин се може селективније карактерисати материјал сваког слоја и објаснити технологија настанка, употребљена везива и друге појавности везане за настајак слике и конзерваторске третмане.

Пример који показује предност μFTIR методе у односу на класичну инфрацрвену спектроскопију је анализа везива бојеног слоја слике *Ламенто за песника* Петра Лубарде (сл. 2).

Познато је да је уметник у својој позној фази експериментисао са тада новим синтетичким материјалима, као што је случај са овом сликом. Детектовано везиво је нитроцелулоза.⁵ Подлога је кредног типа са траговима литопона, слој изнад је олово хромат (PbCrO_4), познатији као хром жута, међуслој је цинк оксид (ZnO), а затим следи марс жута (Fe_2O_3). У површинском слоју детектована је мала количина гвожђе III оксида (Fe_2O_3), цинк оксид бела (ZnO) и титан IV оксид (TiO_2).

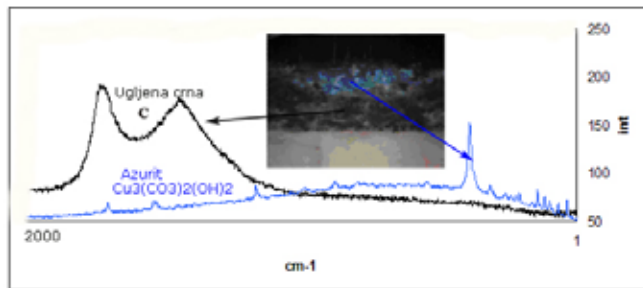
Анализом макрометодама и другим техникама рада не би било могуће рашчланити састав и описати појединачне слојеве на овакав начин.

Микро-раманска спектроскопија

Раманска спектроскопија је у великој мери комплементарна аналитичка техника описаној инфрацрвеној спектроскопији. Ако је ИР спектроскопија погодна за идентификацију органских једињења, онда је раманска спектроскопија погоднија за карактеризацију неорганских једињења. Генерално, и једном и другом техником рада могуће је идентификовати обе класе једињења.

Принцип рада и конфигурације инструмента сличан је као код ИР спектроскопије. Такође се користи оптички микроскоп који служи као платформа за увеличавање узорка, док се на анализирану жељену зону усмерава ласерски монохроматски сноп одабране таласне дужине и одговарајуће резолуције, обично 1–300 μm . Након филтрирања упадне таласне дужине на детектору се бележи повратни сигнал, тј. рамански спектар.⁶

И овде је предност микрометода очигледна. Уме-

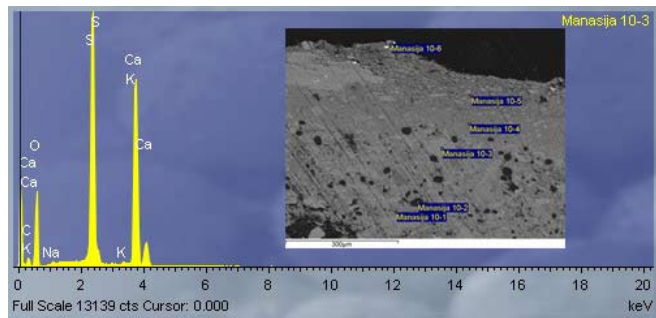
Сл. 3. Изглед раманских спектра црног подсликаног и плавог површинског слоја

сто добијања низа преклопљених спектра свих супстанци унутар узорка, генеришу се спектри појединачних слојева или чак зрна пигмената у слојевима.

На слици 3 показан је пример идентификације пигмената са плаве одоре Богородице из Богородичине цркве у Пећкој патријаршији са сцене Успење, на западном зиду, коришћењем микро-раманске спектроскопије (сл. 3).

Доказано је присуство плавог пигмента азурита, док је доњи слој угљена црна. Ово је класичан пример средњовековног подсликавања плавих површина црном на зидним сликама у византијској хагиографији.⁷ Црна је изведена у фреско-техници, док је плава нанешена секо-техником. Разлог оваквог технолошког решења у начину наношења пигмента је особина азурита да се мења уситњавањем, тј. дугим рибањем, па из тамноплаве прелази у светлоплаву боју,⁸ која не би испунила намеру сликара. Зато је азурит благо рибан и наношен у форми грубих пигментних зрна. Међутим, интензивна плава не може се добити наношењем азурита у форми грубих зрна која имају малу покривну моћ. Овај феномен, појачан белом подлогом и начином сликања фреско-техником, захтевао је да се жељени ефекат постигне тако што се прво подслика црном, а затим се на такву површину другим везивом – обично јајчаним, или соком мекиња или јечмене прекрупце,⁹ нанесе плави пигмент, било лапис, или чешће јефтинији азурит, као у овом случају. Још један разлог за овакво решење је нестабилност азурита у кречном везиву, који током времена, хидратацијом, може прећи у своју стабилнију зелену модификацију – малахит (алтерација пигмената).

Анализа микро-раманском спектроскопијом показује на овом примеру да се решења до којих су стари мајстори дошли емпиријом могу сагледа-

Сл. 4. Изглед попречног пресека узорка позлате са штукатурног венца из олтара католикона манастира Манасије

ти, разумети и објаснити боље него што би било могуће неком другом техником рада.

Скенирајућа електронска микроскопија са енергодисперзивном спектроскопијом (СЕМ ЕДС)

Електронски микроскоп је одавно познат и препознатљив алат биолога, геолога и других научника који се баве материјалима. Принцип добијања слике је скенирање узорка фокусираним зраком електрона, који интерагују са електронима испитиване површи, производећи различите сигнале који могу бити детектовани и који садрже информације о топографији и саставу испитиване површине.¹⁰ Добијена слика је црно-бела. Увећање може бити до 300 000 пута, што омогућава да се добро сагледа морфологија узорка и опазе подаци некад важни за конзервацију, попут стања материјала, микрокракелура, контаминације итд. С обзиром на то да се узорак бомбардује електронима и на тај начин добија слика анализираних површине, могуће је наслутити састав комплекснијих слојевитих узорака. Тежи елементи у Периодном систему опажају се на слици као светлије површине. Визуелно опажање је недовољно са становишта карактеризације, па се овај инструмент комбинује углавном са ЕДС спектрометром. Како су ЕДС спектри високоспецифични за оне елементе који се могу одредити на овај начин (теоријски од берилијума до урана), комбинацијом ова два инструмента омогућена је семиквантитативна елементарна анализа. Другим речима, на датом узорку можемо анализирати тачке веома малих димензија, чак знатно мање него описаним методама и добити њихов елементарни састав. На основу елементарног састава изводи се закључак о молекуларном саставу или другим траженим информацијама. Електронски микроскоп може се комбиновати и са раманским спектрометром.

Пример који илуструје предности и могућности рада ове аналитичке технике је анализа узорка са штукатурног венца из католикона манастира Манасија (сл. 4).

Огромно увећање омогућава да се уоче три градивна слоја изведена у истом материјалу, али добијена различитом технологијом припреме. Видна је различита гранулација материјала између доњег слоја и друга два слоја ближа површини. Таква детаљ се не опажа на оптичком микроскопу.

Приказани ЕДС спектар представља елементарни састав слоја грубог гипса.

Штукатура је очекивано изведена калцијум сулфатом (CaSO_4). На пресеку је видљив слој грубог гипса са примесама (*gesso grosso*) и на њему два слоја финог пречишћеног гипса (*gesso sottile*), сваки дебљине од око 90 μm . Управо онако како је описано у старим сликарским ерминијама.⁵ На завршном слоју уочено је злато (Au) изузетне финоће (24 карата), употребљено у виду листића дебљине 2–3 μm .

И овај пример показује надмоћ рада микротехни-

кама инструменталне физичко-хемијске анализе, које омогућавају идентификацију микронских честица и површина, из којих се може изнедрити читав низ информација.

Закључак

Циљ наведених примера је да укаже на значајан пробој начињен последњих година, пре свега захваљујући техничком и технолошком развоју који је омогућио да се анализирају детаљи микронских димензија на већ ионако малим узорцима и, на тај начин, стекну додатна знања и много боље објасне технологија настајања и друге појаве и информације битне за конзерваторске поступке и третмане.

На тим примерима је показан део могућности које пружају разне микрометодне инструменталне хемијске анализе. Ипак, ма колико модерне, оне не искључују оператера, чији је задатак не само да анализира материјал већ и да уочи чињенице, повеже их и стави у одговарајући контекст, на начин како то чини други научник у оквиру своје струке.

- 1 J. Plesters, *Cross sections and chemical analysis of paint samples*, Studies in conservation, Volume II, No 3, Aberdeen 1956, 110.
- 2 P. L. Kirk, *Quantitative ultramicroanalyses*, John Wiley, New York 1959, 1.
- 3 W. G. Berl, *Physical methods in chemical analysis*, Volume I second revised edition, New York and London 1960, 378.
- 4 В. Јовановић, *Значај физичко-хемијских анализа за конзерваторске одлуке у случају једне слике из легата Петра Лубарде*, Саопштења са регионалне конференције ICOM-SEE, Ниш 2012, 3–4.
- 5 http://en.wikipedia.org/wiki/Raman_spectroscopy
- 6 T. Zorba, E. Pavlidou, M. Stanojlovic, D. Bikiaris, K. Paraskevopoulos, V. Nikolic, R. Nikolic, *Technique and palette of XIIIth century painting in the monastery Mileseva*, Applied Physics A, Thessaloniki 2006, 5.
- 7 R. J. Gettens, G. L. Stout, *Painting materials*, New York 1947, 95.
- 8 М. Медић, *Стари сликарски приручници*, I део, Београд 1999, 257, 405; М. Медић, *Стари сликарски приручници*, II део, Београд 2002, 159, 241.
- 9 http://en.wikipedia.org/wiki/Scanning_electron_microscope
- 10 М. Медић, *Стари сликарски приручници*, III део, Београд 2005, 588.

Aleksa Jelikić
Micro Methods of Physical–Chemical
Instrumental Analysis in Archaeometry

Summary

The aim of this paper is to highlight the remarkable breakthrough of the recent years in the area of research in conservation science. Due to the technical and technological development of analytical equipment, the analysis of small size samples even on micro level has become possible. Spectroscopic instruments equipped with optical or electronic microscope allow identification of both organic and inorganic materials in the layers of complex samples, with emphasized stratigraphy like the ones in the paintings. The collected information is used in order to explain the technology of creation and other changes relevant to conservation treatment.

Some of the possibilities offered by micro methods of instrumental chemical analysis are presented on the few cases from our practice.

III Интервју

ИНТЕРВЈУ: Јука Јокилето

У оваквим интервјуима обичај налаже да на почетку представимо саговорника. С обзиром на то да у нашим професионалним круговима нисте непознати, подсетићу читаоце само на део Вашег ангажмана овде. Мислим на експертску мисију у Студеници 1988, потом на боравак 2002. године, када сте одржали три предавања и обишли манастир Студеницу и Стари Рас са Сопоћанима, добра уписана на Листу Светске баштине. Познајемо Вас као аутора капиталног дела *Историја архитектонске конзервације*, које је сада већ незаобилазна литература за све који су у овој материји, али и шест текстова које сте од 2001. до 2004. године објавили у Гласнику Друштва конзерватора Србије. Нагласак на овим текстовима није случајан. Имајући у виду време када су објављени, они су представљали значајан допринос у прихватању нових трендова у конзервацији и упознавању са међународним доктринарним текстовима. За нас, тада, значили су и неку врсту прекретнице у схватањима професије и лутањима између конвенционалних и модерних приступа. Утицали су чак и на прихватање нове терминологије, а и данас су обавезна литература на Универзитету за оне који су се определили за овај посао. Није неважно да напоменем да су стизали и до наших колега са простора бивше Југославије. Као тадашњи уредник Гласника, свесна сам квалитативног доприноса тих прилога, отуда је некако логично што и обликовање новог часописа почињемо Вашим текстом „Шта је модерна конзервација?“.

Знам да познајете ситуацију у земљама са простора бивше Југославије и у региону, осим код нас, били сте у експертским мисијама у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Хрватској, професор сте у Новој Горици, имате увид у стање наслеђа ових средина. Одликовани сте 1983. године Орденом југословенске заставе са златном звез-

дом за допринос очувању културног наслеђа у Црној Гори. Моје прво питање односило би се на то како Ви видите проблем очувања наслеђа у земљама са закаснелом транзицијом.

Проблем очувања наслеђа у земљама са закаснелом транзицијом? Рекао бих да смо сви у сличној ситуацији и да не видим неку посебну разлику. Нисам сигуран шта би „закаснела транзиција“ могла значити у односу на идентификацију и очување ресурса наслеђа. Ви можете имати осећање да касните у односу на економски развој у Европи, али ја не видим вашу ситуацију као посебно „закаснелу“ у односу на наслеђе. Ми разговарамо о истим питањима широм света, можда само на различитим нивоима. Управо сам био на Европској конференцији у Мађарској где смо расправљали о судбини и рехабилитацији историјских утврђења и нисам видео неку велику разлику међу учесницима. Једино се чини да је филозофија конзервације свима релативно нова, било да долазе са Истока или Запада, чак и када већ увелико раде у области конзервације.

У предговору другом издању своје *Теорије реставрације* (1977), када говори о функцији и актуелности те књиге, Чезаре Бранди констатује да је реставраторска/конзерваторска активност у целом свету повећана, али да није у једнакој мери и побољшана. С обзиром на протекло време, шта мислите о конзервацији данас у тзв. развијеном свету?

Ја користим издање Брандијеве *Теорије* из 1963. године које нема тај предговор. Сигурно је, међутим, да постоје ствари које су се од тада промениле у конзервацији. Једна од тих промена тиче се терминологије, посебно у међународној доктрини. На пример, 50-их и 60-их година прошлог века, UNESCO се обично користио термином „културно добро“, док се сада често позива на „културно наслеђе“. У Кини и Ирану, где се користио термин „културни реликт“, сада постоји тенденција да се говори о „културном наслеђу“. Док је Бранди говорио о „уметничком делу“ у ужем смислу, UNESCO-ва *Конвенција о културној различитости* користи појам „културни израз“, који је општији и, можда, универзалнији. У исто време, ако се правилно схвати, Брандијева мисао и даље важи као приступ или као методологија. Питање је шта ми данас препознајемо као „наслеђе“. Од 60-их година наш фокус је проширен од појединачних споменика и споменичких целина на историјске урбане просторе и културни пејзаж. Такође, друкчије приступамо и односу између културе и природ-

де. Као последица тога, било је потребно или ће бити потребно да се теорија конзервације поново промишља, не нужно формулисањем нове теорије, већ пре прецизирањем шта она значи у новом контексту.

Тачно је да су се реставраторско/конзерваторске активности увећале у свету, али је такође тачно да је разноликост друштвених и културних ситуација омогућила стварање нових типова наслеђа и узела у обзир различите културне регионе. Сасвим је могуће да су у оквиру овог увећаног сценарија неке реставраторске и конзерваторске активности погрешне. Ипак, такође су усавршени обука и образовање и ја сам убеђен да је то у великој мери постигнуто захваљујући утицају ICCROM-а, можда и више него самом утицају међународне доктрине. Доктрина често тежи да остане на нивоу општости, отуда је неопходно да се расправља о њеном значењу у пракси. А то је оно што ICCROM ради широм света. Наравно, не смемо потценити значај UNESCO-а и ICOMOS-а, који делују на нивоу креирања политика. Од велике је важности *Конвенција о Светској баштини*, где су UNESCO, ICCROM, ICOMOS и IUCN удружили снаге како би деловали у спрези.

Питање развијеног света треба да буде јасно дефинисано. У прошлости су се земље у развоју јасно разликовале од индустријских земаља. Данас бих волео да то видим другачије. Посебно у односу на културно наслеђе, нису земље те које се разликују у приступима, већ људи. Чак и међу експертима има великих разлика, без обзира на земљу у којој раде. Друга битна разлика је та да је 60-их година главни фокус још био на стручности и специјалистичком знању. У 21. веку, међутим, захваљујући експанзији препознавања наслеђа, улога заједнице значајно је повећана. То значи да обука кадрова и управљање информацијама постају кључна питања у конзервацији. У исто време, иако можете наћи добре стручњаке у свакој земљи, постоји и доста незнања и недостатка свести. Понекад један од проблема може бити и претерано стављање нагласка на локалну заједницу по цену игнорисања стручног мишљења.

Колико је проширење појма *културно добро* и укључивање других дисциплина у конзерваторски процес утицало на ново схватање професије конзерватора? Реците нам нешто о развоју обуке и образовања у професији.

По мом мишљењу, ако и постоји нека промена, она је углавном у односу конзерватора/реставратора и

других дисциплина. Све док је конзерватор/ресторатор радио на „уметничком делу“, често је сматран јединим одговорним. Данас се област наслеђа проширила на више различитих дисциплина. У суштини, ово није сасвим ново. Још је 1974. проф. Пол Филипо, директор ICCROM-а, објавио текст „Типологија курикулума за обуку специјалиста у конзервацији“ (ICCROM Newsletter 2, 1974). У њему је расправљао о улози различитих дисциплина које учествују у конзервацији, укључујући архитекте, историчаре уметности, археологе, квалификоване рестораторе или конзерваторе, техничаре у конзервацији, занатлије, предузимаче, професије примењене науке и лабораторијске техничаре. Улога сваке дисциплине треба да буде јасно дефинисана и у складу с оним што захтева одређена обука. Можда би овом списку неизоставно требало додати и друге учеснике, као што су чланови заједнице, менаџери културних добара, урбани планери, администрација, политичари и други. У оквиру овог контекста, конзерватор/ресторатор наставља да обавља своју улогу.

Оно што је стварно потребно, то је већа пажња на стварању и оспособљавању кадрова. Комитет за Светску баштину усвојио је овај појам (*Capacity Building*), а и ICCROM делује у истом правцу. Од 2011. године ICOMOS-ов Међународни научни комитет – CIF ради на карактеризацији обуке и образовања као дела изградње кадрова. У ствари, проблем кадрова обухвата образовање и обуку у ширем контексту. Важно је имати у виду да је потребно обезбедити неопходне услове, у првом реду за идентификацију и препознавање наслеђа онако како то предлаже међународна доктрина и, потом, за неопходне правне, административне, планске и управљачке инструменте.

Такође би требало напоменути да није све потенцијално наслеђе увек заштићено. На пример, Индијска национална фондација за уметност и културно наслеђе – INTACH, усвојила је 2004. године *Повељу за конзервацију незаштићеног архитектонског наслеђа и локација у Индији*. UNESCO је такође деловао у овом правцу када је 2011. усвојио *Међународну препоруку о историјском урбаном пејзажу* (HUL). То значи да је наслеђе постепено реинтегрисано у свакодневни живот заједница. У ствари, у заједницама треба градити сензибилитет за преузимањем одговорности и тражењем квалификованих стручњака из различитих дисциплина који би сарађивали на дефинисању одговарајућих политика и стратегија. Део нашег наслеђа може да буде препознат и законски заштићен и сходно томе захтева посебне мере за очување и конзерваторске

интервенције. Остатак ће остати „незаштићен“ законом, али га као наслеђе још увек може препознати „заједница повезана наслеђем“, као што је то наведено у *Оквирној конвенцији о вредностима културног наслеђа за друштво* Савета Европе из 2005. године (Фаро конвенција).

Када говоримо о новом профилу професионалца, поставља се питање колико је данас важно знање у професији, познавање историје, теорије и филозофије конзервације, ширина општег образовања, развијање критичког размишљања. Јер Брандијев приступ наслеђу кроз „критички процес у циљу разумевања његовог карактера и значења“ подразумевао је велико професионално знање.

Да, то што Бранди каже и даље је фундаментално за идентификацију и конзервацију ресурса наслеђа. Међутим, различити носиоци интереса могу да имају различите нивое знања. Конзерватор сликарства или скулптуре мора да познаје своју специфичну област, што не мора да важи за власника таквог уметничког дела. С друге стране, урбаниста који ради на историјском урбаном простору и културном пејзажу мора бити способан да предузме неопходне кораке да разјасни историјску еволуцију урбане морфологије и типологије одређеног простора. Политичар који одлучује о овим питањима треба да буде у стању да процени важност таквих анализа као рационалну основу за специфичне одлуке. Међутим, политичар мора да има поверења у експерте одговорне за стручно утемељено мишљење. Исти је случај са укључивањем заједнице као „заједнице повезане наслеђем“. *Фаро конвенција* Савета Европе из 2005. године бележи да се: „заједница повезана наслеђем састоји [се] од појединаца који вреднују одређене аспекте културног наслеђа које желе да, у оквиру јавног деловања, одрже и пренесу на будуће генерације“. Према томе, потписнице ове конвенције обавезују се да препознају јавни интерес у културном наслеђу, обезбеђујући одговарајуће законске мере и подстичући одговарајућу економску и друштвену „климу“ за наслеђе које треба да буде очувано на основу интегративних стратегија.

Мултидисциплинарност и интердисциплинарност? Ако сви прихватамо да је конзервација у самој својој суштини тимски рад, како се поставити између хуманистичког и техничког блока професија укључених у конзерваторски процес које често нису у „идиличним“ односима?

Да, конзервација културног наслеђа у свој својој разноликости фундаментално је интердисциплинарна активност, која укључује неколико различитих дисциплина. Нажалост, постоји извесна љубомора или ривалство између професија, а често и оклевање да се укључе експерти из других области. У суштини, проблем је у комуникацији. А комуникација не значи само пружање информација већ и слушање других и труд да се они разумеју. У ствари, програми обуке у конзервацији треба да подстичу учешће различитих дисциплина. Кроз такву интеракцију можемо да развијемо своје комуникационе вештине. Проблем је у томе што, на пример, лекари настоје да разговарају једни с другима, а конзерватори остају у свом „свету“. Исто се дешава са архитектама, историчарима уметности, археолозима. Неопходно је развијати језик који разумеју све дисциплине. У ствари, ако могу да напоменем, то је одувек био циљ ICCROM-а у његовим програмима за обуку. Такође, ICOMOS-ов Научни комитет за обуку (CIF), који је у почетку био веза између универзитетских професора, проширио се и на друге дисциплине, укључујући традиционалне занате.

Последње две деценије поново се актуелизује питање етичке димензије професије. Склони смо да верујемо да се етичност подразумева, али на пракса често демантује и сведоци смо бројних примера где је управо етичност конзерватора угрозила наслеђе, било да је реч о одлучивању, опредељењу за приступ, утицају различитих притисака. Колико је „морални императив“ данас важан?

Јануара 2002. године ICOMOS је усвојио „Изјаву о прихватању етичког кодекса за чланове ICOMOS-а“. Циљ ове изјаве био је да нагласи практичну одговорност чланова према културном наслеђу, па чак и оних који нису чланови ICOMOS-а, али и одговорност чланова према осталим члановима. У предговору је забележено да ће ова изјава бити ревидована сваких шест година. Међутим, као и код многих других таквих докумената, ревизија се обично заборави.

Шта значи етика у односу на конзерваторску професију? У суштини, значи поштовање и уважавање обавезе коју смо прихватили као „конзерватори“. То значи да имамо обавезу да будемо у току са развојем теорије и праксе у вези са нашом специфичном облашћу, као и да смо сигурни да разумемо општи оквир конзервације и комуницирамо са другим дисциплинама када је то потребно.

Који су онда проблеми? Проблеми су поново делимично у комуникацији, а делимично у сумњи да ће се нечији професионални интегритет задржати у компликованим ситуацијама. Комплексне ситуације често су „контаминирани“ одлучивањем политичара и/или богатих спонзора који постављају посебне услове. Како можемо да сачувамо свој интегритет? То је етичко питање. У ствари, конзервација културног наслеђа је заједничка одговорност. Заједница треба да буде правилно обавештена о свом наслеђу како би могла да каже шта она жели јер често постоји конфликт интереса. То није лак задатак, али ми треба да наставимо да радимо на бољој комуникацији са свим носиоцима интереса, идентификујући области слагања и указујући на сукобе и неспоразуме и где треба да усмеримо пажњу на проналажење разумног решења, „најмање лошег решења“, како је сер Бернард Филден имао обичај да каже.

Још једна актуелна тема – културно наслеђе и људска права. Читала сам један Ваш текст на ову тему, али бих волела да за наше читаоце појасните везу између наслеђа и људских права.

То је добро питање, али није лако одговорити и спровести концепт. Пре свега, треба напоменути да се савремени концепт људских права везује за *Универзалну декларацију о људским правима Уједињених нација*, усвојену 1948. године. У чл. 22 тврди се: „Свако, као члан друштва, има право на социјално осигурање и право да остварује привредна, друштвена и културна права неопходна за своје достојанство и за слободан развој своје личности...“. Даље, у чл. 27 изјављује се: „Свако има право да слободно учествује у културном животу заједнице, да ужива у уметности и да учествује у научном напретку и у добробити која отуда проистиче. Свако има право на заштиту моралних и материјалних интереса који проистичу из сваког научног, књижевног или уметничког дела чији је он аутор.“ Отуда, ако ја препознајем нешто као своје наслеђе, треба да имам право да му приступим. То се примењује на територије као што је Какаду у Аустралији, наслеђе Аборицина које траје 40.000 година и које је прво добро које је Комитет за Светску баштину препознао као културни пејзаж 1992. године.

Може се приметити да раније UNESCO-ве конвенције, као *Конвенција о Светској баштини* из 1972. године, не помињу људска права. Међутим, у оквиру Године Уједињених нација за толеранцију UNESCO је 1996. усвојио *Декларацију о принципима толеранције*. После тога, различи-

ти UNESCO-ви документи позивају се на људска права, укључујући и *Декларацију о културној разноликости* из 2001, *Конвенцију о нематеријалној културној баштини* из 2003. и посебно *Конвенцију о разноликости и унапређењу културних израза* из 2005. године. Ова последња конвенција наводи: „*Културна разноликост може бити заштићена и унапређена само уколико су загарантована људска права и основне слободе, као што су слобода изражавања, информисања и размене информација, као и могућност да појединци бирају одговарајуће културне изразе. Нико се не може позвати на одредбе ове конвенције да би кршио или ограничавао људска права и основне слободе одређене у Универзалној декларацији о људским правима или загарантоване међународним правом.*“

Када се осврнемо на имплементацију *Конвенције о Светској баштини*, можемо видети да овај правни инструмент има за циљ очување оних делова наслеђа препознатих по „изузетној универзалној вредности“. У пракси се то често тумачи као одређени ексклузивитет. Због тога, било је случајева где је староседелачко становништво, које је живело у одређеној области, премештено из те области пошто је она номинована за *Листу Светске баштине* као културни пејзаж или заштићена природна целина. То је правдоно чињеницом да то становништво може да користи неке деструктивне методе, на пример, у пољопривреди, при коришћењу земљишта и сл. У ствари, сада се препознаје да такви простори могу бити оно што јесу захваљујући интервенцији аутохтоног становништва. Дакле, они су неопходни насељу – нису нешто што контаминира простор. Ако постоје проблеми, о њима треба разговарати како би се пронашло решење којим ће бити задовољне обе стране.

Питање људских права односи се на дефинисање и препознавање нечега као наслеђа. Какав је однос људи према овом наслеђу? У ствари, када је културни пејзаж препознат као наслеђе, то је подразумевало да се више не говори само о чисто физичким структурама већ о читавим комплексима и културним традицијама које су произвеле посебне типове пејзажа. Дакле, ради се такође о животу и раду заједнице, усмеравању и управљању процесима на такав начин да би се гарантовао разуман континуитет. У ствари, наслеђе је увек производ људи; у неком тренутку оно је од њих „одузето“ и сада се постепено враћа као наслеђе свих. Тако, свако има право на приступ наслеђу и ужива у богатству које оно носи.

Данас се често говори о ревизији међународних доктринарних текстова. Какав је Ваш став?

Међународна доктрина није статична, она је у сталној еволуцији. Отуда, не треба да се круто држимо неких позиција или тумачења прошлих докумената или повеља. Уместо тога, треба да будемо отворени за редефинисање својих позиција у односу на развој светске заједнице. То не значи да ће ставови из прошлости изгубити значење. То би пре значило да ће ове декларације, као *Венецијанска повеља* или UNESCO-ве препоруке, добити нов смисао у новој ситуацији. Зато, тумачење прошлих ставова, можда, треба да буде верификовано. Постоје извесна питања која се чине важнијим од других. Једно од таквих је питање разноликости наслеђа; разноликост наслеђа је оно што ми тежимо да сачувамо. Свако наслеђе такође има своје специфичности. Као последица тога, како тачно треба деловати у односу на наслеђе зависи од препознавања тог ресурса као наслеђа. Међународна доктрина никада не може да иде превише у детаље. На конзерватору је да одлучи како таква доктрина треба да буде интерпретирана у сваком појединачном случају. Док је међународна доктрина у сталној еволуцији, очекује се такође да се националне и локалне норме и правни оквири ажурирају узимајући у обзир специфичне захтеве сваког места.

Материјално и нематеријално наслеђе? Недавно сам слушала једно Ваше предавање на коме сте духовито коментарисали како не волите нематеријално наслеђе, па затим додали да не волите ни материјално. Не волите ту поделу, или?

Ова два појма иду заједно и оба су од суштинске важности за дефинисање резултата људске активности. Веома ценим напор UNESCO-а да нагласи важност различитих аспеката културног наслеђа. Због тога је свакако оправдано постојање различитих међународних конвенција јер оне формирају неку врсту кровног референтног оквира. Проблем настаје код имплементације конвенција у пракси. Захваљујући природи административних процеса, постоји тенденција да се ограниче иницијативе буквално сваке конвенције. Као резултат тога, понекад се не види шума од дрвећа. На пример, неки људи су разумели *Конвенцију о Светској баштини* из 1972. као инструмент који се односи само на физичко-материјални аспект наслеђа. То није тачно, што се такође доказује уколико су критеријуми за упис правилно интерпретирани. У исто време, речено је да се *Конвенција о нематеријалној баштини* из 2003. године бави једино „нематеријалним

аспектом“ наслеђа, заборављајући да је ово нематеријално наслеђе обично повезано са различитим материјалним предметима.

Међутим, како наводе Бранди, Хајдегер и многи други, уметничко дело је „уметничко дело“ само када су заједно препознати његови материјални и уметнички аспекти. Уколико се посматра само као материјал, реч је о хемији или геологији, уколико се види само нематеријална димензија, недостаје материјални носилац уметничког концепта. Ово није другачије ни у традиционалном свету. Традиционално, предмет култа добија своје значење од традиционалног контекста. У модерном свету културни изрази – материјални или нематеријални – цене се на основу разумевања њихове историјске и креативне аутентичности и интегритета. Култура је по себи нематеријална у нашој свести, док производи културе могу имати материјалну основу. У сваком случају, култура је та која дарује значење на основу којег се може проценити вредност сваког производа.

Конзервација и развој у историјским урбаним просторима? Да ли идентификација лимита промена и онога што треба да буде очувано спада у домен конзерваторског одлучивања?

Пре свега, треба да се фокусирамо на **управљање континуитетом** и схватимо који су основни елементи који заједно упућују на препознавање значења наслеђа. Једино тада можемо расправљати о лимитима промена. Заиста, очување ресурса наслеђа може бити повезано се процесом одлучивања. Међутим, тај процес може нужно да укључи велики број носилаца интереса. Свако од њих имаће специфичну одговорност. Иако се често говори да је заједница одговорна за своје наслеђе, постоји потреба за професионалцима који помажу у разјашњавању значења и стварању основе за законска и административна средства потребна за контролу и управљање таквим ресурсима. Ово је веома важно када се ради о историјским урбаним просторима. Добро је познато да је светска популација у сталном порасту. У марту 2012. прелазила је седам милијарди, од којих је 2,7 милијарди у Азији.

Године 2008. урбана популација у свету надмашила је руралну популацију и сада чини више од половине укупне светске популације. У будућности ће урбана популација расти брже од руралне, што ће утицати на стварање све већег броја градова. То повећање може се одвијати ширењем урбаног простора на околне руралне територије,

трансформишући их тако у полуурбане или субурбане територије. Због тога прети опасност да се изгуби традиционални карактер руралног културног пејзажа. Друга могућност је да се популација повећава унутар постојећих урбаних простора, што ће резултирати високом градњом, једном од главобоља оних људи који се баве конзервацијом. Како реаговати на ове изазове? Тешко је одговорити на то питање. У сваком случају, сигурно је потребно територију посматрати као целину и донети избалансирани суд о будућем развоју. Такав развој не зависи само од јавних власти. Заиста, постоји тенденција да се одлуке сада доносе у приватном сектору, а садашњи правни и административни оквир није увек или је ретко у стању да томе одговори.

Концепт историјског урбаног пејзажа као нови приступ очувању историјског урбаног наслеђа? Да ли га видите као важан корак напред у материји урбане конзервације?

Да, мислим да инструменти који је UNESCO предложио 2011. године у оквиру *Препоруке о историјском урбаном пејзажу* (HUL) представљају корак у правом смеру. У ствари, ова препорука није толико ново средство у урбаној конзервацији, колико подстицај развоју одговарајућег планирања и средстава управљања за контролу незаштићене територије. На пример, у контексту Светске баштине, где се подразумева стални мониторинг уписаних добара, постаје јасно да проблеми с којима се суочавају такви простори чешће долазе споља. У принципу, бафер-зона би већ требала да обезбеди инструмент за контролу онога што се дешава у окружењу добра уписаног на Листу Светске баштине. У пракси, међутим, чини се да то није довољно. У ствари, образложење уписа добра на Листу Светске баштине, као што је део неког историјског урбаног простора, обично наглашава изузетност таквог простора, а не дотиче се сличности с другим просторима. У ствари, можемо рећи да Светска баштина није баш „демократска“. Истовремено, такво добро је још увек део веће територије и као такво предмет је притисака свакодневног живота и пословања. Економија је битан део овога мада се то често заборавља. Проблем је у „нивоима“ управљања. Није довољно фокусирати се на често рестриктивне просторе препознате по својој изузетној универзалној вредности (OUV). Напротив, управљање мора нужно да узме у обзир друштвено-економске и културне аспекте територије и усмери развој без подривања континуитета традиционалних квалитета у заштићеним просторима.

Однос старо–ново? Шта мислите о интервенцијама савремене архитектуре у историјском контексту и све актуелнијој појави интернационалних „звезда“ савремене архитектуре и њихових остварења у историјским урбаним просторима?

Нисам против модерне архитектуре у историјском контексту. Међутим, треба узети у обзир физички и социјално-културни контекст, као и визуелни интегритет места. Постоји много начина пројектовања модерне архитектуре доброг квалитета. Није потребно да се произведе нешто што је сасвим изван контекста места у односу на традиционалну урбану морфологију, као што је случај са Kulturhaus-ом у Грацу. Ако је таква грађевина била потребна, требало је изабрати локацију где она неће уништити квалитете због којих је историјски центар Граца препознат као Светска баштина, односно његов „*хармоничан спој архитектонских стилова и уметничких покрета који су се смењивали од средњег до 18. века...*“. То је питање здравог разума.

Раније, бар у Финској, архитекти су нормално обучавани да разумеју и узму у обзир карактер контекста за који се пројектује грађевина. У ствари, у Финској је постојала, а верујем да још постоји, комисија која верификује подобност сваког новог пројекта. Срамота је за архитекте ако су ово заборавили. Проблем је у томе што постоји тренд контаминације „синдромом Дубаија“. Али треба да се сетимо да град Дубаи практично није имао наслеђену историјску градњу. Према томе, ту је било могуће градити авантуристичке високе грађевине, укључујући најновији торањ висок 828 m. Занимљиво је да је Дубаи, такође, одлучио да изгради потпуно нови „историјски градски центар“! У исто време, у суседном султанату Оман, султан је одредио максималну висину за нове градње које такође треба да буду грађене у стилу прилагођеном укупној слици града.

Наравно, у овом разговору не могу да заобиђем тему Светске баштине. Због Вашег огромног искуства у овој области, због наших проблема са добрима уписаним на Листу, дилема око будућих номинација. Чињеница је да смо склони да силну енергију потрошимо на ангажман око уписа на Листу, али да посустанемо када се треба ангажовати око стања конзервације и очувања тих добара на Листи. То сигурно није само наш „модел“ понашања у односу на добра на Листи, присутан је и у другим земаљама. Ипак, волела бих да из позиције свога искуства кажете нешто

о обавези да се добро уписано на Листу сачува у стању у којем је уписано.

Листа Светске баштине постала је политичка амбиција свих земаља у свету. Нажалост, та амбиција се своди само на то да се упише што већи број добара. А заборавља се да упис треба да значи почетак одржавања оних квалитета због којих је добро уписано. У *Конвенцији* се наводи да „*оштећење или нестанак сваког примерка културне или природне баштине представља осиромашење баштине свих народа света*“. Конвенција даље препознаје да су одређени делови наслеђа „*од изузетног значаја и да их стога треба сачувати као део опште баштине целог човечанства*“. Дакле, главни циљ Листе Светске културне и природне баштине је да идентификује наслеђе од изузетног значаја.

Одговорност је, у ствари, законска обавеза, сваке земље чланице да гарантује да ће квалитети који оправдавају упис остати у потпуности сачувани. Постоје различити контролни механизми, укључујући периодичне извештаје, у којима држава чланица редовно извештава о стању сваког добра на својој територији. Постоји такође могућност да се добро стави на Листу Светске баштине у опасности када се сматра да је неопходна додатна помоћ. До сада су само два добра скинута са Листе Светске баштине: Светилиште Орикс у Оману и Долина Елбе код Дрездена, у Немачкој. Може их бити и много више у блиској будућности уколико се нешто не учини за угрожена добра.

Заблуда је да Светска баштина треба да се схвата само као статусни симбол. Међутим, вероватно је то и један од разлога великог успеха *Конвенције о Светској баштини*. Она је промовисала интересовање политичара за наслеђе, што има своје недостатке у повећању лобирања и игнорисању професионалних мишљења. Такође је успех што је подстакла државе чланице да идентификују све више наслеђа на својим територијама, али и да усвоје законске и административне инструменте за њихову конзервацију. Комитет за Светску баштину постао је стратешка платформа на којој се расправља о фундаменталним питањима конзерваторске политике. Зато ми данас говоримо о културном пејзажу, менаџменту, као и о аутентичности и интегритету, о свим оним питањима која су проистекла из дебата и постала видљива у контексту Светске баштине.

Шта то значи очувати добро у стању у којем је било препознато по својој изузетној универзалној

вредности (OUV)? Јасно је да то не значи замрзнути такво добро и не чинити уопште ништа. Међутим, то значи да се у будућности треба бринути о квалитетима који су оправдали упис добра на Листу Светске баштине. То може бити шкакљиво питање. У принципу, то значи да постоји потреба за јасним препознавањем онога шта су квалитети наслеђа и потреба за режимом управљања под руководством посебне комисије за одређено добро, која треба да гарантује континуитет препознатих квалитета. Мислим да слоган који се често чује: „управљање променама“, ставља превише нагласак на промене. Боље је говорити о „управљању континуитетом“. У оквиру тог континуитета очигледно је да је такође потребно идентификовати приоритете и одлучити како приступити различитим изазовима с којима се неизбежно суочавају историјски градови, будући да су то жива насеља, а не мртво наслеђе.

Тумачење критеријума аутентичности и интегритета као квалификативних услова за упис на Листу?

Комитет за Светску баштину донео је одлуку о тесту аутентичности још 1970-их година, када су држани први састанци. Однедавно, такође захваљући повећању величине простора са наслеђем, услов интегритета постаје све више кључно питање. У ствари, питање интегритета одувек је било јасно присутно код урбаниста, али можда не толико код конзерватора. Сада, када је Комитет за Светску баштину усвојио критеријум интегритета и за културна добра, било би корисно размишљати о одговарајућој методологији. Постоји редослед у овим процесима, који почиње идентификацијом универзалног тематског оквира који оправдава препознавање добра као Светске баштине. О темама се расправљало у Извештајима ICOMOS-а из 2005. (Monuments and Sites XII) и из 2008. године (Monuments and Sites XVI). Позивајући се на релевантну тему, потребно је идентификовати све елементе који доприносе оправданости уписа на Листу, односно друштвено-функционални интегритет, и тек онда може се тестирати аутентичност (тј. истинитост или веродостојност) добра. Овај процес је основ и за визуелни интегритет, који није питање естетике, већ историјске еволуције добра током времена. Једно од актуелних питања је и процена аутентичности у односу на реконструкцију. Друго питање које захтева посебну пажњу је однос уписаног добра и његовог окружења.

Не чини ли Вам се да се због еуфорије и неке

врсте непотребне конкуренције коју испољавају земље код номинације добара некако губе суштина Листе Светске баштине и њен прави циљ? У таквој атмосфери се и професионални ставови саветодавних тела неретко доживљавају као „непријатељски“ или као да су *a priori* против уписа одређеног добра. Каква је будућност Листе после „магичног“ броја 1000?

Свакако се слажем да има све више политичке атмосфере у процесу номинације за Листу Светске баштине. Да, постоји нека врста нездравог такмичења међу земаљама. Резултат тога је настојање да се игноришу стручне препоруке ICOMOS-а. Лично сам веома забринут и надам се да ће ICOMOS, ICCROM и IUCN, заједно са UNESCO-ом, моћи да учине нешто на том плану. Заиста, генерални директор UNESCO-а, госпођа Бокова, такође је забринута и организовала је једну неформалну платформу за саветодавна тела да би се сусретала са државама чланицама у редовним интервалима. Надамо се да ће то помоћи.

Каква је будућност Листе Светске баштине? Сигурно ће бити све теже уписивати нова добра зато што је веома много врста добара већ уписано. Сходно томе, Листа ће се спорије увећавати и већа пажња треба да буде посвећена очувању већ уписаних добара. У исто време, конзервација и очување наслеђа на Листи имају мање политичког гламура него уписивање нових добара. Једна од могућих опција била би да се политичари уморе од Светске баштине и изгубе интересовање када не могу да упишу нова добра. То би могло да врати пажњу на стручност, техничку сарадњу и оспособљавање кадрова. Барем можемо да се надамо томе.

У еволуцији концепта модерне конзервације 21. век се дефинише као век глобализације. То, наравно, има позитивну и негативну страну која се најчешће везује за губљење специфичности у различитим аспектима живота и стваралаштва. Ако је културна разноликост један од основних принципа на којима се заснива међународна конзерваторска политика, закључили бисмо овај разговор питањем како видите будућност конзервације као дисциплине у веку глобализације.

Пре свега, данас постоји много нових институција и фирми у свету конзервације. Све је више и носиоца интереса који инсистирају на својим ставовима. Заиста, социјални, културни и политички приоритети у различитим деловима света све више ће се разликовати. Сходно томе, вештине

комуникације биће од фундаменталног значаја.

Друго питање које желим да нагласим тиче се разноликости и специфичности. У ствари, **разноликост** није само разлика између различитих земаља или култура већ и између различитих културних израза у истој земљи. То се изражава у **специфичности** сваког предмета и сваког места. У неким случајевима то се може повезати са **идентитетом**.

Проблем глобализације је у **стандардизацији** и **унификацији**. На пример, архитектура с краја 20. века изгледа мање или више исто широм света. Разлике су веће у деловима света где је грађено раније, пре Другог светског рата или можда у 19. веку. Такође, може се приметити да архитектура 20. века, иако резултат глобалних идеја, може постепено да добија изванредан **локални идентитет**, као што се то догодило, на пример, у Чандигару или модерним грађевинама у Ахмадабаду, који су постали знатно више „индијски“.

Шта конзерваторска дисциплина представља у том контексту? Ако посматрамо то у ужем смислу, као конзерватор/ресторатор, онда се фокус не може превише променити. Јасно, треба се подсетити на препознавање **разноликости наслеђа** током прошлих деценија. **Културна разноликост** можда и није толико важна уколико дисциплина задржи свој **професионални интегритет**. Можемо имати ситуацију у којој италијански конзерватор даје савете о јапанском зидном сликарству захваљујући сарадњи са локалним експертима, али и обрнуто.

Уколико посматрамо конзерваторску дисциплину у ширем смислу, онда питање **културне разноликости** постаје истински важно. То је зато што је у овом контексту циљ да се гарантују континуитет

и аутентичност културне специфичности наслеђа заједнице о којој је реч. Доносиоци одлука морају да буду свесни специфичних квалитета своје културе и начина како да усвоје и прилагоде глобалне идеје без губљења сопственог културног карактера. То не значи постати фанатик нечије културе, већ пре бити свестан и осетљив, с једне стране, и реалистичан и интелигентан, с друге. Конзервација културног наслеђа постала је императив у модерном свету зато што је модерност настојала да уништи традиције. То није само питање предмета и грађевина, већ такође система веровања и културних традиција. Ради се о разочарању у традиционалне системе веровања.

Сада, може се наравно поставити и питање да ли би очување стилова живота, на пример, било уопште разумно. И, уколико није, који су лимити промена које бисмо ми као конзерватори прихватили? У принципу, изгледа да на почетку 21. века постоји тренд који више указује на холистички поглед на свет. Он може да садржи интеграцију културе и природе. Надамо се да може значити интеграцију материјалних и нематеријалних аспеката наслеђа. Може значити и схватање да препознавање наслеђа није нужно ограничено на оно законски заштићено, већ се такође може односити на све што локална заједница повезује са таквом вредношћу. Стога, *INTACH Повеља за незаштићено архитектонско наслеђе* и UNESCO-ов концепт *Историјског урбаног пејзажа* треба да добију на тежини у догледној будућности. Дакле, поука конзервације може се видети у њеном доприносу културном и еколошки одрживом развоју у друштву чији су чланови свесни њиховог наслеђа.

Разговор водила Бранка Шекарић
(5. март 2013)

IV Међународна документа

ICOMOS–ови принципи за очување и конзервацију–рестаурацију зидног сликарства*

Ратификовани на 14. Генералној скупштини ICOMOS-а у Викторија Фолсу, Зимбабве, 2003. године

Увод и дефиниција

Зидно сликарство представља културне изразе људског стваралаштва кроз историју, од најранијих почетака, као што је уметност каменог доба, па све до данашњих мурала. Њихово пропадање, случајно или намерно уништавање, губитак је који утиче на значајан део културног наслеђа света. Венецијанска повеља (1964) обезбедила је опште принципе за конзервацију-рестаурацију културног наслеђа. Амстердамска декларација (1975), која је увела концепт интегративне конзервације, и Нара документ о аутентичности (1994), који се бави културним различитостима, проширили су ове принципе. Узимајући у обзир ове и друге релевантне доприносе, као што је Етички кодекс ICOMOS-овог Међународног комитета за конзервацију (1984), Документ из Павије (1997) и Стручна упутства Европског удружења друштава конзерватора-рестауратора –Е.С.С.О (1997), циљ овог документа је да обезбеди конкретније принципе за заштиту, очување и конзервацију-рестаурацију зидног сликарства. Овај документ, дакле, одражава основне и универзално применљиве принципе и праксе, а не узима у обзир посебне проблеме региона и земаља, који се могу допунити на регионалном и националном нивоу, обезбеђујући даље препоруке тамо где је то потребно.

Богатство зидног сликарства заснива се на разноликости културних израза, естетских достигнућа и разноврсности материјала и техника које су се

*ICOMOS Principles for the Preservation and Conservation-Restoration of Wall Paintings (2003)

користиле од давних времена до данас. Чланови који следе односе се на сликарство изведено на неорганским носиоцима, као што су малтер, цигла, глина и камен, а не укључују слике изведене на органским носиоцима као што су дрво, папир и платно. Композитни материјали у многим историјским грађевинама захтевају посебно разматрање, изван опсега овог документа. Као подједнако важне компоненте историјских споменика треба разматрати архитектонске површине и њихове завршне слојеве, са њиховим историјским, естетским и техничким вредностима.

Зидно сликарство је саставни део споменика и споменичких места и треба да се чува *in situ*. Многи од проблема који утичу на зидно сликарство повезани су са лошим стањем грађевине или структуре, њеним неодговарајућим коришћењем, неодржавањем, честим поправкама и изменама. Такође, честе рестаурације, непотребно откривање слојева и коришћење неодговарајућих метода и материјала, могу изазвати непоправљива оштећења. Неадекватне праксе и стручне квалификације које су испод сваког стандарда резултују несрећним последицама. То је разлог због којег је неопходан одговарајући документ који обухвата принципе правилне конзервације-рестаурације зидног сликарства.

Члан 1. Политика заштите

Неопходан приступ заштити зидног сликарства сваке културе и религије представљају регистровање и израда инвентара споменика и споменичких локација са зидним сликама, чак и када они нису тренутно видљиви. Закони и прописи о заштити културног наслеђа морају да забране уништавање, деградацију или промену зидних слика, као и њиховог окружења. Законодавство не треба само да обезбеди заштиту зидног сликарства, већ и расположиве ресурсе за истраживање, професионални третман и мониторинг, као и то да друштво препозна њихове материјалне и нематеријалне вредности.

Ако су потребне интервенције, оне треба да се изведу уз потпуно знање и сагласност надлежних органа. Треба обезбедити законске санкције за сваку повреду таквих прописа. Законске одредбе треба такође да се баве новим открићима и њиховим очувањем, док се чека на формалну заштиту. Регионални, урбани или архитектонски развојни пројекти, као што су изградња путева, брана, трансформација грађевина итд., који утичу на зидно сликарство, не би требало да се спрово-

де без иницијалне студије о процени утицаја и без обезбеђивања одговарајућих правних лекова за њихову заштиту.

Посебне напоре треба уложити у то да се, кроз сарадњу различитих органа власти, прилагоде и поштују функције култа религиозног сликарства, без угрожавања његове аутентичности.

Члан 2. Испитивање

Сви конзерваторски пројекти треба да почну темељним научним испитивањима. Њихов циљ је да се што више сазна о грађи структуре и нанетих слојева са њиховим историјским, естетским и техничким димензијама. Ово би требало да обухвати све материјалне и нематеријалне вредности слике, укључујући историјске промене, допуне и рестаурације. То захтева интердисциплинарни приступ.

Методи испитивања треба да буду што је могуће више недеструктивни. Посебну пажњу треба обратити на зидно сликарство које може бити скривено испод креча, слојева боје, малтера итд. Предуслови за сваки конзерваторски програм су научно испитивање механизма пропадања на макро и микронивоу, анализа материјала и дијагноза стања.

Члан 3. Документација

У складу са Венецијанском повељом, конзервација-рестаурација зидног сликарства мора бити праћена прецизним програмом документације, у облику аналитичког и критичког извештаја, илустрованог цртежима, копијама, фотографијама, мапама итд. Мора се забележити стање сликарства, као и техничке и формалне карактеристике које се односе на процес стварања и историју објекта. Осим тога, треба документовати сваку фазу конзервације-рестаурације, коришћене материјале и методологију. Овај извештај треба да се налази у архиви јавне установе и да буде доступан на увид заинтересованој јавности. Копије такве документације такође треба чувати *in situ* или у поседу оних који су одговорни за споменик. Препоручује се и публикавање резултата рада. Ова документација би требало да разматра дефинисане површине у односу на испитивања, дијагнозу и третман. Традиционални методи писане и графичке документације могу бити допуњени дигиталним методима. Међутим, без обзира на технику, најзначајнији су трајност бележења и будућа доступност документације.

Члан 4. Превентивна конзервација, одржавање и менаџмент споменика

Циљ превентивне конзервације је да се створе повољни услови који би свели пропадање на најмању меру и којим би се избегли непотребни корективни третмани, продужавајући тако животни век зидног сликарства. Одговарајући мониторинг и контрола животне средине подједнако су битне компоненте превентивне конзервације. Неодговарајући климатски услови и проблеми са влагом могу да изазову пропадање и негативне биолошке промене. Мониторинг може да открије почетне процесе пропадања сликарства или носеће конструкције, чиме се спречава даље оштећење. Деформација и структурално оштећење, који могу изазвати чак и пропадање носеће конструкције, могу се препознати у раној фази. Редовно одржавање грађевине или структуре најбоља је гаранција за очување зидног сликарства.

Неодговарајућа или неконтролисана јавна коришћења споменика и споменичких локација са зидним сликарством могу довести до њиховог оштећења. Ово може захтевати ограничење броја посетилаца и, у одређеним случајевима, привремено затварање за посете. Међутим, пожељно је да публика има могућност да доживи зидно сликарство и ужива у њему као делу заједничког културног наслеђа. Важно је, дакле, да се у менаџмент споменика инкорпорира брижљиво планирање приступа и коришћења, очувања, колико је могуће, аутентичних опипљивих и неопипљивих вредности споменика и споменичких локација.

Због различитих социолошких, економских и идеолошких разлога многе зидне слике, често на изолованим локацијама, постају жртве вандализма и крађе. У овим случајевима, надлежни органи треба да предузимају превентивне мере.

Члан 5. Конзерваторско-рестаураторски третмани

Зидно сликарство је саставни део једне грађевине или структуре. Стога, конзервацију сликарства треба посматрати заједно са ткивом архитектонске целине и њеном околином. Свака интервенција на споменику мора да узме у обзир специфичне карактеристике зидног сликарства и услове његовог чувања. Све интервенције, као што су консолидација, чишћење и реинтеграција, треба да се изводе у минималном, неопходном обиму, да би се избегло умањење материјалне и пиктуралне

аутентичности. Кад год је могуће, треба сачувати узорке стратиграфских слојева који сведоче о историји сликарства, по могућству *in situ*.

Природно старење је сведочанство о проласку времена и треба га поштовати. Иреверзибилне хемијске и физичке трансформације треба да се сачувају уколико је њихово уклањање штетно. Претходне рестаурације, додаци и пресликавања представљају део историје зидног сликарства. Треба их посматрати као сведоке протеклих тумачења и критички их проценити.

Сви методи и материјали, коришћени у конзервацији и рестаурацији зидног сликарства, треба да узму у обзир могућност будућих третмана. Употреба нових материјала и метода мора да се заснива на свеобухватним научним подацима и позитивним резултатима испитивања у лабораторијама, као и на споменицима. Међутим, мора се имати у виду да су дугорочни ефекти нових материјала и метода на зидном сликарству непознати и да могу бити штетни. Због тога треба подстицати коришћење традиционалних материјала ако су компатибилни са компонентама сликарства и околне структуре.

Циљ рестаурације је да се побољша читљивост форме и садржине зидног сликарства, поштујући оригинално дело и његову историју. Естетска реинтеграција доприноси смањењу видљивости оштећења и треба, првенствено, да се изведе на неоригиналном материјалу. Ретуширање и реконструкције треба да се спроводе на начин који их јасно разликује од оригинала. Требало би да сви додаци могу лако да се уклоне. Пресликавање мора да се избегава.

Откривање слојева зидног сликарства захтева поштовање историјске ситуације и процене шта би могло бити изгубљено. Ова операција би требало да буде изведена тек након прелиминарних истраживања његовог стања, обима и вредности, а када је то могуће, без изазивања оштећења. Новооткривено сликарство не би требало да буде изложено неповољним условима.

У неким случајевима, реконструкција декоративног зидног сликарства или обојених архитектонских површина може бити део конзерваторско-рестаураторског програма. То подразумева конзервацију аутентичних фрагмената, а може захтевати њихово потпуно или делимично покривање заштитним слојевима. Добро документована и професионално изведе-

дена реконструкција, уз коришћење традиционалних материјала и техника, може да сведочи о историјским изгледима фасада и ентеријера.

Компетентно вођење конзерваторско-рестаураторских пројеката треба да се одржава у свим фазама и да га одобре надлежни органи. Било би пожељно да надлежни органи или институције обезбеде независан надзор пројекта, без комерцијалног интереса за исход. Треба да се именују одговорни за доношење одлука, а рад морају да имплементирају професионалци са адекватним знањима и вештинама.

Члан 6. Хитне мере

У хитним случајевима је неопходно одмах предузети ургентни третман ради очувања зидног сликарства. Примењени материјали и технике морају да дозволе касније третмане. Одговарајуће мере заштите морају уследити што је пре могуће, уз одобрење надлежних органа.

Скидање и пренос су опасне, драстичне и иреверзибилне радње које озбиљно утичу на физички састав, структуру материјала и естетске карактеристике зидног сликарства.

Ове радње су, дакле, оправдане само у екстремним случајевима, када ниједна опција третмана *in situ* није могућа. Уколико дође до такве ситуације, одлуке које укључују скидање и пренос треба увек да донесе тим стручњака, а не појединац који изводи конзерваторске радове. Скинуте слике би требало вратити на оригиналну локацију кад год је то могуће.

Посебне мере треба предузети за заштиту и одржавање скинутог сликарства, као и за превенцију њихове крађе и растурања.

Примена слоја који покрива постојећу декорацију, како би се спречило оштећење или уништење услед изложености неком неповољном утицају, требало би да буде изведена материјалима компатибилним са зидним сликарством, а на начин који ће дозволити откривање у будућности.

Члан 7. Истраживање и јавно информисање

Покретање истраживачких пројеката у области конзервације-рестаурације зидног сликарства основни је услов политике одрживог очувања. Треба да се подстичу испитивања заснована на истраживачким проблемима која могу да доприне су познавању процеса деградације. Истраживање

које ће проширити наше знање о оригиналним сликарским техникама, као и материјалима и методима ранијих рестаураторских пракси, од суштинског је значаја у имплементацији одговарајућих конзерваторских пројеката. Ово истраживање је такође релевантно за сродне дисциплине уметности и науке. Количине материјала узете за изучавање или за добијање узорака треба свести на минимум.

Ширење знања је значајна одлика истраживања и треба да се спроводи и на стручном, и на ширем нивоу. Јавне информације могу значајно унапредити свест о потреби очувања зидног сликарства, чак и када конзерваторско-рестаураторски радови могу изазвати привремене тешкоће.

Члан 8. Професионалне квалификације и обука

Конзервација-рестаурација зидног сликарства је специјализована дисциплина у области очувања наслеђа. Како овај посао захтева специфична знања, вештине, искуство и одговорност, конзерватори-рестауратори ове врсте културних добара треба да буду професионално образовани и обучени, као што то препоручују Етички кодекс ICOM-овог Међународног комитета за конзервацију (1984) и удружења попут Е.С.С.О (Европско удружење друштава конзерватора-рестауратора) и ENCoRE (Европска образовна мрежа за конзервацију-рестаурацију).

Члан 9. Традиције обнове

У многим деловима света аутентичне сликарске праксе уметника и занатлија се настављају понављањем историјских декоративних и иконографских програма, уз коришћење традиционалних материјала и техника. Ове традиције треба да се одржавају задовољавајући религиозно-културне потребе и придржавајући се принципа из Наре. Међутим, колико год да је важно да се сачува ово посебно знање, то не подразумева да конзерваторско-рестаураторске третмане зидног сликарства треба да спроводе занатлије или уметници.

Члан 10. Међународна сарадња

Дељење бриге за заједничко наслеђе је национално и међународно прихваћен концепт. Стога је неопходно да се подстиче размена знања и да се шире информације на сваком нивоу. У духу интердисциплинарне сарадње, конзерватори-рестауратори зидног сликарства треба да се повезују са својим

колегама из других земаља и са релевантним институцијама и стручњацима широм света.

Овај документ, у свом садашњем облику, сачињен је у Копенхагену од 28. октобра до 1. новембра 2002. Завршен је и објављен у Солуну 8–9. маја 2003. Извештај: Изабел Брајер (Isabelle Brajer).

Учесници

*R. C. Agrawal (Индија)
Valia Anapliotou (Грчка)
Stefan Belishki (Бугарска)
Giorgio Bonsanti (Италија)
Isabelle Brajer (Данска)
Marjan Buyle (Белгија)
Jaime Sama Villafranca (Мексико)
Nikolas Charkioulakis (Грчка)
Rob Crèvecoeur (Холандија)
Luigi Dei (Италија)
Alberto Felici (Италија)
Vaios Ganitis (Грчка)
George Kavakas (Грчка)
Haris Lionis (Грчка)
Penelope Mavroudi (Грчка)
Vassilis Petropoulos (Грчка)
Michael Petzet (Немачка)
Ursula Schädler-Saub (Немачка)
Walter Schudel (Белгија)
Nimal de Silva (Шри Ланка)
Roland Silva (Шри Ланка)
Kirsten Trampedach (Данска)
Ioannis Zervos (Грчка)*

Превела Сања Кесић Ристић

Бечки меморандум „Светска баштина и савремена архитектура – Управљање историјским урбаним пејзажом”*

А. ПРЕАМБУЛА

1. Подсећајући да је Бечки меморандум резултат међународне конференције „Светска баштина и савремена архитектура“, која је, на захтев Комитета за Светску баштину са његовог 27. заседања (Париз, 30. јун – 5. јул 2003, одлука 27COM 7B.108), одржана од 12. до 14. маја 2005. у Бечу, Аустрија, под покровитељством UNESCO-а, а којој је присуствовало више од 600 стручњака и професионалаца из 55 земаља;

2. Имајући у виду домен UNESCO-ве *Конвенције о заштити Светске културне и природне баштине* (Конвенција о Светској баштини, 1972), позивајући се на њене чланове 4 и 5, тежећи за глобалном сарадњом и потребом за глобалним дискусијама о опсежним економским, динамичним и недавним структурним променама у градовима уписаним на Листу Светске баштине UNESCO-а;

3. Подсећајући, даље, да су локације уписане на Листу Светске баштине на основу Изјаве о Изузетној универзалној вредности (OUV) и да очување те вредности треба да буде у центру сваке конзерваторске политике и стратегије управљања;

4. Имајући у виду, посебно, „Међународну повељу о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких места“ (Венецијанска повеља) из 1964, UNESCO-ву „Препоруку о очувању културних добара угрожених јавним или приватним радовима“ из 1968, UNESCO-ву „Препоруку о очувању и савременој улози историјских

---

*Vienna Memorandum on “World Heritage and Contemporary Architecture - Managing the Historic Urban Landscape”

подручја“ из 1976, ICOMOS-IFLA „Међународну повељу о историјским вртovima“ (Фирентинска повеља) из 1982, ICOMOS-ову „Повељу за очување историјских градова и урбаних подручја“ (Вашингтонска повеља) из 1987, Нара документ о аутентичности из 1994, као и конференцију НАВИТАТ II и Агенду 21, које су државе чланице ратификовале у Истанбулу (Турска), у јуну 1996;

5. У жељи да се Бечки меморандум види у континуитету са наведеним документима и текућом дебатом о одрживој конзервацији споменика и споменичких места, као кључној изјави о интегративном приступу који повезује савремену архитектуру, одрживи урбани развој и интегритет пејзажа заснован на постојећим историјским обрасцима, грађевинама и контексту.

Б. ДЕФИНИЦИЈЕ

6. Овај меморандум односи се на историјске градове који су већ уписани или предложени за упис на UNESCO-ву Листу Светске баштине, као и на веће градове који у оквиру својих урбаних подручја имају споменике и споменичке целине на Листи Светске баштине.

7. Историјски урбани пејзаж, заснован на темељима UNESCO-ве „Препоруке о очувању и савременој улози историјских подручја“ из 1976. године, односи се на ансамбле или било коју групу грађевина, структура и отворених простора, у њиховом природном и еколошком контексту, укључујући археолошке и палеонтолошке локалитете, који чине људска насеља у урбаном окружењу током одређеног временског периода, кохезију и вредност које се препознају са археолошке, архитектонске, праисторијске, историјске, научне, естетске, друштвено-културне или еколошке тачке гледишта. Овај пејзаж је обликовао модерно друштво и има велику вредност за наше разумевање тога како ми живимо данас.

8. Историјски урбани пејзаж уграђен је у садашње и прошле друштвене изразе и развоје засноване на одређеном месту. Састоји се од елемената који дефинишу карактер места, који укључује коришћење земљишта, историјску матрицу, просторну организацију, визуелне односе, топографију и земљиште, вегетацију и све елементе техничке инфраструктуре, укључујући мале објекте и грађевинске детаље (ивичњаци, поплочавање, олуци, светла итд.).

9. Савремена архитектура у датом контексту схва-

та се тако да се односи на све значајне планиране и пројектоване интервенције у изграђеном историјском окружењу, укључујући отворене просторе, нове градње, додатке на историјским објектима или проширења историјских објеката и локалитета, као и трансформације.

10. Проширење појма *културно наслеђе*, нарочито током последње деценије, које обухвата шире тумачење наслеђа, доводи до препознавања човекове коегзистенције са земљиштем и другим људима у друштву, захтева нове приступе и методологије за урбану конзервацију и развој у територијалном контексту. Међународне повеље и препоруке нису још у потпуности интегрисале ову еволуцију.

11. Бечки меморандум фокусира се на утицај савременог развоја на укупни урбани пејзаж који има значај наслеђа, при чему појам *историјски урбани пејзаж* превазилази традиционалне термине „историјски центар“, „ансамбл“ или „околина“, који су често коришћени у повељама и законима о заштити како би укључили шири територијални и пејзажни контекст.

12. Историјски урбани пејзаж стиче изузетан и универзални значај кроз постепени еволутивни, као и планирани територијални развој током релевантног временског периода, кроз процесе урбанизације, укључујући еколошке и топографске услове и изражавање економских и социокултурних вредности које се односе на друштва. Као таква, заштита и конзервација историјског урбаног пејзажа обухвата појединачне споменике који се налазе у регистрима заштите, као и ансамбле и њихове значајне везе – физичке, функционалне и визуелне, материјалне и асоцијативне, са историјским типологијама и морфологијама.

В. ПРИНЦИПИ И ЦИЉЕВИ

13. Континуиране промене у функционалном коришћењу, социјалној структури, политичком контексту и економском развоју, које се манифестују у облику структуралних интервенција у наслеђеном историјском урбаном пејзажу, могу бити прихваћене као део традиције града и захтевају од оних који доносе одлуке визију града као целине, са акцијама окренутим будућности, као и дијалог са другим актерима и носиоцима интереса.

14. Главни изазов савремене архитектуре у историјском урбаном пејзажу је да одговори на

развојне динамике ради олакшавања друштвено-економских промена и раста, с једне, а да истовремено поштује наслеђени градски пејзаж и његов положај, с друге стране. Живи историјски градови, нарочито градови Светске баштине, захтевају политику градског планирања и управљања, која укључује конзервацију као једну од кључних тачака за очување. У овом процесу, аутентичност и интегритет историјског града, који су одређени различитим факторима, не смеју бити компромитовани.

15. Будућност нашег историјског урбаног пејзажа позива на међусобно разумевање између креатора политике, урбаниста и планера развоја града, архитеката, конзерватора, власника добара, инвеститора и заинтересованих грађана, у њиховом заједничком раду на очувању урбаног наслеђа, узимајући у обзир модернизацију и развој друштва на културно и историјски осетљив начин, уз јачање идентитета и социјалне кохезије.

16. Узимајући у обзир емотивну повезаност људи и њиховог окружења, њихов осећај места, од суштинског је значаја да се гарантује урбани и еколошки квалитет живљења који ће допринети економском успеху града и његовој друштвеној и културној виталности.

17. Главни циљ физичких и функционалних интервенција је побољшање квалитета живота и ефикасности производње побољшањем услова живота, рада и рекреације, као и прилагођавањем коришћења, без компромитовања постојећих вредности које произилазе из карактера и значаја историјског урбаног ткива и облика. То не значи само побољшање техничких стандарда већ и рехабилитацију и савремени развој историјског окружења, заснован на одговарајућем инвентару и процени његових вредности, као и додавању висококвалитетних културних израза.

Г. СМЕРНИЦЕ ЗА КОНЗЕРВАТОРСКИ МЕНАЏМЕНТ

18. Доношење одлука о интервенцијама и увођењу савремене архитектуре у историјски урбани пејзаж захтева пажљиво разматрање, културно и историјски осетљив приступ, консултације носиоца интереса и стручно знање (*know-how*). Такав процес омогућава адекватне и одговарајуће акције за појединачне случајеве, испитујући просторни контекст између старог и новог, уз поштовање аутентичности и интегритета историјске матрице и градитељског фонда.

19. Дубоко разумевање историје, архитектуре и културе *места*, за разлику од појединачних објеката, од кључног је значаја за развој конзерваторског оквира и поједине архитектонске комисије треба да буду информисане о урбанизму и његовим средствима за анализе типологија и морфологија.

20. Битан фактор у процесу планирања је благовремено препознавање и формулисање могућности и ризика, у циљу гарантовања добро избалансiranог развоја и процеса пројектовања. Основа за све структуралне интервенције су свеобухватан преглед и анализа историјског урбаног пејзажа као начина изражавања вредности и значаја. Истраживање дугорочних ефеката и одрживости планираних интервенција је саставни део процеса планирања и има за циљ заштиту историјске матрице, градитељског фонда и контекста.

21. Узимајући у обзир основну дефиницију (према члану 7 *Меморандума*), урбанистичко планирање, савремена архитектура и очување историјског урбаног пејзажа треба да избегавају све облике псеудоисторијског пројектовања јер они представљају порицање историјског, једнако као и савременог. Један историјски изглед не би требало заменити другим пошто историја мора да остане читљива, а одржавање континуитета културе кроз квалитет интервенција крајњи је циљ.

Д. СМЕРНИЦЕ ЗА УРБАНИ РАЗВОЈ

22. Етички стандарди и захтев за висококвалитетним пројектовањем и извођењем, са осећањем за културно-историјски контекст, предуслови су за процес планирања. Квалитетна архитектура у историјским просторима треба да узме у обзир дате оквири, посебно у односу на волумене и висине. Важно је да директни утицаји новог развоја на важне историјске елементе, као што су значајне структуре или археолошки слојеви, буду сведени на минимум.

23. Просторне структуре у историјским градовима и око њих треба да буду унапређене кроз урбани дизајн и уметност јер су они кључни елементи ренесансе историјских градова: урбани дизајн и уметност изражавају своје специфичне историјске, друштвене и економске компоненте и преносе их на генерације које долазе.

24. Очување локација Светске баштине такође претпоставља пројектовање јавног простора: посебна пажња треба да буде посвећена функционалности, пропорцијама, материјалима, осветљењу,

уличном мобилијару, рекламама и вегетацији, да поменемо само неке. Урбано планирање инфраструктуре у зонама са наслеђем мора да обухвати све мере за поштовање историјске матрице, грађевина и контекста, као и за ублажавање негативних ефеката циркулације саобраћаја и паркинга.

25. Изгледи града и кровова, главне визуре, грађевинске парцеле и типови грађевина саставни су делови идентитета историјског урбаног пејзажа. Што се тиче обнове, историјски изглед кровова и оригинална парцелација основа су за планирање и пројектовање.

26. Као општи принцип, пропорција и пројектовање морају да се уклопе у одређени тип историјске матрице и архитектуре, док уклањање језгра зграде која заслужује заштиту („фасадизам“) не представља одговарајуће средство структуралне интервенције. Посебно треба водити рачуна да се обезбеди да развој савремене архитектуре у градовима на Листи Светске баштине буде комплементаран вредностима историјског урбаног пејзажа и да остане лимитиран, како се не би компромитовала историјска природа града.

Ђ. НАЧИНИ И СРЕДСТВА

27. Управљање динамичним променама и развојем у историјским урбаним пејзажима Светске баштине обухвата прецизно познавање територије и њених елемената који имају значај наслеђа, идентификованих кроз научне методе инвентарисања, релевантне законе, прописе, средства и процедуре, формализоване у менаџмент-плану, у складу са *Оперативним смерницама за имплементацију Конвенције о Светској баштини*.

28. Развој и имплементација менаџмент-плана за историјске урбане пејзаже захтева учешће интердисциплинарног тима стручњака и професионалаца, као и благовремено покретање свеобухватне јавне консултације.

29. Квалитетан менаџмент историјског урбаног пејзажа има за циљ трајно очување и побољшање просторних, функционалних и пројектованих вредности. У том смислу, посебан нагласак се ставља на контекстуализацију савремене архитектуре у историјском урбаном пејзажу и студије про-

цене културног или визуелног утицаја, које треба да прате предлоге за савремене интервенције.

30. Економски аспекти урбаног развоја треба да буду везани за циљеве дугорочног очувања наслеђа.

31. Историјске грађевине, отворени простори и савремена архитектура значајно доприносе вредности града брендирањем његовог карактера. Савремена архитектура може да буде јако компетитивно средство за градове, пошто привлачи становнике, туристе и капитал. Историјска и савремена архитектура представљају предност за локалне заједнице, која треба да се искористи у образовне сврхе, за разоноду, туризам и сигурно тржиште вредности добара.

Е. ПРЕПОРУКЕ

32. Следећа разматрања упућена су Комитету Светске баштине и UNESCO-у:

а) Што се тиче историјских урбаних подручја већ уписаних на Листу Светске баштине, концепт историјског урбаног пејзажа и препоруке изражене у овом меморандуму треба да се узму у обзир приликом разматрања сваког потенцијалног или утврђеног утицаја на интегритет добра на Листи Светске баштине. Ови принципи треба да буду унапређени плановима који дефинишу специфичне мере за предузимање заштите историјског урбаног пејзажа.

б) Када се разматра упис нових добара и локација историјских урбаних подручја на Листу Светске баштине, препоручује се да се концепт историјског урбаног пејзажа укључи у номинацију и процес евалуације.

в) Позива се UNESCO да проучи могућност формулисања нове препоруке која ће допунити и ажурирати постојеће на тему историјских урбаних пејзажа, са посебним освртом на контекстуализацију савремене архитектуре, која треба да се поднесе Генералној конференцији UNESCO-а.

(20. мај 2005)

Превела Бранка Шекарић

Препорука о историјском урбаном пејзажу, са речником и дефиницијама*

10. новембар 2011. године

Преамбула

Генерална конференција,

Имајући у виду да историјски урбани простори спадају међу најзаступљеније и најразноврсније манифестације нашег заједничког културног наслеђа, да су обликовани генерацијама и да представљају кључна сведочанства настојања и тежњи човечанствава кроз простор и време,

Сматрајући, такође, да урбано наслеђе представља за човечанство друштвено, културно и економско добро, дефинисано историјским наношењем слојева вредности створених сукцесивним и постојећим културама и акумулацијом традиција и искустава, препознатим као таквим у својој различитости,

Сматрајући, даље, да се урбанизација одвија у размери која је без преседана у историји човечанства, као и да је она покретач друштвено-економских промена и раста широм света, који би требало да буду усмеравани на локалним, националним, регионалним и међународним нивоима,

Препознајући динамичку природу живих градова,

Констатујући, међутим, да брз и често неконтролисан развој трансформише урбане просторе и њихове положаје, што може да изазове фрагментацију и пропадање урбаног наслеђа са дубоким последицама на вредности заједнице, у целом свету,

---

*Recommendation on the Historic Urban Landscape, including a glossary of definitions

Сматрајући, дакле, да у циљу обезбеђивања заштите природног и културног наслеђа акценат треба ставити на интеграцију конзервације историјског урбаног простора, менаџмента и стратегија планирања у локалне процесе развоја и урбаног планирања, као што су савремена архитектура и развој инфраструктуре, за које би примена приступа историјског урбаног пејзажа могла одржавању урбаног идентитета,

Сматрајући, такође, да принцип одрживог развоја обезбеђује очување постојећих ресурса, активна заштита урбаног наслеђа и његовог одрживог управљања је услов *sine qua non* развоја,

Позивајући се на корпус UNESCO-вих докумената који постављају стандарде, укључујући постојеће конвенције, препоруке и повеље¹ на тему очувања историјских простора, које све остају валидне,

Такође констатујући, међутим, да су се у процесима демографских промена, либерализације и децентрализације глобалног тржишта, као и масовног туризма, тржишне експлоатације наслеђа и климатских промена, променили услови, а градови постали предмет развојних притисака и изазова који нису постојали у време усвајања најновије UNESCO-ве Препоруке о историјским просторима из 1976. године (Препорука о очувању и савременој улози историјских подручја),

Констатујући, даље, еволуцију концепта културе и културног наслеђа и приступа њиховом управљању, кроз комбиноване акције локалних иницијатива и међународних скупова,² корисних у усмеравању вођења политике и праксе широм света,

У жељи да допуни и прошири примену стандарда и принципа утврђених у постојећим међународним инструментима,

Имајући, пре овога, предлоге који се тичу историјског урбаног пејзажа као приступа конзервацији урбаног наслеђа, а који се појављују на дневном реду 36. седнице Генералне конференције као тачка 8.1,

Одлучивши на својој 35. седници да ово питање треба решавати помоћу препоруке државама чланицама,

1. *Усваја*, овог 10. дана новембра 2011. ову Препоруку о историјском урбаном пејзажу;

2. *Препоручује* да државе чланице усвоје одговарајући законски институционални оквир и мере ради примене принципа и норми наведених у овој препоруци, на територијама под њиховом јурисдикцијом;

3. *Такође препоручује* да државе чланице, на ову препоруку скрену пажњу локалних, националних и регионалних власти, као и институција, служби или тела и удружења која се баве очувањем, заштитом и управљањем историјским урбаним просторима и њиховим ширим географским положајем.

Увод

1. Наше време је сведок највећих људских миграција у историји човечанства. Више од половине светске популације данас живи у урбаним подручјима. Урбани простори постају све важнији као покретачи раста и центри иновација и креативности; они пружају могућности за запошљавање и образовање и одговор на растуће потребе и аспирације људи.

2. Брза и неконтролисана урбанизација, међутим, често може довести до социјалне и просторне фрагментације и драстичног погоршања квалитета урбаног окружења и околних руралних подручја. Пре свега, то може бити због претеране густине градње, стандардизованих и монотоних грађевина, губитка јавног простора и садржаја, неадекватне инфраструктуре, исцрпљујућег сиромаштва, социјалне изолације и повећаних ризика од климатских и сличних катастрофа.

3. Урбано наслеђе, укључујући његове материјалне и нематеријалне компоненте, представља кључни ресурс за јачање погодности за живот урбаних простора и подстиче економски развој и социјалну кохезију у променљивом глобалном окружењу. Како будућност човечанства зависи од ефикасног планирања и управљања ресурсима, конзервација је постала стратегија за постизање равнотеже између урбаног раста и квалитета живота на одрживој основи.

4. Током протеклих пола века конзервација урбаног наслеђа јавља се као важан сектор јавне политике широм света. То је одговор на потребу очувања заједничких вредности и добијања користи од наслеђа историје. Међутим, прелазак са нагласка на архитектонским споменицима, пре свега у правцу ширег препознавања значаја социјалних, културних и економских процеса у очувању урбаних вредности, треба да буде праћен настојањем

за прилагођавањем постојећим политикама и стварањем нових алата за решавање ове визије.

5. Ова препорука односи се на потребу за бољим интегрисањем и смештањем стратегија конзервације урбаног наслеђа у оквиру ширих циљева укупног одрживог развоја, како би се подржале јавне и приватне акције усмерене на очување и унапређење квалитета животне средине. Она сугерише приступ историјског урбаног пејзажа за идентификацију, конзервацију и управљање историјским просторима у оквиру њихових ширих урбаних контекста, узимајући у обзир међусобне односе њихових физичких облика, њихову просторну организацију и повезивање, њихове природне карактеристике и положаје, као и њихове друштвене, културне и економске вредности.

6. Овај приступ бави се политиком, управљањем и менаџментом који се односи на укључивање различитих носилаца интереса, обухватајући и локалне, националне, регионалне, међународне, јавне и приватне актере у урбаном развојном процесу.

7. Ова препорука ослања се на четири претходне UNESCO-ве препоруке које се односе на очување наслеђа и препознавање значаја и валидности њихових концепата и принципа у историји и пракси конзервације. Осим тога, конвенције и повеље модерне конзервације баве се многим димензијама културног и природног наслеђа и представљају темеље ове препоруке.

I Дефиниција

8. Историјски урбани пејзаж је урбано подручје схваћено као резултат историјских слојева културних и природних вредности и атрибута, који се шири изван појма „историјског центра“ или „ансамбла“ како би укључио шири урбани контекст и његов географски положај.

9. Овај шири контекст обухвата пре свега топографију споменичке целине, геоморфологију, хидрологију и природне карактеристике, њено изграђено окружење, историјско и савремено, њену инфраструктуру изнад и испод земље, отворене просторе и вртове, као и њене обрасце коришћења земљишта и просторну организацију, перцепције и визуелне односе, као и све друге елементе урбане структуре. Он такође укључује друштвене и културне праксе и вредности, економске процесе и нематеријалне димензије наслеђа које се односе на различитост и идентитет.

10. Ова дефиниција обезбеђује основу за свеобухватни и интегративни приступ за идентификацију, процену, конзервацију и управљање историјским урбаним пејзажима у оквиру укупног одрживог развоја.

11. Приступ историјског урбаног пејзажа усмерен је на очување квалитета животне средине, јачање продуктивног и одрживог коришћења урбаних простора, препознајући њихов динамичан карактер и промовишући социјалну и функционалну разноврсност. Он интегрише циљеве конзервације урбаног наслеђа и циљеве друштвеног и економског развоја. Укоренен је у уравнотеженом и одрживом односу између урбаног и природног окружења, између потреба садашњих и будућих генерација и наслеђа из прошлости.

12. Приступ историјског урбаног пејзажа сматра културну разноликост и креативност кључним средствима за људски, друштвени и економски развој; обезбеђује алате за управљање физичким и друштвеним трансформацијама; води рачуна да су савремене интервенције хармонично интегрисане са наслеђем у историјском окружењу и узима у обзир регионалне контексте.

13. Приступ историјског урбаног пејзажа учи од традиција и схватања локалних заједница, поштујући вредности националних и међународних заједница.

II Изазови и могућности историјског урбаног пејзажа

14. Постојеће UNESCO-ве препоруке препознају важну улогу историјских подручја у савременим друштвима. Оне такође идентификују одређени број специфичних претњи очувању историјских урбаних подручја и обезбеђују опште принципе, политике и смернице за суочавање са таквим изазовима.

15. Приступ историјског урбаног пејзажа одражава чињеницу да су дисциплина и пракса конзервације урбаног наслеђа значајно еволуирале последњих неколико деценија, омогућавајући креаторима политика и менаџерима да се ефикасније баве новим изазовима и могућностима. Приступ историјског урбаног пејзажа подржава заједнице у њиховом трагању за развојем и прилагођавањем, уз задржавање карактеристика и вредности повезаних са њиховом историјом и колективним памћењем, као и животном средином.

16. Последњих неколико деценија, захваљујући

наглом порасту урбане популације у свету, обиму и брзини развоја, као и промени економије, урбана насеља и њихови историјски простори постали су центри и покретачи економског раста у многим регионима света и преузели нову улогу у културном и друштвеном животу. Као резултат тога, нашли су се пред великим бројем нових притисака, укључујући следеће:

Урбанизација и глобализација

17. Урбани раст трансформише суштину многих историјских урбаних подручја. Глобални процеси имају јак утицај на вредности које заједнице приписују урбаним подручјима и њиховим положајима, као и на перцепцију и реалности њихових становника и корисника. С једне стране, урбанизација обезбеђује економске, социјалне и културне могућности које могу побољшати квалитет живота и традиционални карактер урбаних подручја; с друге, неконтролисана промена у урбаној густини и порасту могу да угрозе смисао места, интегритет урбаног ткива, као и идентитет заједница. Неки историјски урбани простори губе функционалност, традиционалну улогу и становништво. Приступ историјског урбаног пејзажа може да помогне у управљању и ублажавању таквих утицаја.

Развој

18. Многи економски процеси нуде начине и средства за смањење урбаног сиромаштва и промовисање социјалног и хуманог развоја. Већа доступност иновација, као што су информационе технологије и одрживо планирање, праксе пројектовања и изградње, могу да побољшају урбану подручја, унапређујући тако квалитет живота. Када се правилно управља, кроз приступ историјског урбаног пејзажа, нове функције као што су услуге и туризам представљају важне економске иницијативе које могу да допринесу добробити заједнице и конзервацији историјских урбаних подручја и њиховог културног наслеђа, уз обезбеђивање економске и социјалне различитости и стамбене функције. Пропуст у прихватању ових могућности доводи до стварања неодрживих и непогодних градова, исто као што њихова имплементација на неадекватне и неприкладне начине резултира уништавањем ресурса наслеђа и незаменљивим губицима за будуће генерације.

Окружење

19. Људска насеља стално се прилагођавају

климатским и еколошким променама, укључујући оне који су последица катастрофа. Међутим, интензитет и брзина данашњих промена изазов су за наша комплексна урбана окружења. Брига за окружење, нарочито за воду и потрошњу енергије, захтева приступе и нове моделе урбаног живота, заснованог на еколошки осетљивим политикама и праксама усмереним на јачање одрживости и квалитета урбаног живота. Многе од ових иницијатива, међутим, треба да интегришу природно и културно наслеђе као ресурсе за одрживи развој.

20. Промене у историјским урбаним просторима такође могу да буду последица изненадних катастрофа и оружаних сукоба. Оне могу бити краткотрајне, али могу имати трајне последице. Приступ историјског урбаног пејзажа може да помогне у управљању и ублажавању таквих утицаја.

III Политике

21. Модерне урбане конзерваторске политике, као што је приказано у постојећим међународним препорукама и повељама, поставиле су основу за очување историјских урбаних подручја. Међутим, садашњи и будући изазови захтевају дефинисање и имплементацију нове генерације јавних политика које ће идентификовати и заштитити историјске слојеве и равнотежу културних и природних вредности у урбаном окружењу.

22. Конзервација урбаног наслеђа треба да буде интегрисана у општу политику и праксу планирања и оне политике које се односе на шири урбани контекст. Политике треба да обезбеде механизме за постизање равнотеже између конзервације и одрживости у краткорочним и дугорочним оквирима. Посебан нагласак треба ставити на хармоничну интеграцију савремених интервенција у историјско урбано ткиво. Конкретно, одговорности различитих носилаца интереса су следеће:

(а) Државе чланице треба да интегришу стратегије конзервације урбаног наслеђа у националне развојне политике и програме, у складу са приступом историјског урбаног пејзажа. У том оквиру, локалне власти треба да припреме планове урбаног развоја, узимајући у обзир вредности простора, укључујући пејзаж и друге вредности наслеђа, као и карактеристике које су у вези с њима;

(б) Јавни и приватни носиоци интереса треба да сарађују, између осталог, кроз партнер-

ства како би се обезбедила успешна примена приступа историјског урбаног пејзажа;

(в) Међународне организације које се баве процесима одрживог развоја треба да интегрису приступ историјског урбаног пејзажа у своје стратегије, планове и активности;

(г) Националне и међународне невладине организације треба да учествују у развоју и ширењу алата и најбољих пракси за имплементацију приступа историјског урбаног пејзажа.

23. Сви нивои власти – локални, регионални, национални/федерални – свесни своје одговорности, треба да допринесу дефинисању, изради, имплементацији и процени политика конзервације урбаног наслеђа. Ове политике треба да буду засноване на партиципативном приступу свих носилаца интереса и координиране са позиција институција и сектора.

IV Алати

24. Приступ заснован на историјском урбаном пејзажу подразумева примену низа традиционалних и иновативних алата прилагођених локалним контекстима. Неки од ових алата, који треба да се развијају као део процеса који укључује различите носиоце интереса, могу бити следећи:

(а) **Алати грађанског ангажовања** – треба да укључе различите носиоце интереса и оспособе их да идентификују кључне вредности у својим урбаним срединама, да развијају визије које одражавају њихову разноликост, постављају циљеве, договарају се о акцијама за очување свог наслеђа и промовишу одрживи развој. Ови алати, који чине саставни део динамике урбаног управљања, треба да олакшају интеркултурални дијалог учећи од заједница о њиховим историјама, традицијама, вредностима, потребама и тежњама и олакшавајући посредовање и преговарање између група са супротстављеним интересима.

(б) **Алати знања и планирања** – треба да помогну у заштити интегритета и аутентичности атрибута урбаног наслеђа. Они такође треба да омогуће препознавање културног значаја и различитости и обезбеде мониторинг и управљање променама како би се побољшао квалитет живота и урбаног простора. Ови алати ће укључити документацију и мапирање културних и природних карактеристика. Наслеђе и процена социјалног и еколошког утицаја треба да се користе за подржавање и

олакшавање процеса доношења одлука у оквиру одрживог развоја.

(в) **Регулаторни системи** – треба да одражавају локалне услове и могу да обухвате законодавне и регулаторне мере чији је циљ конзервација и управљање материјалним и нематеријалним атрибутима урбаног наслеђа, укључујући њихове социјалне, еколошке и културне вредности. Традиционални и обичајни системи треба да буду препознати и ојачани као неопходни.

(г) **Финансијски алати** – треба да буду усмерени на изградњу капацитета и подршку иновативном развоју који ствара приход, укореењеном у традицији. Поред владе и глобалних фондова из међународних агенција, финансијски алати треба да буду ефикасно коришћени за подстицање приватних инвестиција на локалном нивоу. Микрокредит и други облици флексибилног финансирања који подржавају локална предузећа, као и разноврсни модели партнерства, такође су од суштинског значаја јер приступ историјског урбаног пејзажа чине финансијски одрживим.

V Изградња капацитета, истраживање, информације и комуникације

25. Изградња капацитета треба да укључи главне носиоце интереса: заједнице, доносиоце одлука, као и стручњаке и менаџере, и то ради подстицања разумевања приступа историјског урбаног пејзажа и његове имплементације. Ефикасна изградња капацитета зависи од активне сарадње свих главних носилаца интереса, у циљу прилагођавања имплементације ове препоруке у регионалним контекстима ради дефинисања и усавршавања локалних стратегија и циљева, акционих оквира и схема мобилизације ресурса.

26. Истраживање треба да буде усмерено на комплексну слојевитост урбаних насеља како би се идентификовале њихове вредности, схватило њихово значење за заједнице и насеља представила посетиоцима на свеобухватан начин. Академске и универзитетске институције и друге истраживачке центре треба охрабрити да развијају научна истраживања о аспектима приступа историјског урбаног пејзажа и да сарађују на локалном, националном, регионалном и међународном нивоу. Битно је да се документује стање урбаних подручја и њихова еволуција како би се олакшала валоризација предлога за промене и побољшале заштитне и управљачке вештине и процедуре.

27. Треба подстицати коришћење информационих и комуникационих технологија за документовање, разумевање и презентовање комплексне слојевитости урбаних подручја и њихових саставних компонената. Прикупљање и анализе ових података битан су део познавања урбаних подручја. За комуникацију са свим секторима друштва нарочито је важно допрети до младих и других недовољно заступљених група у циљу подстицања њиховог учешћа.

VI Међународна сарадња

28. Државе чланице и међународне владине и не-владине организације треба да олакшају јавности разумевање и укључивање у имплементацију приступа историјског урбаног пејзажа, ширењем најбољепраксеистеченихискуставаизразличитих делова света, у циљу јачања мреже дељења знања и изградње капацитета.

29. Државе чланице треба да промовишу мултинационалну сарадњу између локалних власти.

30. Агенције за међународни развој и сарадњу држава чланица, невладине организације и фондациије треба подстицати да развијају методологије које узимају у обзир приступ историјског урбаног пејзажа и да га усклађују с њиховим програмима помоћи и пројектима који се односе на урбана подручја.

АПЕНДИКС

Речник и дефиниције

Историјско подручје/град (Препорука из 1976. године)

„Историјска и архитектонска (укључујући вернакуларна) подручја“ означавају групу зграда, структура и отворених простора, укључујући археолошке и палеонтолошке локалитете, који чине саставни део људских насеља у урбаним или руралним срединама, чије су повезаности и вредности препознате са археолошког, архитектонског, праисторијског, историјског, естетског или друштвено-културног становишта. Међу тим „подручјима“, која се веома разликују по својој природи, могуће је посебно разликовати следеће: праисторијске локације, историјске градове, старе урбане четврти, села и засеоке, као и хомогене споменичке групе, с тим што се подразумева да ово последње по правилу треба да

се пажљиво сачува у непромењеном стању.

Историјско урбано подручје (ICOMOS-ова Вашингтонска повеља)

Историјска урбана подручја, велика и мала, укључују градове, мање градове и историјске центре или четврти, заједно с њиховим природним и изграђеним окружењем. Иза њихове улоге као историјских докумената, ова подручја оличавају вредности традиционалних урбаних култура.

Урбано наслеђе (истраживачки Извештај Европске уније бр. 16 (2004), Одрживи развој урбаних историјских подручја кроз активну интеграцију унутар градова – SUIT)

Урбано наслеђе обухвата три главне категорије:

- Споменичко наслеђе од изузетне културне вредности;
- Елементи наслеђа који немају изузетну културну вредност али су присутни у целини у релативно великом броју, на кохерентан начин;
- Нови урбани елементи које треба размотрити (на пример):
  - Урбани изграђени облици;
  - Отворени простори: улице, јавни отворени простори;
  - Урбане инфраструктуре: мреже материјала и опреме.

Урбана конзервација

Урбана конзервација није ограничена на очување појединачних грађевина. Она посматра архитектуру као елементат укупне урбане средине, што је чини комплексном и вишестраном дисциплином. По дефиницији, дакле, урбана конзервација налази се у самом срцу урбаног планирања.

Израђено окружење

Израђено окружење односи се на ресурсе које је изградио човек (наспрам природних) и инфраструктуру, пројектоване да би подржали људску активност, као што су зграде, путеви, паркови и друге погодности.

Приступ пејзажа (Међународна унија за очување природе – IUCN и Светски фонд за дивље животиње – WWF)

Приступ пејзажа је оквир за доношење одлука

на нивоу конзервације пејзажа. Приступ пејзажа помаже да се донесу одлуке о целисходности одређених интервенција (као што је нови пут или плантажа), као и да олакша планирање, преговарање и имплементацију активности у пејзажу као целини.

Историјски урбани пејзаж

(Видети дефиницију у параграфу 9 Препоруке)

Положај (ICOMOS-ова Ксиан декларација)

Положај структуре, локације или подручја са наслеђем дефинише се као непосредно и шире окружење које је део његовог значаја и

препознатљивог карактера или му доприноси.

Културни значај (ICOMOS-ова Бура повеља, Аустралија)

Културни значај подразумева естетску, историјску, научну, социјалну или духовну вредност за прошле, садашње или будуће генерације. Културни значај огледа се у самом месту, његовим грађевинама, положају, коришћењу, асоцијацијама, значењима, записима, сродним местима и објектима. Места могу имати низ вредности за различите појединце или групе.

Превела Бранка Шекарић

1 Конвенција о заштити Светске културне и природне баштине, 1972; Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза, 2005; Препорука о очувању лепоте и карактера пејзажа и локалитета, 1962; Препорука о очувању културних добара угрожених јавним или приватним радовима, 1968; Препорука о заштити, на националном нивоу, културног и природног наслеђа, 1972; Препорука о очувању и савременој улози историјских подручја, 1976; ICOMOS-ова Међународна повеља за конзервацију и рестаурацију споменика и споменичких целина (Венецијанска повеља), 1964; ICOMOS-ова Повеља о историјским вртovima (Фирентинска повеља), 1982; ICOMOS-ова Повеља за очување историјских градова и урбаних подручја (Вашингтонска повеља), 1987; ICOMOS-ова Ксиан Декларација о конзервацији положаја историјских објеката, локација и подручја, 2005; Бечки Меморандум о

Светској баштини и савременој архитектури - Управљање историјским урбаним пејзажом, 2005.

2 Светска конференција о културним политикама, Мексико Сити 1982; Састанак о аутентичности, Нара 1994; Самит Светске комисије за културу и развој, 1995; Хабитат II Конференција у Истанбулу са ратификацијом Агенде 21, 1996; Међувладина конференција UNESCO-а о културним политикама за развој, Стокхолм 1998; Заједничка конференција Светске банке и UNESCO-а о култури и одрживом развоју - Инвестирање у културу и природне квалитете, 1998; Међународна конференција о Светској баштини и савременој архитектури, Беч 2005; Генерална скупштина ICOMOS-а о положају споменика и споменичких места, Ксиан 2005; Генерална скупштина ICOMOS-а о Духу места, Квебек 2008.

Фирентинска декларација о пејзажу, 2012.*

Завршна декларација UNESCO-вог међународног скупа „Међународна заштита пејзажа“ одржаног у Фиренци 19-21. септембра 2012. поводом 40-годишњице Конвенције о Светској баштини

Учесници скупа, укључујући више од 30 експерата из разних земаља, као и представници организација Уједињених нација (UNESCO, FAO, UNCCD, UNEP), интернационалних међувладиних организација, центара и удружења (ICCROM, EUI, UNU, ICOMOS, IFLA, ICKHS, ITKI, IPSI, EHP), заједно са националним и невладиним организацијама, универзитетима и локалним администрацијама:

захваљујући организаторима за сазивање скупа *Међународна заштита пејзажа* и, посебно, Његовом краљевском височанству, принцу од Велса на његовој изузетно подстицајној видео-поруци;

испитавши и размотривши изазове данашњице;

изражавајући своју дубоку забринутост због деградације пејзажа широм света као последице индустријализације, брзе урбанизације, интензивирања пољопривредних процеса и других претњи и ризика изазваних глобалним променама;

прихватајући пејзаж као израз односа између људи и животне средине, који је, током времена, створио и даље ствара хармоничне услове живота и богатство;

препознајући значај пејзажа као едукативно

---

*Florence Declaration on Landscape (2012)

средство за промовисање знања и подизање свести о културној различитости, идентитету и одговорности;

узимајући у обзир да је пејзаж опште добро и да право на пејзаж представља људску потребу;

свесни да је немогуће заштитити пејзаже занемарујући локално и традиционално знање које их је створило и чији губитак уништава наслеђе оних знања и вештина која се употребљавају за одговарајућа и иновативна решења;

прихватајући да међународне резолуције препознају суштинске аспекте пејзажа, као што су прилагодљиви менаџмент и холистички приступ између социјалних, економских и естетских елемената за постизање могућих одговора пред глобалним изазовима;

узимајући у обзир захтев локалних заједница и представника администрација за очувањем пејзажа ради бољих услова живота заснованих на глобалној размени могућности и заједничким циљевима;

подсећајући на Rio+20 завршни документ *Будућност желимо* и предстојећу ревизију Миленијумских циљева развоја;

узимајући у обзир бројне иницијативе на међународном, националном и локалном нивоу, у вези са управљањем пејзажем у контексту одрживог развоја у оквиру система Уједињених нација;

афирмишући значај очувања и унапређења пејзажа за:

- квалитет свакодневног живота и културног идентитета и унапређење добробити;
- препознавање вредности традиционалног знања и пракси као основе за уравнотежене технолошке и иновативне програме;
- подстицање поштовања споменичких локација и процеса одлучивања који чувају заједнице и људе;
- промовисање радних могућности, безбедности хране, заштите животне средине и отпорности заједнице;

- промовисање социјалног и економског одрживог развоја проширујући просторне и концептуалне границе пејзажа;

- подстицање свеобухватних програма у којима учествују све заинтересоване стране и активности заснованих на локалном знању;

- оснаживање заједница и институција у процесима одлучивања;

- подстицање поштовања људских права, укључујући права заједница да обезбеде своју егзистенцију и да сачувају своје ресурсе, идентитет и веровања;

- реаговање на адаптиван и свеобухватан начин на ризик и катастрофе;

- вођење борбе против дезертификације, деградације земљишта и сушу, очување биолошке разноврсности и ублажавање ефеката климатских промена;

- очување разноврсности, материјалног и нематеријалног наслеђа;

- обезбеђивање континуитета екосистема у пружању услуга заједницама;

ПОЗИВАЈУ међувладине организације и секретаријате одговорне за програме Уједињених нација и међународне конвенције, заједно са невладиним организацијама да:

- јачају глобалну свест о потреби да се заштите и унапреде пејзажи као саставни елемент процеса одрживог развоја;
- размењују информације и обезбеде експертизу;
- успоставе ефикасна партнерства;

ДАЉЕ ПОЗИВАЈУ ова тела, заједно са релевантним UNESCO-вим центрима и председавајућим лицима, да створе Радну групу за подстицање сарадње између постојећих међународних инструмената и програма за промоцију међународне, националне и локалне политике усмерене ка повезивању очувања и унапређења пејзажа;

ПОДРЖАВАЈУ непосредне националне и локалне иницијативе власти за заштиту пејзажа, укључујући образовне и програме подизања свести и коришћења традиционалног знања;

захтевају да се 2013. године установи Међународни форум за очување пејзажа као средства за одрживи развој, са циљем унапређења предлога за разматрање Агенде Међународног развоја после 2015. године и да

се покрене поступак за стварање одговарајућих међународних механизма.

Превела Сања Кесић Ристић

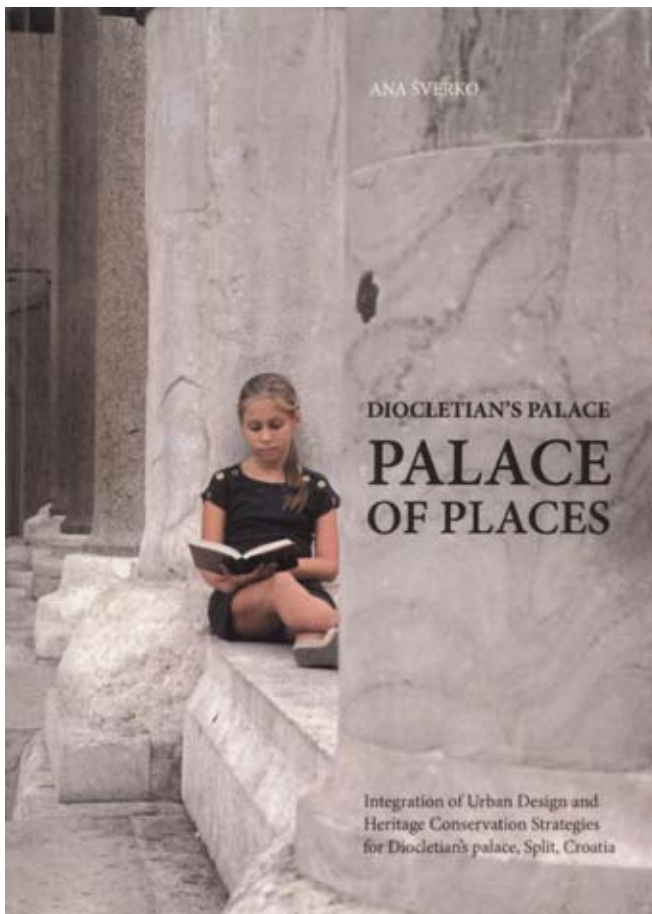
V Прикази

Ana Šverko, PALACE OF PLACES, Integration of Urban Design and Heritage Conservation Strategies for Diocletian's palace, Split,

Сања Кесић Ристић

Ex libris, Biblioteka Hrvatska spomenička baština, Zagreb 2011.

Књига архитектке Ане Шверко заснована је на магистарској тези посвећеној урбаном пројектовању и конзерваторским стратегијама за Диоклецијанову палату у Сплиту, која је одбрањена 2002. године на универзитету Беркли (Berkeley) у Америци. Настала је, према речима аутора, као логична синтеза њеног вишегодишњег искуства које је стекла радећи у конзерваторском одеку у Сплиту и едукације у иностранству. Наслов књиге објашњен је већ на првој страници Албертијевим цитатом: *„Ако је град попут неке велике куће, и, ако је обратно, кућа попут неког малог града, зар не би различити делови куће могли да се посматрају као минијатурне грађевине?“*

Ана Шверко у уводу образлаже проблематику Диоклецијанове палате, уписане још 1979. године на Листу Светске баштине, која је настала као античка палата римског императора, потом је унутар ње створен град, а на крају се и око Палате развио град који је постао други по величини у Хрватској. Она истиче да ни палата, ни град никада нису претрпели већа разарања проузрокована ратом или елементарним непогодама, што за исход има комплекс стар 17 векова, у којем се надовезују римски, средњовековни, ренесансни, барокни, неокласични и стилови 20. века. А. Шверко је од почетка свесна чињенице да оно што је Диоклецијанову палату до данас одржало у животу представља и потенцијал за њено очување у будућности, а то је континуитет у животу. Међутим, многи фактори ризика, попут све већег броја туриста, економски моменти и сл., захтевају да се о Диоклецијановој палати у Сплиту размишља са више одговорности и опција које нуде њен одрживи опстанак.

Свесна тога да су развој и промене неизбежни у очувању Диоклецијанове палате, А. Шверко се бави јавним просторима Палате да би успоставила стандарде и принципе за очување комплексности и идентитета историјског језгра Сплита. Она полази од становишта да се конфликт између заштите и развоја може решити интеграцијом савременог урбаног планирања са стратегијама конзервације наслеђа, тако да се међусобно подржавају. Притом се историјски простор састоји од материјалних и нематеријалних слојева који су у одређеном међусобном односу, док урбани дизајн представља везу између архитектуре, просторног планирања, пејзажне архитектуре, индустријског наслеђа, и првенствено се бави јавним урбаним просторима, односно односима и карактером јавне свести и начином на који је јавност доживљава.

Ана Шверко посматра јавни простор као нешто што је некомплетно, као нешто што стиче своје одлике тек пошто га људи активирају, а интеграцију као неопходно средство које обезбеђује смислену комуникацију човека и простора. У животу Диоклецијанове палате та комуникација је била вековима одржавана, све до савременог доба када се родила жеља да се истраже њени најстарији слојеви. Према мишљењу ауторке, неке од тенденција за пурификацијом довеле су до тога да је уклањање познијих слојева изазвало упечатљиво одсуство живота у тим деловима Палате. Да конзервација и урбано планирање могу бити део исте стратегије, А. Шверко доказује историјском, просторном и анализом употребе земљишта, истичући неразрађену и недовољно промишљену туристичку активност као једну од највећих опасности по очување Диоклецијанове палате. Њен циљ није да заустави време и претвори Палату у археолошко налазиште. Напротив, она је посматра као сведока људских активности током 17 столећа и сматра да би стварањем услова за њен даљи живот били очувани и сви претходни моменти њене историје.

Да би читаоцу приближила проблематику Диоклецијанове палате, ауторка га упознаје са значајем простора у време његовог настанка, водећи га потом кроз средњовековни период и указујући на промене које су се дешавале током тог времена. Посебну пажњу је указала ренесансном и барокном развоју Палате, која тада већ увелико представља центар насеља, као и њеном историјату током 19. века, односно улози коју Палата има у развоју града Сплита. Овде је значајно истаћи улогу бројних илустрација у књизи чије опширне легенде додатно објашњавају ауторкине поставке

у истраживању овог сложеног споменичког комплекса.

У студији Ане Шверко конзерваторски радови извођени током 20. века, са циљем „чишћења” Палате од слојева настајалих вековима након њене изградње, предмет су посебног критичког разматрања. Она препознаје улицу, трг и грађевину као елементе јавних простора Палате као кључне у јачању свакодневних потреба оних који ту живе. Обавивши бројна истраживања, између осталог и детаљна испитивања локалног становништва, ауторка учача просторни дисконтинуитет Палате и покушава да за њега нађе најповољније решење које би задовољило услов „јавног простора” и које би очувало карактер места.

Ауторка тако долази до савременог доба обележеног развојем филма као новом граном уметности, препознајући различите врсте кинематографске монтаже (линеарне, ретроспективне, паралелне, аналогне,..) у архитектонским елементима који јавни простор чине разноликим. У том смислу, она препознаје три главне категорије грађевина унутар Палате, имајући на уму да конзервација и рестаурација не би требало да буду циљ за себе, већ да је неопходно интегрисати их са савременим потребама. Неопходно је избећи интервенције које су „покушај да се реконструише прошлост каква је некад била са гротескним резултатима...” јер је комплексност Палате управо у њеној способности да прихвати аутентичне облике сваког периода кроз које пролази.

Ана Шверко даље образлаже своје аргументе за уношење нових садржаја у поједине сегменте Палате. Она анализира сваки њен појединачни део, узима у обзир досадашња археолошка истраживања, као и тренутну демографску ситуацију, изналазећи решења попут рехабилитације појединих делова, уз нов или већ коришћени садржај.

У закључку, ауторка дефинише Диоклецијанову палату као Место, али и као низ Места унутар Палате које треба чувати и дати им намену унутар културног добра уписаног на Листу Светске баштине. Основна сврха наслеђа је очување колективне меморије и А. Шверко сматра да је то заједничка одлика свих становника Палате. Такође истиче да места која нису јавна врло лако постају интерес приватних потреба; у процесу планирања сви јавни простори постају приступачни свакодневном друштвеном развоју, чиме се смањују могућности њиховог приватизовања.

У овој књизи Диоклецијанова палата је посматрана као „кућа” на нивоу града коју не чини само изграђено наслеђе већ и митови и фантазије које стварају места унутар њега. А. Шверко назива Диоклецијанову палату „вечном кућом за све” јер чува трагове свих периода, укључујући и оне савремене. Оптимистички верује да ће одговарајућим стратегијама урбаног планирања успети да се очува јединственост Палате. Ауторка на крају књиге пореди Диоклецијанову палату са шаховском таблом која се састоји од тргова – сваки трг представља посебно Место чији процес планирања представља бесконачну партију шаха.

Архитекта Ана Шверко је из Сплита, магистрирала је и докторирала у иностранству. Од 1998. године је радила у конзерваторском одсеку Министарства културе Хрватске, а од 2012. у Институту за повијест умјетности – Центру Цвито Фисковић у Сплиту. Члан је Националног комитета ICOMOS Хрватска. Из њене биографије сазнајемо да као архитекта-конзерватор и урбаниста, посвећена научном истраживању историје архитектуре и урбаног планирања, у свом приступу заштити инсистира на интердисциплинарности, с циљем премошћавања јаза између теорије и праксе у функционисању наслеђа. Аутор је бројних радова, а посебно треба истаћи њене доприносе као из-

вршног уредника књиге „Поуке баштине за градњу у хрватском приобаљу” (Загреб 2007) и у уредништву једног од најеминентнијих годишњака са територије бивше Југославије, „Прилози повијести умјетности у Далмацији”, научног часописа који излази већ шест деценија.

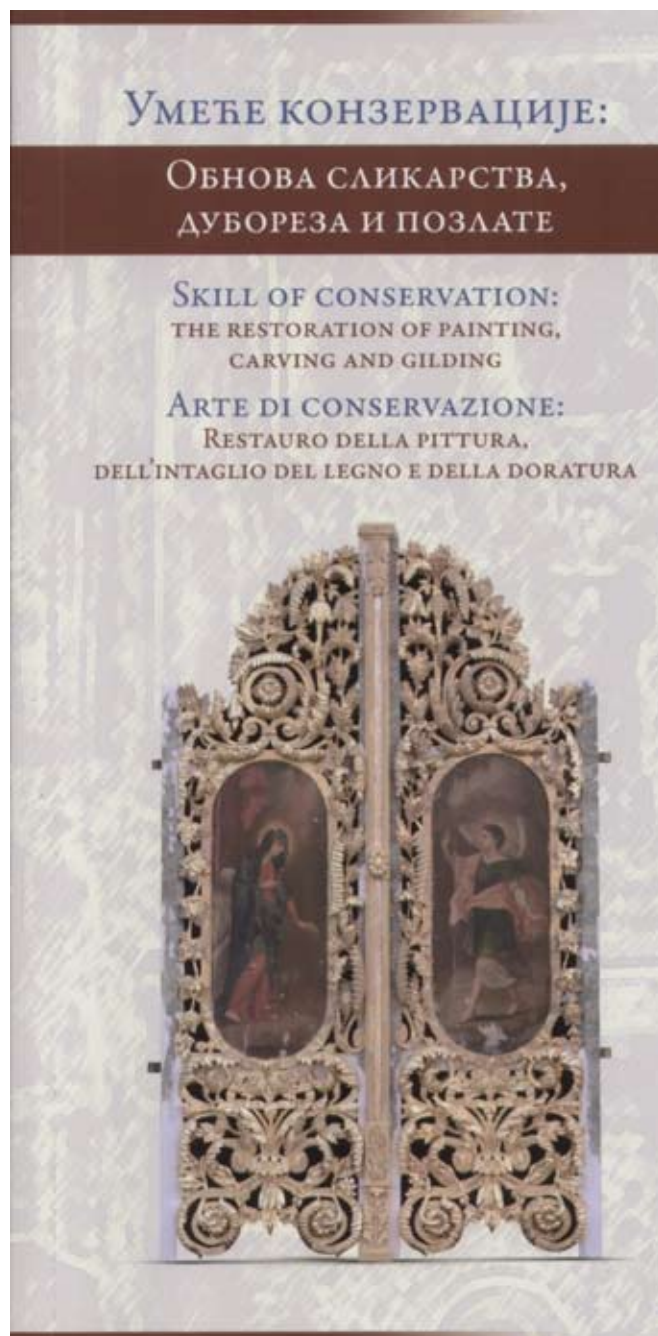
Њено широко образовање и искуство, а пре свега велика радозналост и отвореност за сва поља истраживања која су на било који начин повезана са наслеђем, омогућили су настанак ове књиге. Њеним читањем стиче се утисак да је конзервација дисциплина која захтева само мало више размишљања, мало више труда и проблеми ће се превазићи са невероватном лакоћом и уз једноставна решења. Наравно, то је постигнуто вишегодишњим радом на проучавању Диоклецијанове палате и конзерваторских радова који су извођени деценијама, са бољим или лошијим резултатима. Ана Шверко критички разматра све досад примењиване методе, проналазећи у свакој, без обзира на њен квалитет, одговор на питања која савремена заштита, као и она будућа, стављају пред службу заштите. То је свакако највећа вредност ове књиге, за наше прилике потпуно новог и инспиративног приступа конзервацији, јер иницира преиспитивање свачијег односа према наслеђу као предмету нашег рада – како га очувати, али и живети са њим.

Александра
Давидов Темерински

Умеће конзервације: обнова сликарства, дубореза и позлате

Изложба Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Галерији Матице српске 23. јануар – 19. фебруар 2013. године

Изложбом насталом у сарадњи са Галеријом Матице српске Покрајински завод за заштиту споменика културе представио је избор конзерваторских радова на обнови сликарства, дубореза и позлате, настављајући сарадњу две институције на промовисању и популаризацији заштите и очувања културног наслеђа.

Аутор изложбе и каталога Дејан Радовановић, историчар уметности, представио је конзерваторске радове изведене последње деценије на споменицима насталим у широком хронолошком распону, од средњег века, до прве половине 20. столећа. Конзерватори су имали прилику да покажу свој стручни сензибилитет у разрешавању сложених проблема на разноврсном материјалу: почев од фрагмента новооткривене фреске *Распећа* с краја 13. или почетка 14. века, италокритске иконе *Богородице са Христом* (1693) и барокне слике *Тајне вечере* (1737) – све три из фрањевачког самостана у Бачу – преко најобимнијег дела изложбе, знатно оштећених иконостаса насталих од 16. до 19. века из српских православних цркава у Хрватској из Даља, Опатовца, Боботе, Брањине, Копривне, Скрадина и Вуковара, којима се прикључују иконостаси из Пожаревачке цркве у Сентандреји у Мађарској и из Цркве Успења Богородице у Чакову у Румунији – па све до радова на сликама модерниста Саве Шумановића и Милана Коњовића.

С обзиром на њен дидактички карактер, изложба је замишљена једноставно и функционално: изложен је део оригиналног материјала, праћен детаљним легендама на постерима на којима су текстом и фотографијама приказане фазе рада и образложена решења конзерваторског поступка

за свако појединачно дело.

Пратећи каталог конципиран је као кратак, али надахнуто срочен есеј на српском, енглеском и италијанском језику, са илустрацијама, у којем се није нашло места за детаљније упознавање са садржином изложбе, односно изостао је класичан каталогски део. Међутим, с обзиром на значај материјала и слојевитост конзерваторских питања која су покренута и решавана, обимнија публикација била би веома добродошла.

Овом приликом биће наведене само извесне посебности у примењеном методу или нова открића до којих се дошло *умећем конзервације*. У раду на иконостасима који су често претрпели велика оштећења, а и даље су у култу, потреба за њиховим излагањем у ентеријеру цркве упућивала је конзерваторе на доношење неких врло осетљивих одлука. Упечатљив пример представља иконостас Павела Ђурковића у Даљу, који је током Другог светског рата изгубио чак 80% дуборезбарене носеће конструкције и већи број икона. Пошто не постоји документација о његовом изгледу изнад зоне престоних икона, сачувани делови су реконструисани у потпуности до финалног ретуша и позлате, али уз поштовање принципа реверзибилности и препознатљивог одвајања оригинала од реконструкције. Делимичном рекомпозицијом ове олтарске преграде реконструисани делови биће уклопљени у нову целину.

На иконостасима из Опатовца и Боботе чији је изворни изглед потпуно очуван оштећења сликарства на иконама нису била велика, док је дуборезбарија страдала у толикој мери да није било могуће рестаурисати је, па је реконструисан њен већи део. Захваљујући обимној фото-документацији тај поступак је било могуће извести до нивоа оригиналног изгледа, а сличан поступак предложен је пројектима за реконструкцију иконостаса црква у Вуковару и Чакову.

Икона на стаклу *Богородице Одигитрије са дететом* из Цркве Св. Димитрија у Бајши такође пружа пример потпуне реконструкције ликова Христа и Богородице са јасно назначеном разликом између оригинала и “ретуша”, односно додатих новоосликаних фрагмената на стаклу.

Запажа се да је приликом радова на иконостасима у више наврата примењен метод реконструкције, најмање пожељани прихватљив само под одређеним условима према важећим, међународно усвојеним принципима теорије конзервације. Аутор изложбе

свестан је ове чињенице коју истиче у каталогу, а као аргумент за примену поменутог метода наводи учешће иконостаса у култном животу црква и потребу за што већом репрезентативношћу његовог барокног, раскошног изгледа. Најделикатније конзерваторске одлуке свакако су донете у случајевима потпуне реконструкције недостајућих делова – било на основу сачуваног изгледа који није било могуће рестаурисати, било на основу фото-документације – а где се по завршетку радова изгубила разлика између оригиналних и додатих, нових делова.

Рад на слици монументалних размера *Тајна вечера* из фрањевачког самостана у Бачу показао је комплексност процеса којим се долази до оригиналног слоја у случајевима каснијих знатних пресликавања и ретуша који су на неким деловима слике прекривали само оригинални цртеж, док је сликани слој потпуно ишчезао. Током чишћења откривен је потпис до тада непознатог аутора слике Паулуса Антонијуса Сенсера (1716–1758), првог домаћег барокног сликара из Осијека, чији је ово један од раних радова.

О могућим изненађењима у конзерваторском раду сведочи откривање „скривене” композиције испод белог премаза на полеђини слике *Купачице на Морави* Милана Коњовића. Рутинским отварањем сонде показало се да на полеђини постоји још једна композиција која се и садржином и стилски знатно разликује од оне на лицу. Истраживачима Коњовићевог опуса пружена је прилика да га допуне и да евентуално објасне зашто је поништена новооткривена слика.

Током трајања изложбе Дејан Радовановић је одржао предавање *Фотографија као документарни извор и средство у конзервацији и заштити културних добара* у Галерији Матице српске у Новом Саду и у Галерији Науке и технике САНУ у Београду, као и више стручних вођења.

Изложба *Умеће конзервације: обнова сликарства, дубореза и позлате* са пратећим програмом значајно је допринела представљању и популаризацији конзерваторске струке у нашој средини. Захваљујући у највећој мери ентузијазму и креативности аутора Дејана Радовановића, на пријемчив начин представљен је сложен ток рада: од препознавања проблема, преко изналажења начина на који ће они бити решавани, до образложења изведених интервенција. Интелектуална радозналост и ширина погледа историчара уметности показали су се као добра основа за конзерваторске приче – испричане, и оне којима се треба надати у будућности.

О ауторима

Проф. др Јука Јокилето

Дипломирао архитектуру и урбанистичко планирање у Хелсинкију, докторирао из конзервације на Универзитету у Јорку. Од 1971. живи у Риму. Предаје *Историју и теорију конзервације* и *Менаџмент градитељског наслеђа* на курсевима у ICCROM-у и на универзитетима у Јорку, Торину, Риму, последњих година у Новој Горици. У ICCROM-у је координирао курсеве из архитектонске конзервације, руководио програмима за архитектонску и урбану конзервацију, био помоћник генералног директора (1992-98), од 2006. је у функцији специјалног саветника генералног директора. Као светски признат експерт, учествовао је у бројним међународним мисијама UNESCO-а, ICCROM-а и ICOMOS-а широм света, саветодавним мисијама за израду менаџмент планова и номинације добара за упис на Листу Светске баштине. Активан у Центру за Светску баштину и Међународном научном комитету за обуку CIF/ICOMOS. Аутор великог броја текстова и студија у научним и стручним часописима. Коаутор књиге *Management Guidelines for World Heritage Sites* (1993, 1998), аутор капиталног дела *A History of Architectural Conservation* (1999, 2006), које се сматра првим свеобухватним прегледом историје и теорије конзервације. Учествовао у изради и ревизији бројних међународних докумената.

Др Тамаш Фејерди

Архитекта конзерватор. Докторирао са темом „Заштита историјских локалитета и целина у Мађарској“. Цеорадни век посветио је конзервацији архитектонског наслеђа. Од 1976. запослен у Мађарском националном инспекторату за националне споменике, у различитим звањима, дирек-

тор од 2001. до 2003. Од 1992. предаје *Заштиту наслеђа* на универзитетима у Мађарској. Изузетно активан у бројним националним и међународним професионалним организацијама. Председник мађарског ICOMOS-а (1997-2003), члан Извршног комитета ICOMOS-а (1999-2005), потпредседник међународног ICOMOS-а - председавајући Европске групе ICOMOS-а (2005-2008), председник међународног научног комитета CIVVIH (1992-2001), сада секретар мађарског ICOMOS-а. Учествовао у изради бројних међународних докумената и евалуационим мисијама ICOMOS-а за номинацију добара на Листу Светске баштине. Аутор је великог броја текстова из области заштите и очувања градитељског наслеђа.

Проф. Ђузепе Базиле

Историчар уметности, истакнути експерт у области теорије конзервације/рестаурације. Дипломирао на Универзитету у Палерму код Чезара Брандија, усавршавао се на Универзитету Сапиенца у Риму, код Ђулија Карла Аргана. Радни век провео је у Високом институту за конзервацију и рестаурацију у Риму, раније Централном институту за рестаурацију. Руководио великим бројем изузетно значајних рестаураторских пројеката на зидном сликарству (Базилика Св. Фрање у Асизију, Капела дељи Скровењи у Падови, Палацо Те у Мантови, Тајна вечера Леонарда да Винчија у Милану). Као предавач у школи ISCR-а од 1976. и Школи за специјализацију у историји уметности, на Сапиенци у Риму, кроз формирање многих генерација рестауратора утицао је на ширење италијанске конзерваторске праксе. Као теоретичар, ученик и следбеник Ч. Брандија, неуморно се залагао за промоцију брандијанске теоријске мисли, активно радећи на тумачењу идеја и ставова свог ментора. У функцији секретара Удружења

пријатеља Чезара Брандија иницирао је велики број превода Брандијевог капиталног дела *Теорије рестаурације* подстичући на тај начин ширење Брандијевих идеја у различитим деловима света. Оснивач је AISAR-а (Међународног архива за историју и актуелност рестаурације – Чезаре Бранди) у Палерму.

Бранка Шекарић

Историчар уметности. Запослена у Републичком заводу за заштиту споменика културе – Београд од 1986. Задужена за споменички фонд новог века, истраживање, заштиту и валоризацију урбаног градитељског наслеђа: појединачних споменика и просторних културно-историјских целина. Посебна област интересовања везана за унапређење методологије урбане конзервације, историју и теорију конзервације. Стручна усавршавања: Централни институт за рестаурацију (Рим, 1990); ICCROM (Рим, 1999); Мастер „Нове технологије у валоризацији и управљању културним наслеђем Медитерана“ (Равело, 2002/2003), Централни институт за каталог и документацију (Рим, 2003). Објавила преко 40 радова у стручним часописима, преводе стручних текстова са енглеског и италијанског, као и превод *Теорије рестаурације* Ч. Брандија (2007). Учествовала на више националних и међународних конференција, радионица, семинара. Члан Националног комитета ICOMOS Србија од 1999, председница Националног комитета од 2010, заслужни члан Удружења пријатеља Чезара Брандија у Риму, члан Научног комитета Међународног архива за историју и актуелност рестаурације – AISAR у Палерму.

Проф. др Мирјана Ротер Благојевић

Дипломирала на Архитектонском факултету Универзитета у Београду (1982), где је запослена од 1989, данас у звању ванредног професора на Департаману за архитектуру, наставне области *Историја архитектуре и насељавања у Србији и Интегративна заштита градитељског наслеђа*. Након специјализације из области проучавања, заштите и ревитализације градитељског наслеђа (1992), у магистарској тези (1994) *Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1830. до 1900. године*, посветила се истраживањима и тумачењима архитектуре српске престонице. Ова истраживања је проширила на стамбену архитектуру, заокружила их у докторској дисертацији (2004). Специфична поља истраживања су архитектура у Србији у 19. и почетком 20. века у европском контексту; типологија архитектонских

форми и просторне структуре кроз историју; методологија валоризације и интегративне обнове просторних културно-историјских целина. Објавила је већи број научних радова у домаћим и иностраним часописима и зборницима, као и монографију *Развој стамбене архитектуре Београда током 19. и почетком 20. века* (2006).

Мр Марко Николић

Након завршених студија на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, магистрирао на истом факултету 2009. са темом: *Компаративна анализа и валоризација принципа и метода заштите и презентације на карактеристичним археолошким локалитетима у Србији*. Тренутно ради докторску дисертацију под насловом: *Примена принципа заштите и презентације градитељског наслеђа на средњовековним утврђеним градовима у Србији*. Запослен је на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, на Катедри за историју и теорију архитектуре и уметности, данас на Департаману за архитектуру, од септембра 2003. године у звању асистента. Професионално ангажовање усмерено је на историју и теорију архитектуре са посебним интересовањем за област проучавања и заштите градитељског наслеђа у Србији. Објавио је више научних и стручних радова у домаћим и међународним часописима, као и у научним публикацијама. Учествовао је на неколико студентских изложби као аутор поставки. Члан је научних и стручних организација, као што су: ICOMOS и Друштво конзерватора Србије.

Мр Марко Стокин

Дипломирао на Одељењу за археологију Универзитета у Љубљани (1983), магистрирао из области Менаџмента археолошког наслеђа у Јорку, Велика Британија (1993). Саветник конзерватор и истраживач у Заводу за заштиту културног наслеђа Словеније, Централном одељењу у Љубљани. Област истраживања усмерена на археологију римског периода, презентацију и интерпретацију археолошких локалитета. Као руководилац или члан тима учествовао у више националних и међународних конзерваторских пројеката и археолошких ископавања. У новије време укључен у припрему конзерваторских и менаџмент планова за три археолошка локалитета у Словенији (Мошње, Симонов залив и Хрушица - As Pirum). Члан ICOMOS-а од 1999, члан Међународног научног комитета ICAHM/ICOMOS, председник Националног комитета ICOMOS Словенија од 2008.

Као експерт ICOMOS-а радио евалуационе мисије номинација за Листу Светске баштине. Учествовао на већем броју међународних и регионалних конференција (WAC, ICOMOS, CIPA ISPRS), научних симпозијума и радионица. Предавач по позиву на постдипломским студијама на Одељењу за археологију Универзитета у Љубљани, на предмету Херитологија. Аутор је већег броја радова у стручним и научним публикацијама.

Драгица Премовић-Алексић

Археологију завршила на Филозофском факултету у Београду, од 1973. запослена у Музеју Рас у Новом Пазару, од 2005. у звању музејског саветника, директор у два наврата, од 1995. до 2000. године и од 2005. до данас. Учествовала у свим археолошким истраживањима која су се одвијала на подручју Новог Пазара, Тутина и Сјенице. Преко 20 година била члан екипе на истраживању средњовековног Трговишта. Самостално радила бројна сондажна истраживања и руководила систематским истраживањима и рекогносцирањима. Из области музеологије аутор бројних изложби, између осталог аутор сталне поставке Музеја Рас, отворене 2008. године. Аутор преко 50 стручних и научних радова углавном у Новопазарском зборнику, али и другим часописима у земљи. Књиге: *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице* и *Исламски споменици Новог Пазара* (у штампи). Учествовала на бројним стручним и научним скуповима републичког и међународног карактера. Од првог броја Новопазарског зборника члан редакције, а уредник од 1996. до 2001. и од 2005. до данас. Награду „Михаило Валтровић“ за животно дело, Музејског друштва Србије, добила 2009.

Проф. др Тодор Крстев

Дипломирао архитектуру у Софији. Предаје Заштиту културног наслеђа на Универзитету архитектуре, грађевине и геодезије и на Новом бугарском универзитету у Софији. Директор Националног института за споменике културе у Софији (1982-1991). Почасни члан ICOMOS-а. Почасни председник Националног комитета ICOMOS Бугарска. Члан ICOMOS-ове Академије. Председник невладине организације Удружење за културни туризам. Као UNESCO-в и ICOMOS-ов експерт за Светску баштину учествовао у бројним међународним мисијама (Авињон, Лион, Берлин, Будимпешта, Санкт Петербург, Кијев, Баку, Берат, Котор, Јајце...). Консултант за израду менаџмент планова за добра уписана на Листу Светске баштине. Руководилац радова на више пројеката заштите културног наслеђа и

израде урбанистичких планова (Пловдив, Несебар, Софија). Иницијатор и руководилац неколико међународних пројеката, између осталог „Културни итинерери југоисточне Европе“. Аутор више од 100 научних публикација издатих у Бугарској и иностранству. Добитник највиших награда на међународним и националним конкурсима.

Др Невена Дебљовић Ристић

Архитекта конзерватор, дипломирала на Архитектонском факултету Универзитета у Београду где је и одбранила докторску дисертацију (2013) из области историје, теорије и естетике архитектуре средњег века. Запослена у Републичком заводу за заштиту споменика културе - Београд у звању саветника. Руководилац је пројекта и радова у манастиру Сопоћани. Аутор је бројних конзерваторско рестаураторских пројеката из области средњовековног сакралног градитељства и коаутор урбанистичко архитектонских истраживања и студија заштите непокретних културних добара за планска документа различитих нивоа. Више десетина радова публиковала је у међународним и домаћим научним часописима. Учествовала је на већем броју међународних и регионалних научних конференција. Члан Националног комитета ICOMOS Србија од 2010.

Сања Кесић Ристић

Историчар уметности, дипломирала 1987. на Филозофском факултету у Београду, из области српске средњовековне уметности. Запослена у Републичком заводу за заштиту споменика културе - Београд од 1989. на пословима истраживања, заштите и документације споменичког фонда средњег века. Објавила више радова из области историје српске средњовековне уметности и заштите непокретних културних добара у домаћим и страним публикацијама. Од 1992. прати рад UNESCO-вог Центра за Светску баштину и примену Конвенције о заштити Светске баштине. Припремила досије манастира Дечана за упис на Листу Светске баштине 2002, координирала радом на изради номинационог досијеа за Српске средњовековне споменике на Косову и Метохији 2004. и учествовала у изради номинационог досијеа Гамзиграда 2005. Одговорна за израду Периодичног извештаја о примени Конвенције о заштити Светске баштине и стања конзервације добара уписаних на Листу Светске баштине (2004-2005). Учествовала на неколико домаћих и међународних скупова. Члан Националног комитета ICOMOS Србија од 2005, члан Извршног одбора и секретар од 2010.

Александра Давидов Темерински

Дипломирала историју уметности на Филозофском факултету у Београду. Запослена у Републичком заводу за заштиту споменика културе као историчар уметности - конзерватор. Задужена за фонд српског средњовековног наслеђа. Учествовала у изради номинационог досијеа за манастире Пећку патријаршију и Грачаницу, и цркву Богородице Љевишке, уписане на UNESCO-ву Листу Светске баштине и Листу Баштине у опасности 2006. Аутор изложбе и каталога *Byzance encore vivante. La palette d'or de Dicho Zograf. Les icônes de l'église cathédrale de Vranje*, одржане у капели Сорбоне у Паризу (12.12.2002 – 25.01.2003). Одржала по позиву радионицу о српском средњовековном наслеђу и његовој заштити у *Kunsthistorisches Institut in Florence, Max Planck Institut* (2007). Члан надзора Републичког завода за заштиту споменика културе над конзерваторским радовима организованим и подржаним од стране UNESCO-а изведеним 2012. на споменицима на Косову и Метохији уписаним на Листу Светске баштине. Бави се научно-истраживачким радом. Учествовала на више домаћих и међународних научних скупова.

Проф. др Алкивијадес Препис

Завршио Архитектонски факултет на Националном техничком универзитету у Атини (1976), докторирао у Институту за теорију и историју архитектуре Бугарске академије наука (1988). Постдокторска истраживања у Националном институту за оријенталне језике и цивилизације (INALCO) Центра за средњоевропска истраживања (CEE) у Паризу (2007). Ванредни професор на Демокритовом универзитету Тракије. Предаје *Историју архитектуре и Обнову/санацију споменика и историјских зграда* на више грчких универзитета и Регионалном центру за културно наслеђе на Балкану (Призрен). Као експерт UNESCO-а и ICOMOS-а за Светску баштину, био је у мисијама у југоисточној Европи, на Синају, у Јерменији, Грузији, Украјини, Ирану, а као стручњак Савета Европе учествовао је у раду Европске комисије за споменике на Балкану. Под покровитељством UNESCO-а ради на студијама о рехабилитацији/обнови традиционалних зграда, византијских/поствизантијских цркава, заштити традиционалних насеља у Грчкој и Грузији. Учествовао на бројним конференцијама у Грчкој и иностранству. Објавио преко 100 публикација на тему историјске архитектуре, студија евалуација и међународних конвенција о заштити наслеђа.

Габор Деметер

Дипломирао је на Техничком универзитету, Архитектонском факултету, одсеку за пројектовање у Београду, на тему *Ревитализација архитектонског комплекса Багољвар на Палићу* (1984). Запослен у Међуопштинском заводу за заштиту споменика културе Суботица као стручни сарадник - конзерватор (до 2013). Радио на истраживању и пројектовању рестаурације/реконструкције великог броја објеката од културно-историјског значаја у оквиру суботичког заштићеног градског језгра, као и шире, на територији у делатности Завода. Учествовао је и сарађивао у изради пројектне документације и вођењу конзерваторског надзора над извођењем радова у суботичкој Синагоги, културном добру од изузетног значаја. Објавио значајан број чланака у стручним часописима у земљи и иностранству, учествовао на стручним скуповима у земљи и иностранству. Ради докторску дисертацију на Техничком универзитету „Поллак Михаљ” у Печују. Члан Националног комитета ICOMOS Србија, члан Извршног одбора од 2010.

Божидар Крстановић

Етнолог у Републичком заводу за заштиту споменика културе - Београд (до 2012). Бави се истраживањем и заштитом народног градитељског наслеђа. Водио више истраживачких пројеката и програма заштите и валоризације овог споменичког фонда. Учествовао у реализацији изложбе *Молитва у гори* посвећене црквама брвнарама (1994). Аутор пројекта *Атлас народног градитељства Србије* (2003). У оквиру њега радио на систематском истраживању и рекогносцирању традиционалног градитељског наслеђа у Србији са циљем утврђивања типологије, географске распострањености појединих форми, као и веровања, обичаја и заната (до 2010). Од 2007. прикупљена грађа се обрађује и објављује у свескама, по општинама. Објавио више самосталних и заједничких радова о заштити и резултатима истраживања. Учествовао на бројним скуповима у земљи. Као члан Националног комитета ICOMOS Србија (од 2005), више пута организовао обележавање 18. априла - Међународног дана споменика и споменичких целина.

Марко Омчикус

Историчар уметности, дипломирао на Филозофском факултету (1974). Запослен у Републичком заводу за заштиту споменика културе - Београд (1978-2013), шеф Одељења за истраживање, за-

штиту и документацију (1989-1999), директор (2001-2004). У Заводу задужен за фонд српских споменика у иностранству, индустријско наслеђе и споменике исламског порекла у Србији. Студијски боравци у Немачкој (*Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege*) и Енглеској (*English Heritage*). Учествовао на међународним стручним скуповима, како међувладиних тако и невладиних организација (OSCE, UNESCO, ICOMOS), као и на националним и регионалним конференцијама и радионицама. Учествовао у изради *Другог протокола уз Хашку конвенцију из 1954. о заштити културних добара у случају оружаног сукоба* (1999). Објављује радове у стручним часописима и новинским колумнама. Члан Националног комитета ICOMOS Србија од 1999, председник од 1999. до 2010.

Светлана Димитријевић Марковић

Архитекта. Запослена у Заводу за заштиту споменика културе града Београда. Радила у Урбанистичком заводу града Београда на пословима израде урбанистичке документације – урбанистичко техничких услова, студија и планова (1995-2002). Ради на изради услова чувања, одржавања и коришћења културних добара и добара која уживају претходну заштиту за потребе израде урбанистичких планова. Од 2010. члан организационог одбора и уредник зборника радова са годишњих конференција које се одржавају у Заводу за заштиту споменика културе града Београда. Аутор је бројних текстова објављиваних у стручним часописима и излаганих на конференцијама у земљи и иностранству у којима са различитих аспеката сагледава теме везане за заштиту и планирање. Учесник Петог међународног курса на тему управљања културним наслеђем у условима природних катастрофа (Јапан, 2010), под покровитељством UNESCO-а, у организацији ICOMOS-а и ICCROM-а. Члан је Националног комитета ICOMOS Србија, члан Извршног одбора од 2010. године.

Александра Дабижић

Историчар уметности, архивиста, конзерватор. У периоду 1987-1991. радила у Центру за информације Архива Србије. Ради у Заводу за заштиту споменика културе града Београда, на пословима истраживања, валоризације, израде конзерваторских услова и елабората заштите споменика културе и просторних културно-историјских целина на подручју града Београда. Од 2009. до 2011. руководилац одељења за истраживање и валоризацију

споменичког наслеђа Београда. Ангажована на изради елабората за утврђивање непокретних културних добара и за потребе израде детаљних урбанистичких и регулационих планова. У стручним часописима објављује радове из области валоризације и заштите споменичког наслеђа Београда. Аутор/коаутор бројних изложби. Члан Друштва конзерватора Србије (члан Одбора части, 2004-2012), члан удружења и Одбора части *Србије Ностре*, Националног комитета ICOMOS Србија (од 2010. члан Надзорног одбора).

Слободанка Бабић

Дипломирала на Архитектонском факултету Универзитета у Загребу 1984. Архитекта-конзерватор у Заводу за заштиту споменика културе Града Новог Сада. Ангажована на пословима која обухватају истраживање и проучавање градитељског наслеђа на територији града Новог Сада, изради елабората и студија заштите за потребе утврђивања културних добара и израде просторно планске документације, формулисању услова и мера заштите, изради конзерваторских пројеката, као и вршењу конзерваторског надзора. Током рада у заштити највећи део времена посветила је истраживању урбаног наслеђа Новог Сада, а од 2008. и Петроварадинске тврђаве, што је резултирало израдом низа студија заштите (Културно наслеђе Новог Сада, Старо језгро Новог Сада, Петроварадин, Стари Мајур, Петроварадинска тврђава). Резултате рада објављивала у стручним часописима (Гласник ДКС, DaNS, Europa Nostra - Scientific Bulletin) и презентовала на више стручних скупова. Учествовала у изради публикације *Културна добра Новог Сада* (2009) и *Уметничке топографије Новог Сада* (у штампи). Члан Извршног одбора Националног комитета ICOMOS Србија од 2010.

Ненад Лајбеншпергер

Завршио основне и мастер студије историје на Филозофском факултету у Београду. Запослен је у Републичком заводу за заштиту споменика културе – Београд од 2006. године. Ангажован на пословима заштите и истраживања непокретних културних добара меморијалног карактера. Обавља и послове вођења Централног регистра непокретних културних добара Републике Србије. Области интересовања и истраживања: историја Југославије; обрасци и манифестације сећања на оружане сукобе; Шпански грађански рат и његова повезаност са Југославијом и њеним становницима; локална историја Земуна и Срема.

Др Рохит Цигијасу

Архитекта конзерватор из Индије. Завршио последипломске студије из архитектонске конзервације на Факултету за архитектуру и планирање у Делхију, докторирао је на Норвешком универзитету за науку и технологију (Трондхајм). Тренутно ради на катедри UNESCO-а као професор на Институту за ублажавање катастрофа урбаног културног наслеђа на Ритсумеикан Универзитету (Кјото, Јапан) и као виши саветник у Индијском институту за људска насеља (IHS). Члан је Извршног комитета Међународног савета за споменике и споменичке целине (ICOMOS) и председник Међународног научног комитета ICOMOS-а Risk Preparedness (ICORP). Предаје као гостујући професор на више националних и међународних академских институција у Индији и иностранству. Консултант за управљање ризицима у области културног наслеђа, био је консултант у већем броју националних и међународних организација на руковођењу истраживањима и обуком за управљање ризицима који прете културном наслеђу. Објављује радове из области архитектонске конзервације и управљања ризицима који прете наслеђу у већем броју међународних публикација.

Миладин Лукић

Дипломирао 1982. на Архитектонском факултету у Београду. Ради у Републичком заводу за заштиту споменика културе - Београд на месту архитектке конзерватора (1984-2004. и 2007-2012). Радио на пословима пројектовања нових објеката у заштићеним зонама, конзерваторским пројектима, пројектима обнове и ревитализације споменика културе, учествовао у истраживачким пројектима, радио студије о проблемима заштите и ревитализације просторних културно-историјских целина; урадио више студија, анализа и прилога за просторне и урбанистичке планове; руководио и радио на изради студије изводљивости за оснивање Централног института за конзервацију. Руководио Архитектонским одељењем Републичког завода (2002-2004). У Министарству културе на месту помоћника министра у Сектору заштите културног наслеђа у два наврата, од 2004. до 2007. и од 2012. до данас. Објавио више чланака у стручној периодици. Урадио више пројеката православних храмова, капела и црквених домова, јавних објеката и породичних кућа. Награда „Радомир Станић“ Друштва конзервато-

ра Србије, Специјална награда Салона архитектуре у Београду, Грамата Патријарха Павла за успешну реализацију храма Св. Луке у Београду.

Мр Драган Станојевић

Сликар-рестауратор. Факултет примењених уметности завршио у Београду, сликарски одсек, катедра за конзервацију и рестаурацију, постдипломске студије на Академији за ликовну уметност у Љубљани, одсек за конзервацију и рестаурацију уметничких дела. Магистрирао 1989. са темом „Манастир Пећка патријаршија, Данилова припрата – Конзервација и рестаурација зидних слика из 14-16. века“. Запослен у Републичком заводу за заштиту споменика културе - Београд (1985-1993. и од 2001. до данас). Изводи самостална истраживања и руководи радовима на конзервацији и рестаурацији зидних слика и иконоста на бројним споменицима културе. Од 1993. до 2001. борави и ради као самостални рестауратор у Аустрији и у сарадњи са Савезним уредом за споменике културе (Bundesdenkmalamt) изводи преко 80 пројеката заштите споменика у Аустрији. Учествовао у многим мисијама (Савет Европе и UNESCO), активно учествовао у манифестацијама Националног комитета ICOMOS Србија. Награде: Повеља Друштва конзерватора Србије (1990); „Милорад Медич“, Удружење конзерватора „Ренантика“ (2002); Годишња награда ДКС за изузетне резултате у 2009 (2010). Објављивао текстове у Гласнику Друштва конзерватора Србије.

Алекса Јеликић

Дипломирао 1996. године на Хемијском факултету Природно математичког факултета у Београду, на смеру *Хемија за истраживање и развој*. Након дипломирања ради као професор хемије у школи, затим седам година као инжењер техничке подршке за инструменталне методе у хемији. Од 2005. запослен у Републичком заводу за заштиту споменика културе - Београд, у физичко-хемијској лабораторији сликарско-рестаураторског одељења. Учествовао у многобројним пројектима Републичког завода на изради хемијских анализа споменичког материјала, одређивању технологија израде дела, студијама амбијента непокретних културних добара и решавању друге конзерваторске проблематике. Похађао бројне стручне обуке у земљи и иностранству. Члан Националног комитета ICOMOS Србије од 2009.

Publisher

National Committee ICOMOS Serbia

For the publisher

Branka Sekarić

Visual Design

Dragoljub Todorović

Proofreading for the Serbian language

Branislava Marković

Proofreading for the English language

Mirjana Milenkovski

Prepress

Petar Kosanović

**This Publication is funded by the
Ministry of Culture and Information**

Number of copies

300

Printed by

Akademija

Издавач
Национални комитет ICOMOS Србија

За издавача
Бранка Шекарић

Ликовно решење
Драгољуб Тодоровић

Лектор за српски језик
Бранислава Марковић

Лектор за енглески језик
Мирјана Миленковски

Прелом
Петар Косановић

Штампање часописа финансирало је
Министарство културе и информисања

Тираж
300

Штампа
Академија

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
7.025.4
МОДЕРНА конзервација = Modern
Conservation / уредник Бранка Шекарић. -
2013, бр. 1- . - Београд (Радослава
Грујића 11) : Национални комитет ICOMOS
Србија, 2013- (Београд : Академија). - 30 cm

ISSN 2334-9239 = Модерна конзервација
COBISS.SR-ID 202473996